

2023
(570)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

*Коваль М., Шчипанський П., Кидонь В.,
Грицюк В.* Стратегічний характер
Київської оборонної операції
(24 лютого — 2 квітня 2022 р.) ... 5

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«Запам'ятай: ні росіяни, ні білору-
си — нерукопожатні»: Свідчення про
окупацію с. Юр'івка на Чернігівщині
(інтерв'ю записала і підготувала до
друку *О. Воробей*) 30

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

*Koval M., Shchypanskyi P., Kydon V.,
Hrytsiuk V.* Strategic Character of the
Kyiv Defensive Operation (Februa-
ry 24 — April 2, 2022) 5

Everyday Life of the Russo-Ukraini- an War: An Oral History

“Remember: Neither Russians Nor
Belarusians Do Not Shaking Hands”:
The Stories of Occupation of Yurivka
Village, Chernihiv Region (record and
publication by *O. Vorobiei*) 30

Історичні студії**До 160-річчя Січневого повстання 1863—1864 рр.**

Бовуа Д. Повстання в Україні. Не для українців (пер. З. Борисюк) ... 48

Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки 69

Тинченко Я. Польські повстанські загоны на Правобережжі України 1863—1864 рр. у світлі джерел ... 96

Кривошея І. Спільнота Уманського повіту Київської губернії у Січневому повстанні 1863—1864 рр. ... 119

Чернецький Є. Січневе повстання у Васильківському повіті: сторони конфлікту у судово-слідчій справі Е. Зеленського 135

Бачинська О. «Полуденні землі» України в польському ірредентизмі 1850—1870-х рр. 150

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр. з архіву Ватопедського монастиря як джерело до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. 164

Яремчук В. Україна у шкільній історії путінської Росії (до 2021 р.) ... 176

Публікації

Генеалогія роду Орликів у наукових дослідженнях Я. Токаржевського-Карашевича (вступна стаття й публікація О. Кресіна) 197

Historical Articles**To the 160th Anniversary of the January Uprising of 1863—1864**

Beauvois D. Uprising in Ukraine. Not for Ukrainians (transl. by Z. Borysiuk)..... 48

Shandra V., Karlina O. Polish Demonstrations in Right-Bank Ukraine on the Eve of the January Uprising of 1863: Participants, Demands, Consequences 69

Tynchenko Ya. Polish Insurgent Units in the Right-Bank Ukraine 1863—1864 in the Light of the Sources 96

Kryvosheia I. The Community of the Uman District of the Kyiv Province in the January Uprising of 1863—1864 ... 119

Chernetskyi Ye. The January Uprising in Vasylkiv District: Parties of the Conflict in the Judicial and Investigative Case of E. Zelenski 135

Bachynska O. “Southern Lands” of Ukraine in Polish Irredentism of the 1850—1870s 150

Methodology. Historiography. Sources

Shumylo S. “The Book of Alms-Gathering” for 1761—1764 from the Archive of Monastery Vatopedi as a Source to the History of Ukrainian-Athonite Relations in the Eighteenth Century 164

Yaremchuk V. Ukraine in the School History of Putin’s Russia (until 2021) 176

Publications

Genealogy of the Orlyk’s Family in the Scientific Research of Ya. Tokarzhevskiy-Karashevych (introductory article and publication by O. Kresin) 197

Рецензії й огляди

Заярнюк А. Чи можна встановити кількість вбитих у Львівському погромі 1941 р.? [Рец. на кн.: Анатолій Плічко. Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2022. 308 с.] 216

Томазов В. Голоси з минулого [Рец. на кн.: Саєнко Ніна. Пам'ять роду: епістолярії родини Саєнків. 1886—2020. Харків: Видавництво «Контраст», 2021. 648 с.: 268 іл.] ... 221

Ювілеї

Скрипнюк О. До 75-річчя доктора юридичних наук, члена-кореспондента НАН України Володимира Шаповала 225

Аристов В., Затилюк Я. До 60-річчя доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Олексія Толочка 228

In Memoriam

Білокінь Сергій Іванович 233

Book Reviews and Surveys

Zayarnyuk A. Can We Calculate the Death Toll of the Lviv Pogrom of 1941? [Book review: Anatolii Plichko. Estimates of the Number of Victims of the Lviv Pogrom of 1941. Lviv: Scientific Society Named After Shevchenko, 2022. 308 p.] 216

Tomazov V. Voices From the Past [Book review: Saienko Nina. Memory of the Family: Epistolaries of the Saenko's Family. 1886—2020. Kharkiv: "Kontrast" Publishing House, 2021. 648 p.: 268 il.] 221

Anniversaries

Skrypniuk O. To the 75th Anniversary of Doctor of Legal Sciences, Corresponding Member of NAS of Ukraine Volodymyr Shapoval 225

Aristov V., Zatyliuk Ya. To the 60th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of NAS of Ukraine Oleksii Tolochko ... 228

In Memoriam

Bilokin Serhii Ivanovych 233

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 4 від 25.05.2023)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23233-13073ПР від 22.03.2018 р.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел: +380 (44) 278-52-34, факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Ольга Мележик, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 21.06.2023. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 19,66. Обл.-вид. арк. 19,17. Тираж 149 прим. Зам. № 6963.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.005>

УДК 355.42(477)

Михайло КОВАЛЬ

доктор військових наук, начальник Національного університету оборони України (Київ, Україна)

info@nuou.org.ua

<https://orcid.org/0000-0002-2130-2548>

Павло ЩИПАНСЬКИЙ

кандидат військових наук, професор, заступник начальника з наукової роботи, Національний університет оборони України (Київ, Україна)

info@nuou.org.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0854-733X>

Володимир КИДОНЬ

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник навчально-наукового центру воєнної історії, Національний університет оборони України (Київ, Україна)

volodimir4077@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3606-8061>

Валерій ГРИЦЮК

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник навчально-наукового центру воєнної історії, Національний університет оборони України (Київ, Україна)

skifwo@email.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

СТРАТЕГІЧНИЙ ХАРАКТЕР КИЇВСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ОПЕРАЦІЇ (24 лютого — 2 квітня 2022 р.)

Мета — з'ясування та структурування змістового наповнення битви за Київ, що відображає характер і перебіг бойових дій, виокремлення особливостей операцій угруповань військ на київському напрямку у 2022 р., а також аналіз сутності й змісту доленосних подій, пов'язаних з обороною столиці України, їх стратегічний характер. **Методологічні підходи**

Цитування: Коваль М., Щипанський П., Кидонь В., Грицюк В. Стратегічний характер Київської оборонної операції (24 лютого — 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 5—29. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570)

до опрацювання вказаної низки проблем ґрунтуються на використанні дослідницького інструментарію військової історії: історико-системного, проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-генетичного методів, методу періодизації. Специфіка предмета студії передбачала поєднання спеціальних методів військово-історичного дослідження з методами інших наук, зокрема військової, політології, дослідження управлінської діяльності. **Наукова новизна** визначається уточненням періодизації Київської оборонної операції та особливостей кожного етапу воєнних дій; виділення перемоги в битві за Київ як ключової події російсько-української війни. **Висновки.** Вміле керівництво оперативними угрупованнями військ, професіоналізм та високий морально-бойовий дух захисників і захисниць України, застосування новітніх зразків озброєння у поєднанні з підтримкою й допомогою міжнародних партнерів уможливили гідну відсіч агресору. Київська оборонна операція має стратегічне значення, оскільки її результати суттєво змінили обстановку на головному стратегічному напрямку вторгнення російських військ та суттєво вплинули на подальший хід війни, змусили противника докорінно переглянути свій стратегічний задум.

Ключові слова: *війна Росії проти України, відбиття широкомасштабного вторгнення, антипутінська коаліція, битва за Київ, оборонна операція, періодизація, окупація.*

24 лютого 2022 р. розпочався новий період російсько-української війни — відбиття широкомасштабної збройної агресії. З першого дня вторгнення російських військ для вітчизняних і зарубіжних аналітиків стало очевидним, що головна мета противника полягає у захопленні столиці України. У багатьох дослідників ці події отримали назву «битва за Київ», яка триватиме 37 діб — від перших годин 24 лютого до вигнання окупантів із Київщини 2 квітня 2022 р. [1].

Найбільшого значення з воєнно-теоретичного та практичного погляду набули дослідження відбиття Силами оборони України наступу російських військ на Київ. Студіювання битви за столицю розпочиналося з фіксації значного за обсягами фактологічного матеріалу. Мусимо відверто визнати, багато що було втрачено через суб'єктивні та об'єктивні обставини. Водночас маємо до використання опрацьовані в навчально-науковому центрі військової історії Національного університету оборони України щоденні «Звіти з узагальнення бойового досвіду, отриманого Збройними Силами України під час відбиття широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації» й «Інформаційно-аналітичні довідки групи моніторингу ситуації та аналізу змін воєнно-політичної, воєнно-стратегічної обстановки», а також результати роботи воєнно-історичної комісії зі збирання й узагальнення матеріалів, аналізу фактів і подій війни, створеної за дорученням головнокомандувача ЗС України. Її напрацювання стосовно Київської оборонної операції акумульовано в тематичному описі [2]. Дещо більші можливості надає формат узагальнення бойового досвіду органів військового управління.

Важливим інформаційним джерелом слугують підготовлені Інститутом вивчення війни (Institute for the Study of War) щоденні синтетичні огляди, де висвітлюється перебіг воєнних подій [3]. Міністерство оборони Великобританії публікує поточні звіти від моменту вторгнення російських військ. Хронологію за кожен день та за окремі місяці від 24 лютого 2022 р. опрацьовано в

Національному університеті оборони України. Факти, пов'язані з боротьбою за Київ, опубліковано в першому томі інформаційного бюлетеня [4], а також у спеціальному збірнику [5].

Тривають процеси, пов'язані з накопиченням джерельної бази майбутніх історичних досліджень, зокрема й акумуляція її на спеціалізованих веб-порталах та сайтах електронних ЗМІ [6, 7]. Особливо важливим джерелом для військово-історичних студій вважаємо матеріали усної історії — свідчення учасників оборони Києва. Один зі способів актуалізації цього виду інформації — запрошення до участі у наукових конференціях, круглих столах тощо [8, 9].

Починає формуватися історіографічний сегмент означеної проблематики. Зокрема в «Українському історичному журналі» започатковано спеціальну рубрику, де вміщено розвідки військових істориків [10, С. 148—158; 11, С. 17—30; 12, С. 139—147]. Наявні на сьогодні публікації заповнюють окремі лакуни порушеної теми.

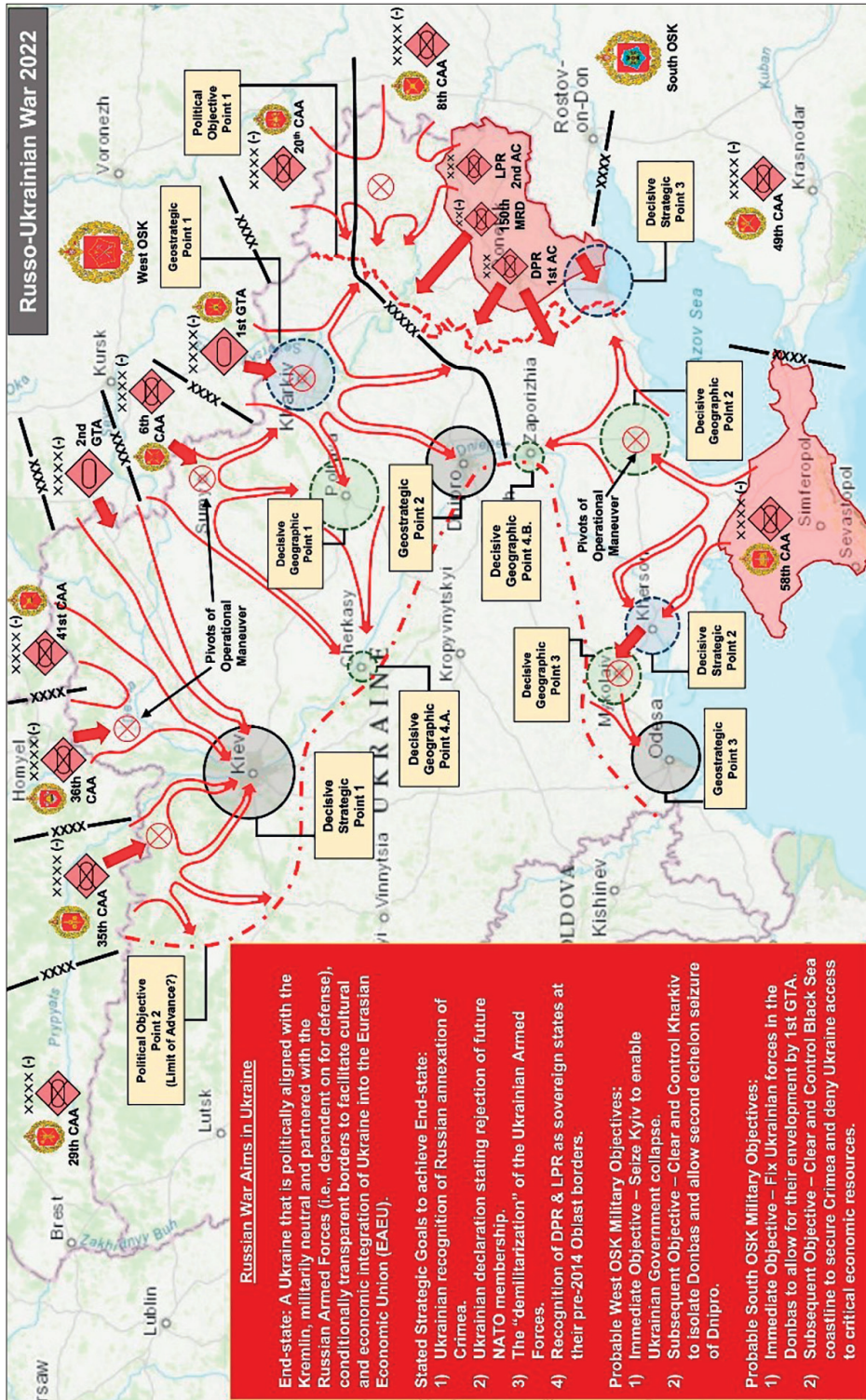
Автори дослідження пропонують власний погляд на стратегічний характер оборони Києва. У журнальному форматі складно відтворити основні перипетії цієї масштабної операції, тому ми зупинимося лише на окремих аспектах. Зі зрозумілих причин залишаємо поза межами розгляду низку проблемних питань, критичний аналіз цього блоку відкладено на повоєнний час.

Головною метою військово-політичного керівництва РФ, вектором зосередження основних зусиль було швидке захоплення Києва. Західні аналітики (зокрема в рамках програми «Jomini of the West») назвали столицю України вирішальним стратегічним пунктом усієї кампанії (див. іл. 1).

Ще у червні 2021 р. до Києва прибула група офіцерів Об'єднаного корпусу швидкого реагування НАТО, які вивчали умови й особливості проведення радянськими військами Київської наступальної операції 1943 р. Впродовж тижня з ними працювали співробітники Інституту історії України НАН України, Національного університету оборони України, представники Міністерства оборони України та Генерального штабу ЗС України. У ході роботи перебіг подій довкола Києва періоду Другої світової часто порівнювався з можливим розвитком поточної російсько-української війни.

Фахівці Королівського об'єднаного інституту оборонних досліджень (Великобританія) у спеціальному звіті «Операція Z: Смертельні муки імперського марення» засвідчують: «Москва очікувала захоплення Києва впродовж трьох днів. Багато сторонніх спостерігачів — включно з авторами цього звіту — побоювалися знищення українських сил, навіть якщо вони очікували, що бойові дії триватимуть довше, ніж сподівалася Москва. План Кремля полягав у тому, щоб репресивними заходами встановити контроль над Україною до Дня Перемоги 9 травня» [13].

Дані, здобуті американською та британською розвідками, підтвердилися перебігом подальших подій. Про це ми маємо інформацію за результатами аналізу захоплених у російських військових документів уже під час широкомасштабного вторгнення.

Іл. 1. Оцінка основних стратегічних та оперативних цілей російських військ в Україні (за «Jomini of the West»)

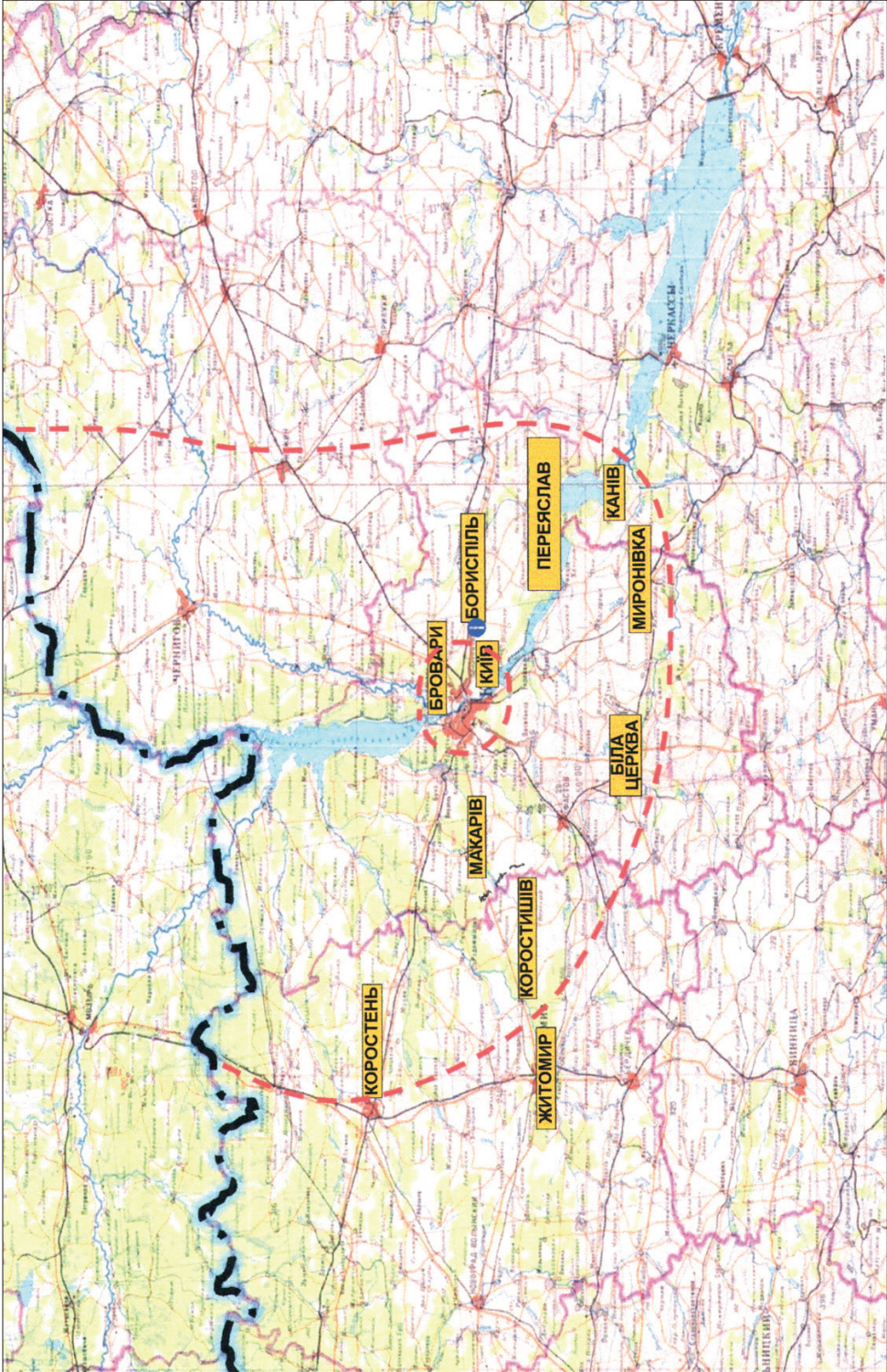
У готовності до наступу в напрямку Києва у прикордонних з Україною районах Гомельської обл. Білорусі перебували перекинуті зі Східного військового округу частини, а також підрозділи повітрянодесантних військ (імовірно резерв) і сил спеціальних операцій. Здійснювалося поповнення запасів знеболювальних засобів, проводилися відповідні інструктажі. За п'ять днів до оперативного часу «П» на техніку було нанесено тактичні знаки розрізнення та визначено знаки розпізнавання для особового складу. Серед них були білі кола, трикутники, квадрати тощо. Однак найпоширенішим символом (від кордонів із Білоруссю до Кримського півострова) стала буква Z. Вперше її помітили на військовій техніці 20 лютого 2022 р. На початку вторгнення було заявлено, що значення цієї літери — таємниця [14]. Численні спроби визначити роль і завдання згаданого символу не припиняються й після року повномасштабної війни.

Один з ідеологів рашизму О. Дугін засвідчив: «Із завершенням спеціальної воєнної операції Z-війна не закінчиться, навпаки, по-справжньому все розпочнеться лише тоді» [15]. Очевидно, знак Z мав відіграти якусь особливу роль із захопленням столиці України та знищенням державних органів влади нашої країни. Буква присутня навіть в адресі офіційного сайту «спеціальної воєнної операції». Залишається питання: чому Москва, яка постійно наголошує на власній «російськості», «слов'янськості» тощо, вдалася до використання латинських, а не кирилических символів, адже це суперечить самій ідеології антизахідного російського імперіалізму.

Вважаємо, що відповідь може бути знайдено за допомогою історичних аналогій. Беручи до уваги тяжіння правлячої російської верхівки до містицизму, не виключено, що цей знак пов'язується із «операцією Z», проведеною японцями в розпал Другої світової війни з метою не допустити домінування США на Тихоокеанському театрі воєнних дій [6, С. 32]. Раптовий удар у грудні 1941 р. по військово-морській базі Перл-Гарбор став успішним та дав змогу Японії надалі реалізувати «оперативний план Z» з оволодіння Південно-Східною Азією. Таким чином, згадана літера символізує добре скоординований наступ і безумовну перемогу над противником.

Уранці 24 лютого 2022 р. колони російських військ подолали прикордоння і прямували на Київ. Передові загони, як можна переконатися з таблиць маршруту та штабних карт захоплених у ворога, мали перетнути трасу Київ — Чоп у районі Стоянки вже о 14-й год. першого дня вторгнення. Ще доба планувалася на обхід столиці з півдня від Макарова до Василькова та на створення зовнішнього фронту оточення міста (див. іл. 2). Тим часом доставлений у Гостомель військово-транспортною авіацією російський десант уже мав би штурмувати Київ та займати урядовий квартал. Не пізніше, як на вечір суботи 26 лютого у Кремлі планували побачити російський прапор над українськими державними установами.

На Мозирському аеродромі зосереджувалися підрозділи сил спеціальних операцій, а також частини 45-ї окремої бригади спецпризначення (мали досвід захоплення будівлі Верховної Ради АР Крим). Для висадження тактичного

Іл. 2. Плани противника на створення внутрішнього й зовнішнього кілець оточення Києва

повітряного десанту сюди було перекинуто щонайменше 56 вертольотів. На Псковському, Івановському, Тверському, Рязанському аеродромах здійснено завантаження в літаки підрозділів 76-ї десантно-штурмової (Псков), 98-ї (Івано-во) та 106-ї (Тула) повітряно-десантних дивізій. За всіма ознаками, на західному стратегічному напрямку наступу росіяни зосереджували головні свої зусилля.

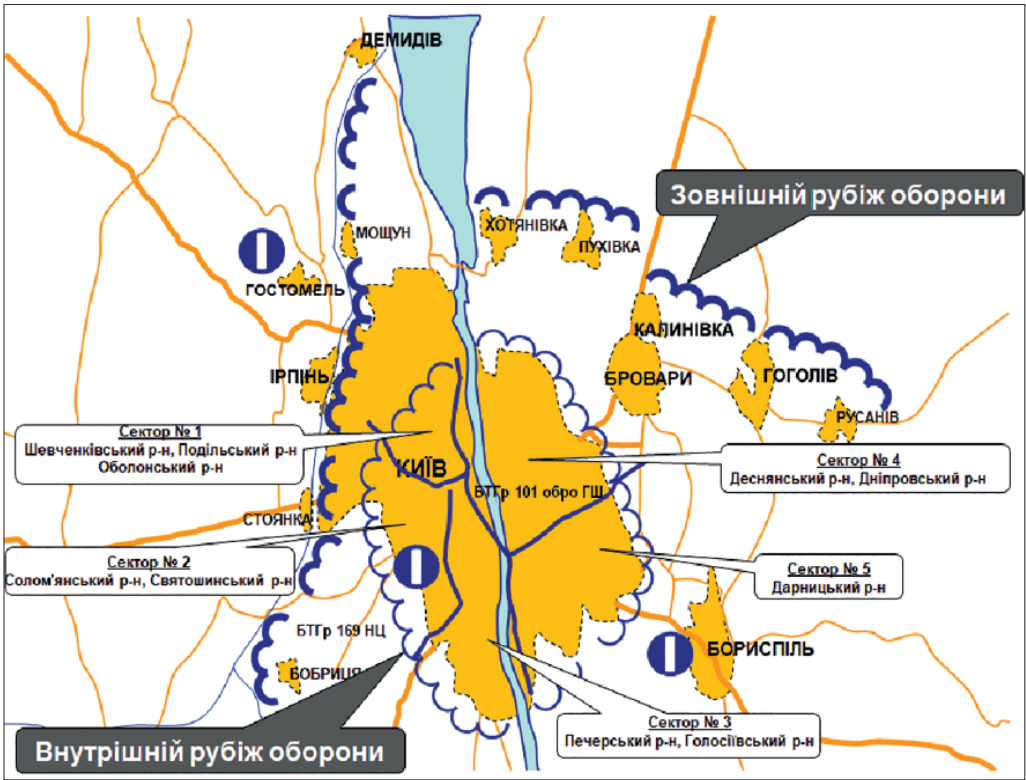
Противник завчасно створив мережу інформаторів, які перебували поблизу від об'єктів критичної інфраструктури України та військових частин, здійснюючи фотофіксацію й підкидання «маячків». На шосе міжнародного значення неодноразово спостерігалися підозрілі цивільні, які відстежували пересування техніки ЗС України. В Києві впродовж перших трьох днів було знешкоджено 23 задалегідь забазовані диверсійно-розвідувальні групи (кожна складалася з 5—7 осіб). На 90 % їх члени були громадянами України. Особовий склад ДРГ вербувався російськими спецслужбами під час перебування цих людей на території противника [17].

У межах стратегічного напрямку російського наступу було визначено Поліський, Сіверський, Слобожанський операційні райони Сил оборони України, що утворювали Північну операційну зону. Ще до вторгнення ворога створено кілька сухопутних угруповань, а після початку російського наступу тривало їх нарощування: з північного напрямку — угруповання сил і засобів оборони Києва, із північно-західного — оперативне угруповання «Волинь», із північно-східного — «Сіверськ». Усе це відбувалося під ворожими ракетно-авіаційними ударами, в умовах застосування повітряних десантів, дій ДРГ. Розгортання тривало впродовж кількох діб (див. іл. 3).

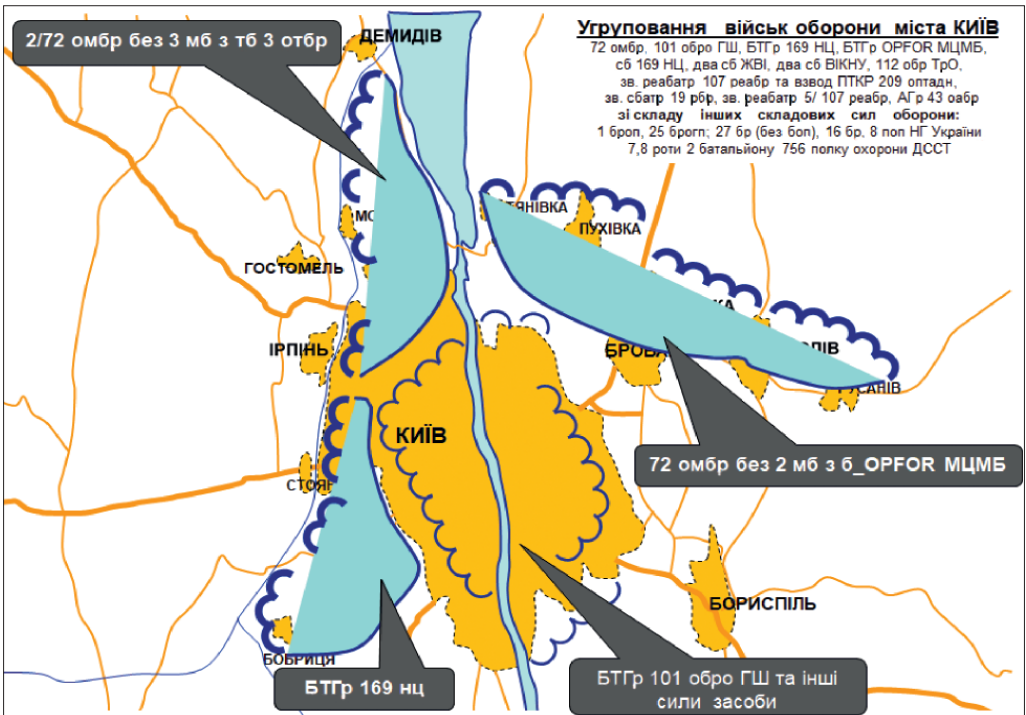
Першою із задалегідь розгорнутих військових частин і підрозділів на оборону Києва прибула 72-га окрема механізована бригада. Відчувався гострий брак артилерії, зосередженої головним чином на сході України. В розпорядженні начальника артилерії Сухопутних військ ЗСУ, на якого було покладено відповідальність за артилерійське забезпечення оборони Києва, перебувала лише зведена артгрупа. Всі військові навчальні установи, відповідно до наказів керівництва, створили бойові підрозділи (див. іл. 4). Із центрів підготовки було доставлено артилерійські системи, які зазвичай використовувалися у навчальному процесі [18].

На дальніх підступах до столиці з чорнобильського та іванківського напрямків оборону вело оперативне угруповання військ «Волинь» (у взаємодії з угрупованням сил і засобів оборони міста Києва); з чернігівського напрямку — «Сіверськ». Протиповітряне прикриття здійснювалося у загальній системі ППО угрупованням Повітряних сил у взаємодії з відповідними підрозділами угруповання сил і засобів оборони Києва. Всі наявні сили залучалися до проведення окремих оборонних операцій, з певного часу — під командуванням оперативно-стратегічного угруповання «Північ».

Оборона Києва полягала в недопущенні захоплення столиці України та забезпеченні умов для надійного функціонування органів державної влади. Передбачалося відбиття повітряних ударів противника, створення системи ППО Києва, відсіч наземного наступу, ведення кругової оборони міста, а також

Ил. 3. Оборонні рубіжі та сектори оборони Києва

Ил. 4. Оперативна побудова оборони Києва станом на 25 лютого 2022 р.

унемоżliвлення захоплення Святошинського й Гостомельського (ДП «АНТК ім. Антонова») аеродромів, міжнародного аеропорту ім. І. Сікорського.

При облаштуванні оборонних рубежів та позицій брався до уваги історичний досвід. Зокрема використовувалися окремі елементи Київського укріплення району, розчищувалися й поглиблювалися окопи і траншеї оборонців міста 1941 р. У лютому — березні 2022 р. старі фортифікаційні споруди слугували нашим військам та місцевим жителям укриттями під час російських обстрілів. Саме так було використано командний пункт часів Другої світової війни в районі Білогородки, фортспоруди у с. Романівка, де до широкомасштабного вторгнення РФ було облаштовано музей оборони Києва. Надійні споруди справлялися з функціями бомбосховищ, однак скористатися ними для спостереження чи ведення вогню не завжди видавалося можливим, оскільки прилегла територія позаростала деревами, була щільно забудована [19, С. 21—24]. Стали у пригоді підрозділам тероборони й залишки німецьких позицій 1943 р., зокрема на Вітряних горах у районі площі Тараса Шевченка в Києві.

Для успішної діяльності сил і засобів оборони було розподілено функції. Так, Київська міська військова адміністрація (1 березня 2022 р. її головою призначено генерал-майора М. Жирнова), штаб зони територіальної оборони Києва (начальник — командир 112-ї бригади ТрО) опікувалися забезпеченням підрозділів. Оборону на зовнішніх рубежах міста й у межах області організувала Київська обласна військова адміністрація, яку очолив командувач Об'єднаних сил (від 15 березня голова Київської ОВА) генерал-лейтенант О. Павлюк.

Командувач угруповання сил і засобів оборони Києва генерал-полковник О. Сирський здійснював безпосереднє керівництво всіма виділеними силами та засобами [20]. Для взаємодії між органами управління (зокрема з командуванням тероборони), іншими складовими сил безпеки й оборони (Національною гвардією, Національною поліцією, Службою безпеки, Державною прикордонною службою, Державною службою з надзвичайних ситуацій, Державною спеціальною службою зв'язку та захисту інформації, Державною спеціальною службою транспорту) на об'єднаному командному пункті було розгорнуто відповідні оперативні групи.

За досвідом 1941 р. та з метою термінової підготовки до оборони Києва територію міста й області поділили на сектори (див. іл. 3). В подальшому їх кількість та функції уточнювалися, зазнавали змін. Перед секторами стояли завдання підготовки до кругової оборони міста шляхом утримання опорних пунктів, блокпостів, важливих районів, об'єктів і споруд; організації фортифікаційного обладнання опорних пунктів, блокпостів, пунктів управління силами територіальної оборони, районних, міських адміністрацій, добровольчих формувань територіальних громад; обладнання на основних дорогах блокпостів із бетонними загородами, мінними шлагбаумами та іншими перешкодами, що унеможлиблювали б проїзд як колісної, так і гусеничної техніки; організації взаємодії військових частин (підрозділів) з органами місцевого самоврядуван-

ня (військовими адміністраціями) для якісного і своєчасного виконання поставлених завдань. Між секторами було налагоджено постійний зв'язок. Для забезпечення ефективної роботи розгорталися відповідні штаби, які комплектувалися військовослужбовцями переважно з офіцерського складу Національного університету оборони України [17, 21].

Противник наступав одночасно з трьох напрямків: північного, північно-західного (Поліський операційний район), північно-східного (Сіверський операційний район). У Поліському ОР ворог використав неочікуваний для командування ЗС України напрямок із боку Білорусі — територію Чорнобильського радіаційно-екологічного заповідника. У результаті відсутності суттєвого спротиву на шляху до Чорнобиля і Прип'яті противнику вдалося захопити ЧАЕС, де надалі було розміщено пункти управління та склади. У випадках опору на підході до районних центрів російські колони їх блокували, оминали і продовжували рух (див. іл. 5).

У перші дві–три доби наступальної операції сухопутні угруповання противника рухалися на Київ у високому темпі автошляхами, виставляючи блокпости й захоплюючи окремі населені пункти. Середньодобовий темп просування становив до 40 км, що дало змогу проникнути на глибину до 100—120 км від державного кордону України. Однак на підступах до столиці ворог був зупинений на оборонних рубежах.

Так, на броварському напрямку ефективно діяв механізований батальйон 72-ї окремої механізованої бригади ім. Чорних запорожців. Його командир майор Р. Дармограй організував оборону населених пунктів Пухівка, Рожівка, Калинівка Броварського р-ну Київської обл. 9 березня в результаті майже 4-годинного бою було знищено 17 танків, 3 БМП та до 55 солдатів противника, який відтак здійснив відхід на Залісся й Велику Димерку. Р. Дармограй весь час перебував на командно-спостережному пункті однієї з рот, звідки безпосередньо керував своїми підлеглими. Указом Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 р. за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету й територіальної цілісності України, Романові Дармограю присвоєно звання Героя України з врученням ордена «Золота зірка» [22].

Аналізуючи російські ракетні обстріли, встановлено, що спочатку їх ціллю були аеродроми та пункти управління військ. За кілька годин після початку вторгнення ударів зазнали радіотехнічні підрозділи. Пізніше ворог бив по складах озброєння й палива, нафтобазах, і знову по аеродромах. Ракетно-авіаційні обстріли військових об'єктів у Києві та області противник здійснював із території Білорусі.

Під час дій авіації в Поліському операційному районі ворог застосовував тактику зосередженого придушення підрозділів зенітних ракетних військ ЗС України активними перешкодами сильної інтенсивності одночасно з кількох напрямків. Постановка перешкод здійснювалася в основному з бойових порядків ударних груп. Із метою уникнення дії переносних зенітно-ракетних комплексів

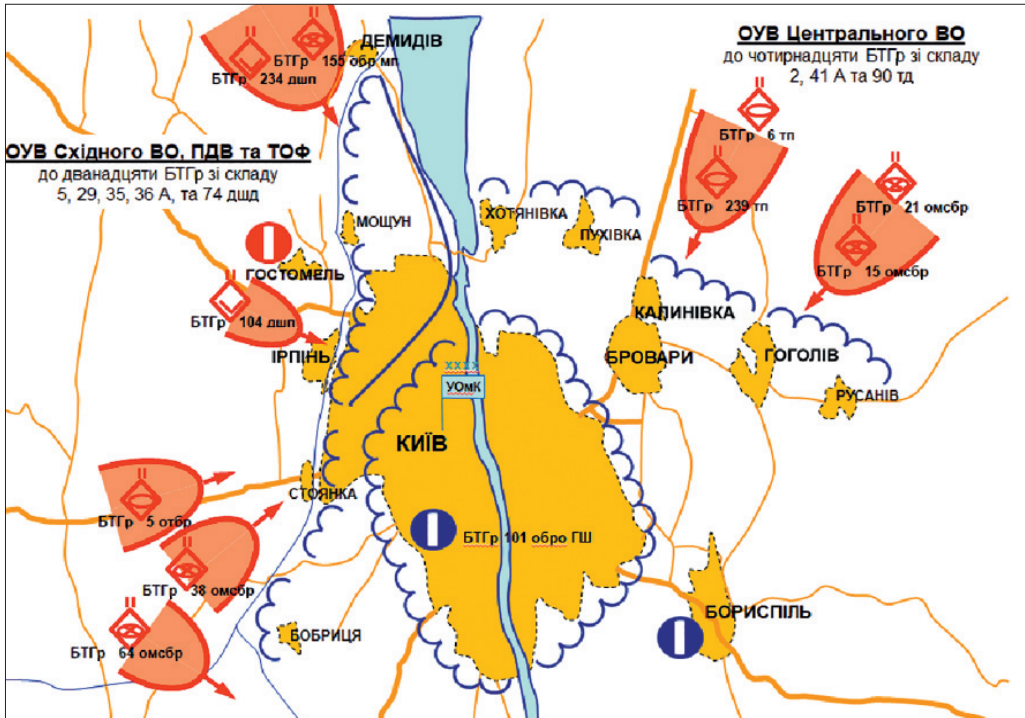
ці групи здебільшого виконували пуски керованих ракет на далеких підступах. Як правило, на завдання вилітали ланка (чотири) чи пара літаків [23].

Завдяки завчасному виведенню авіації, пунктів управління зенітних ракетних і радіотехнічних військ з-під ударів противника та здійснення ними маневру, а також широкому використанню переносних зенітно-ракетних комплексів іноземного виробництва в Поліському операційному районі вдалося збити понад 35 % випущених ракет, запобігти пануванню противника в повітрі, зокрема знищивши до 45 % його бойових літаків і вертольотів, здійснити протиповітряне прикриття важливих об'єктів. Оборонцям столиці вдалося ліквідувати повітряні десанти росіян на аеродромах Гостомеля (24 лютого) та Василькова (27 лютого), в районах сіл Крушинка (5 км на північний схід від Василькова), Плесецьке (10 км на захід від Василькова) [12, С. 139—147].

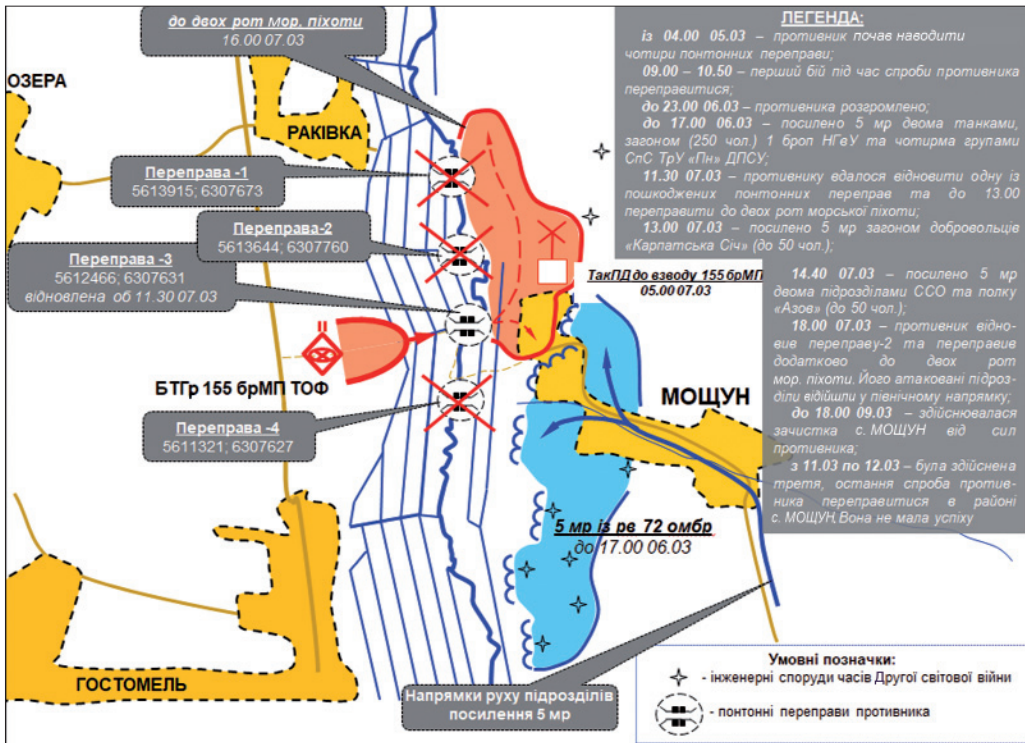
Гостомельський аеродром, розташований поблизу однойменного міста у 25 км на північний захід від Києва, тривалий час використовувався як база для льотних випробувань АНТК ім. Антонова. Бетонна злітно-посадкова смуга завдовжки 3500 м і завширшки 56 м придатна для цілодобової експлуатації безумовно цікавила загарбників. План росіян передбачав швидке захоплення аеродрому для доставки сюди десанту на легкій бронетехніці. 24 лютого 2022 р. почалася атака. 34 російських вертольоти, що перетнули білорусько-український кордон, на малій висоті вздовж русла річки Прип'ять прямували до Гостомеля. Дорогою вони були обстріляні зі стрілецької зброї та переносних зенітно-ракетних комплексів, у результаті 3 гелікоптери збито. Ударні вертольоти почали працювати по аеродрому, намагаючись знищити його оборонців і дати можливість приземлитися транспортним Мі-8 із десантом на борту. Зав'язався бій із ротно-тактичною групою Нацгвардії, що нараховувала близько 150 бійців, зокрема і військовослужбовців строкової служби. Захисники аеродрому, крім стрілецької зброї, мали й засоби ППО. Згодом до них долучилися підрозділи ЗС України.

Поки ворожий десант намагався захопити Гостомельський аеродром, російські війська з Білорусі прорвали українську оборону під Іванковом і автодорогою рушили на Гостомель, потрапивши на шляху в кілька засідок. 25 лютого росіяни захопили аеродром та почали перетворювати його на передову оперативну базу. Однак наші війська, завдавши артилерійських та авіаударів, знищили злітно-посадкову смугу, вона стала непридатною для прийому літаків.

Російські підрозділи тим часом захопили селище Ворзель і пішли в наступ на Бучу та Ірпінь. Зі значними втратами у живій силі й техніці вони атакували Гостомель, Бучу, частину Ірпеня. Зосередившись на підступах до Києва, почали окопуватися, розселятися в будинках місцевих мешканців, чинити мародерство, очікуючи на поповнення, щоб завершити оточення столиці України. Однак, зіткнувшись зі щоденними обстрілами української артилерії та ударами безпілотників, зазнавши значних втрат у техніці й живій силі, відчуваючи недостатність тилового забезпечення, російська армія була деморалізована, втратила ініціативу й не могла просуватися вперед. Зрештою 29 березня

Ил. 5. Сили й засоби противника станом на 12 березня 2022 р.

Ил. 6. Оборона с. Мощун

командування віддало наказ про відведення частин і підрозділів. Ушкоджену техніку підірвали. Зокрема в Гостомелі це були 16 сучасних БМП, БМД-4М, станція радіоелектронної боротьби «Ртуть-БМ» та ін.

Із метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті свого міста під час відсічі збройної агресії Російської Федерації, указом Президента України № 111/2022 від 6 березня 2022 р. Гостомелю присвоєно почесне звання міста-героя.

Успішно було ліквідовано диверсійно-розвідувальні групи та рейдові загони противника, зокрема поблизу площі Шевченка (25 лютого), біля станції метро «Нивки» в Києві та в районі Коцюбинського (26 лютого) й Мошуні (8 березня) [18].

Ураження батальйонних тактичних груп ворога здійснювали авіація та артилерія. При цьому льотний ресурс армійської авіації, виділений для угруповання сил і засобів оборони міста Києва, було значно перевищено.

До початку широкомасштабної збройної агресії проти України основними завданнями транспортно-бойових вертольотів були доставка десанту й вантажів, але після 24 лютого 2022 р. екіпажі виконували переважно вогневі завдання та перевезення особового складу. Головними об'єктами ударів вертолітних підрозділів стали танкові та механізовані (мотопіхотні) підрозділи в похідних, передбойових і бойових порядках, підрозділи артилерії, тактичних ракет, протитанкових, зенітних засобів на вогневих (стартових) позиціях і на марші, радіолокаційні пости, передові пункти управління противника. В перші дні широкомасштабної агресії сили ворога рухалися в колонах, довжина деяких з них сягала 20 та більше кілометрів, при цьому систему протиповітряної оборони ще не було розгорнуто, що давало змогу нашим авіаторам непомітно виходити на ціль, виконуючи польоти на гранично малій висоті з використанням рельєфу місцевості. Саме так діяли екіпажі з аеродрому підскоку Узин. Польоти відбувалися у складі пари чи групи. Отримавши ціль, підготовка до бойового вильоту здійснювалася в найкоротший термін, адже противник перебував на марші. По колонах ворога завдавалися масовані удари. Так, Мі-8 вистрілювали по декілька блоків некерованих авіаційних ракет калібру 82 мм. Деколи в одному заході застосовувалося до 160 ракет. Бойові вильоти відбувалися в районах населених пунктів Макарів, Бородянка, Гостомель за викликом по шойно виявлених цілях [18].

Застосування авіації по батальйонних тактичних групах було ефективним тільки на початковому етапі операції, адже надалі противник нарощував ППО. Відтак основним способом виконання вогневих завдань стало враження ворога вогнем артилерії (по окремих цілях або загороджувальна стрільба), зокрема із застосуванням реактивних систем залпового вогню. Також ефективним методом боротьби були мобільні вогневі групи.

З метою зниження активності нашої штурмової та бомбардувальної авіації противник здійснив спробу створення довкола Києва «безпольотних зон», розгорнувши комплекси ППО типу «Бук», «Тор», «Оса», «Тунгуска». Зазначені системи мали недостатню ефективність щодо прикриття сухопутних

угруповань від розвідувально-ударних безпілотників «Байрактар» та вогню артилерії, який корегувався з безпілотних літальних апаратів.

Утримання рубежів, районів, позицій, об'єктів довкола Києва забезпечувалося завдяки позиційній обороні в поєднанні з маневреними діями військ. Важливим природним рубежем стала річка Ірпінь.

У Поліському операційному районі противнику вдалося відтіснити наші підрозділи з ротного опорного пункту 72-ї бригади в районі населеного пункту Мощун (див. іл. 6). 7 березня росіяни прорвалися до села наведеною понтонною переправою. Діями сил оборони столиці їх було відрізано від основних сил угруповання в результаті спуску води з Київського водосховища (рівень піднявся на 50 см, що не дозволило використовувати переправу). На північному та західному напрямках силами розвідроты 72-ї бригади, нацгвардійців і добровольчих підрозділів дії противника було заблоковано, завдавалися артилерійсько-авіаційні удари [4].

Згодом, після зниження темпів просування ворога вглиб території в межах Поліського та Сіверського операційних районів, йому вдалося посилити ППО своїх угруповань, підтягнути тили та резерви, а також оволодіти низкою населених пунктів, зокрема було окуповано Демидів, Бородянку, Клавдієво, Немішаєво, Мощун, Бучу, Ірпінь, Ворзель та ін.

Для відновлення втрачених позицій, противника, який вклинився в нашу оборону, 18 березня було заблоковано з фронту, а незабаром і з тилу (внаслідок підняття рівня води в р. Ірпінь), завдано артилерійських ударів, ефективно діяли групи спецпризначення та окремі загальновійськові підрозділи. З метою недопущення просування ворога встановлювалися мінно-вибухові й невибухові загородження, проводилися штурмові дії, силами мобільних протитанкових груп організовувалися та здійснювалися вогневі засідки. Завдяки спланованому підризу мостів через річки вдалося затримати просування противника та змусити його втрачати наступальний темп, організовуючи переправи. Саме у цей час мобільні групи завдавали ефективних флангових ударів, також плідно працювали ракетники, артилеристи, авіатори.

Для зриву намагань ворога відновити наступ здійснювалося виявлення підрозділів резерву й забезпечення (60-кілометрова похідна колона) та знищення їх як на маршрутах висування, так і в районах нічного відпочинку (на залізничних станціях). При виявленні, особливо за допомогою БпЛА, російських сил, які зосереджувалися або висувалися для продовження наступу, по них вівся артилерійський вогонь, працювала авіація. Водночас для зниження морально-психологічного стану особового складу застосовувалися заходи інформаційного впливу (інформування про втрати, дискредитація вищого керівництва Росії, заклики здаватися в полон задля збереження життя та ін.).

Під час Київської оборонної операції противник зіткнувся з новим явищем цієї війни — силами територіальної оборони [10, С. 148—158]. Їх основою стали 25 бригад ТрО (по одній від кожної області та Києва), які формувалися за адміністративно-територіальним принципом. У стислі терміни було

створено значну кількість окремих підрозділів і частин допоміжних збройних формувань. Лише за перші 10 днів російського широкомасштабного вторгнення до тероборони вступили понад 110 тис. громадян. Відповідно до закону України «Про Сили територіальної оборони» вони ввійшли до складу Збройних Сил України. Крім цього, сформовано більше 450 добровольчих формувань територіальних громад.

У результаті воєнно-історичного аналізу Київської оборонної операції здійснено її періодизацію.

Перший етап оборони Києва: відбиття наступу ударних угруповань противника, стримування темпів просування російських військ (24 лютого — 1 березня 2022 р.).

На цьому етапі виконувалися завдання з відбиття нападу з повітря, проводилися ракетно-авіаційні (літаки Су-24, БПЛА «Байрактар»), артилерійські удари по російських десантах у місцях їх висадки, по елементах системи ППО, пунктах управління, колонах техніки, районах зосередження, поєднувалися риси позиційної, розосередженої, маневреної оборони на широкому фронті, дії мобільних вогневих груп, блокування шляхів висунування ворога (знищення комунікацій, встановлення вибухових і невибухових інженерних загороджень), улаштування засідок, утримання аеродромів та використання їх для перекидання військ, матеріально-технічних засобів.

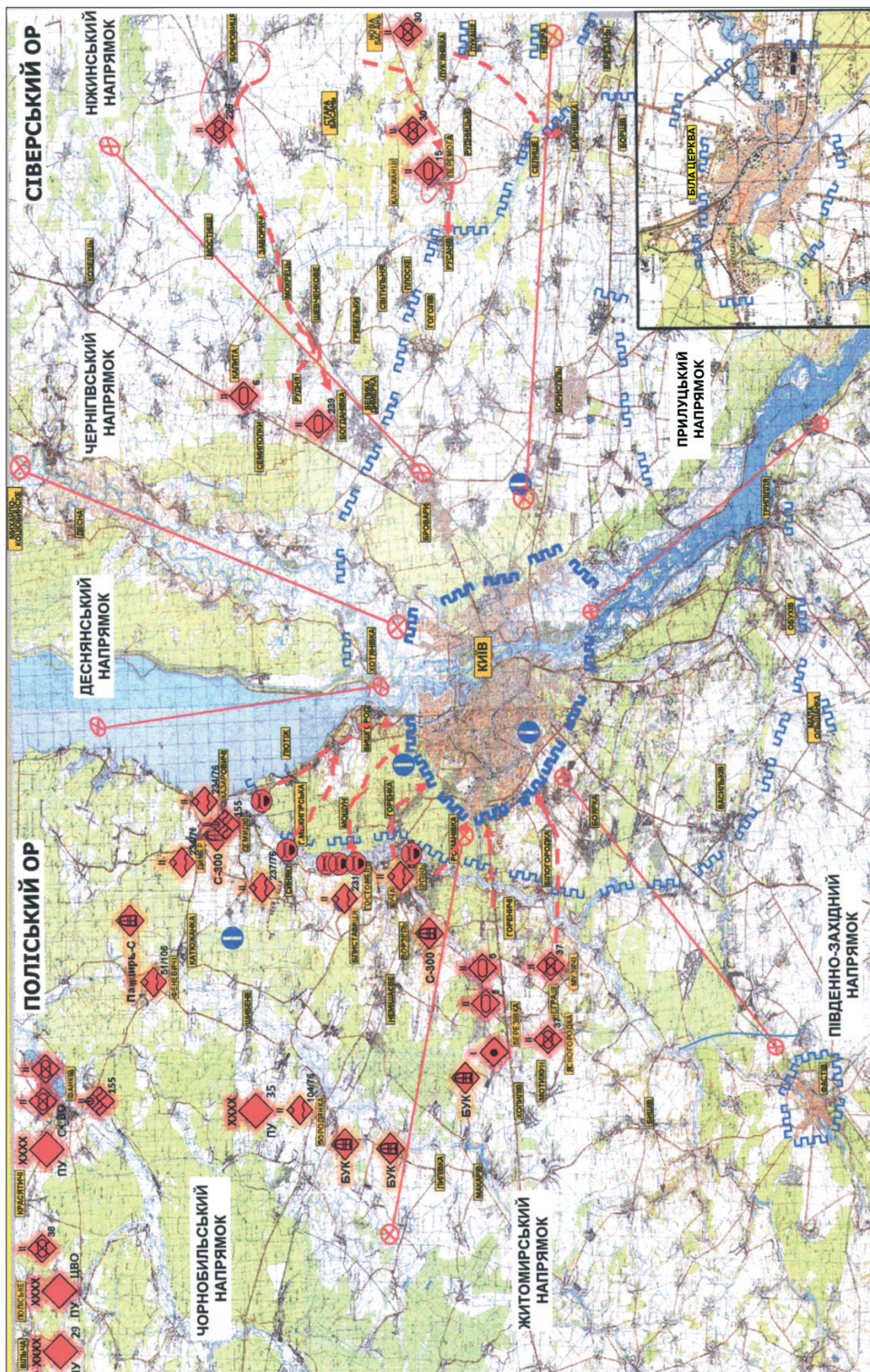
Важливу роль відіграло успішне ведення розвідки. Використовуючи її результати, артилерійські підрозділи, авіація інтенсивно відпрацьовували по живій силі й техніці ворога, по понтонно-мостових переправах. Постійно здійснювався пошук і знищення повітряних десантів у районах їх висадки. Широко практикувалася тактика засідок. Із метою затримання противника було знищено мости через річки Ірпінь, Уж та ін.

Другий етап оборони Києва: зупинення просування ворога, зрив його намагань відновити наступ (2—23 березня 2022 р.) (див. іл. 7).

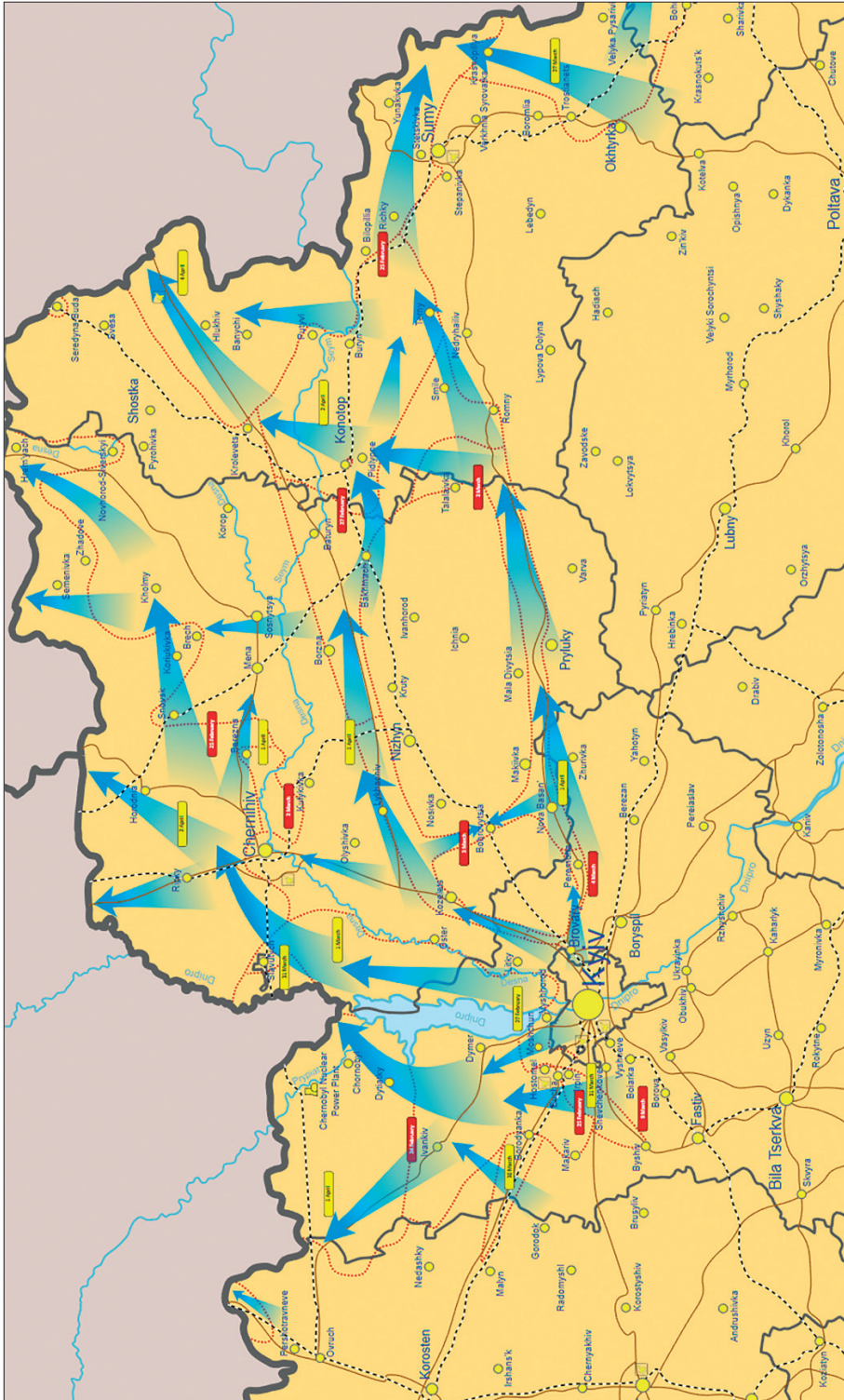
Угруповання військ утримували займані рубежі, райони, населені пункти, позиції, об'єкти, поєднуючи позиційну, маневрену та розосереджену оборону на широкому фронті. Практикувалося застосування мобільних вогневих груп ППО, протитанкових резервів і встановлення мінно-вибухових загороджень на шляхах руху ворожих колон, широке використання вогневих засідок, завдання авіаударів по резервах ворога, складах боєприпасів, паливно-мастильних матеріалів, а також пунктах управління й засобах ППО в районах ведення бойових дій. На цьому етапі українські підрозділи часто вдавалися до контратак.

Третій етап оборони Києва: відступ противника та відновлення положення по державному кордону (24 березня — 3 квітня 2022 р.) (див. іл. 8).

Етап характеризувався утриманням на окремих напрямках вигідних рубежів, районів, об'єктів, застосуванням вогневих, мобільних, протитанкових груп та встановленням мінно-вибухових загороджень на шляхах руху колон, широким використанням вогневих засідок. Проведення наступальних (штурмових) дій Силами оборони України спрямовувалося на зрив організованого

Іл. 7. Зупинення просування противника, зрив його намагань відновити наступ (станом на 9 березня 2022 р.)

Ил. 8. Відступ противника та відновлення положення по державному кордону (24 березня — 3 квітня 2022 р.)

відведення військ ворога й вихід на державний кордон України з подальшим відновленням контролю над звільненими територіями.

Впродовж цього етапу противник здійснював переміщення військ для виведення їх із Поліського операційного району. При цьому намагався легендувати свій відхід та систематично дезінформувати підрозділи ЗС України через радіоігри. Так, відкритими каналами зв'язку вказувалися хибні напрямки наступу, контрударів, цілі для артилерійської та авіаційної підтримки. Під час відходу противника підрозділи угруповання військ оборони Києва у взаємодії з силами оперативного угруповання «Сіверськ» здійснювали ударно-пошукові дії на окремих напрямках, оволодівали визначеними рубежами.

Позитивні аспекти організації й ведення оборони Києва та прилеглих до міста територій полягали в активності дій маневреної оборони з умілим використанням інформаційної переваги. Противник не врахував значну кількість бар'єрних рубежів (річок, озер, каналів) та оперативності наших військ із руйнування мостів через них, ділянок весняного паводку, заболоченої місцевості, а також пору року й погодні умови. Це, своєю чергою, зумовлювало передбачуваність напрямків просування його батальйонних тактичних груп автодорогами, адже обхідні (грунтові) шляхи здебільшого були непрохідними для важкої техніки.

За рік від початку широкомасштабного російського вторгнення Генштаб ЗСУ виокремив десять головних перемог України [24]. Щонайменше чотири з них безпосередньо пов'язані з Київською оборонною операцією. Це передусім успішний захист Києва, Чернігова, Сум (лютий — березень 2022 р.). Із перших годин російської агресії Сили оборони України разом із десятками тисяч добровольців зупинили ворожий наступ, а в деяких випадках змогли перехопити ініціативу на окремих ділянках фронту. Це створило умови для подальших успішних дій і призвело до вигнання окупантів із захоплених територій.

По-друге, масовий спротив мирного населення російським загарбникам. Незважаючи на терор окупаційних військ, українці від початку агресії чинили їм потужний опір. Сотні тисяч цивільних мешканців зупиняли просування ворожих підрозділів, передавали інформацію про їх рух Силам оборони України, виходили на акції громадянської непокорності на тимчасово захоплених територіях.

По-третє, звільнення від російських окупантів Київщини, Чернігівщини та Сумщини (березень — квітень 2022 р.). Виснаживши російські війська в перших боях, зруйнувавши їхні логістичні ланцюжки, Сили оборони України змусили загарбників покинути зайняті території. Ці успішні дії значно покращили воєнно-стратегічне становище нашої держави, підняли моральний дух населення та створили сприятливі умови для подальших наступальних дій.

По-четверте, слід віддати належне подвигу захисників неба, які за відсутньої технічної, технологічної та кількісної переваги противника зуміли до певної міри нівелювати цю загрозливу асиметрію. Битва за повітряний простір тривала від 24 лютого до кінця березня 2022 р. Росіяни мали перевагу 10 до 1. На початковому етапі ворог проводив активні десантні операції та прикриття

з повітря, але завдяки діям авіації ЗС України й постачанню країнами-партнерами ПЗРК Росія в перші тижні війни втратила понад 100 літаків і вертольотів. Після цього РФ відмовилася від повітряних операцій за лінією фронту та втратила перевагу в повітрі.

За орієнтовними підрахунками воєнних істориків у Київській оборонній операції противникові було завдано таких втрат в особовому складі та військовій техніці: близько 10 тис. осіб безповоротних, до 350 танків та 1000 бойових броньованих машин, 150 артсистем, 50 реактивних систем залпового вогню, до 100 літаків, 80—90 бойових вертольотів. Проте наведені цифри потребують уточнення [25, С. 74—75].

Багато хто з українців і громадян інших держав задаються питанням: що врятувало Київ від російського нашествия? На наше переконання, тут простої відповіді не знайти. Водночас — це наша перемога та ганебна поразка росіян. До річниці подій «The Washington Post» опублікувала аналітичний матеріал під заголовком, який розставляє акценти щодо відповіді на поставлене питання: «Битва за Київ: поєднання української доблесті та російських промахів урятувало столицю» [17]. Вагомо доповнює публікацію часопису пророцтво настоятеля афонського монастиря Пантократор. Коментуючи надання Православній церкві України місця під будівництво обителі на Святій горі, він зауважив: «За все домовився архістратиг Михаїл, який є захисником Києва. Нічого не відбувається випадково» [26].

* * *

Ешелонована система оборонних рубежів Києва і прилеглих територій (створення трьох кілець оборони, зокрема з використанням завчасно облаштованих позицій), оперативне та якісне розвідувальне забезпечення підрозділів першого ешелону сил оборони столиці, проведення вдалих розвідувально-вогневих дій ускладнило рух маршрутами висування й логістичне забезпечення противника. В результаті ворог відмовився від подальших спроб оточення Києва та загалом від наступальних дій. Таким чином, угрупованням військ оборони міста Києва, оперативних угруповань «Волинь» і «Сіверськ» вдалося затримати просування противника, зменшити темп його наступу, своєчасно підтягнути резерви та завдати вогневого ураження, забезпечити надійну ППО, запобігти захопленню столиці й повністю вибити ворога з Північної операційної зони.

Битва за Київ, як ці події часто називають західні аналітики, військові історики, політичні оглядачі [1], має висвітлюватися на рівні операції військ, об'єднаних в оперативно-стратегічне угруповання «Північ» (до його складу ввійшли угруповання військ оборони міста Києва, оперативні угруповання «Волинь» і «Сіверськ»). Київська оборонна операція, на нашу думку, мала стратегічне значення. По-перше, захист Києва як політичного, економічного, транспортного, культурного, історичного, релігійного центру України. По-друге, швидке захоплення міста було пріоритетною метою путінського

режиму. Це стало б підґрунтям для зміни влади в нашій країні та призначення маріонеткового «уряду», а також вплинуло б на позиції зарубіжних країн щодо політичної й військової підтримки України. По-третє, взяття Києва мало продемонструвати «силу російської зброї» і спроможність російських військ у стислий термін виконувати складні стратегічні завдання. Втрата столиці вкрай негативно вплинула б на морально-психологічний стан Сил оборони України та українського суспільства, істотно підірвала б національну стійкість, спроможність до протистояння російській агресії й організації спротиву на окупованих територіях. По-четверте, успішна оборона міста згуртувала націю, додала віри в перемогу над агресором, продемонструвала здатність Збройних Сил України успішно протистояти значно чисельнішій армії противника, а на міжнародному рівні довела необхідність і доцільність надання політичної, економічної, військової допомоги нашій країні. По-п'яте, стратегічний рівень операції підтверджується залученням до неї всіх складових Сил оборони України. По-шосте, стратегічний рівень керівництва діями військ. По-сьоме, за аналогією з операціями Другої світової війни на той час розглядалися операції стратегічного, фронтового та армійського рівнів. Їх сутність й особливості розкрито у спеціальній публікації [27, С. 94—104]. Стратегічні операції радянських військ здійснювалися групою фронтів і включали у себе до двох десятків фронтових операцій. Винятком стала Київська наступальна операція 1-го Українського фронту, віднесена до розряду стратегічних. Сучасні російські воєнні історики через підміну поняття «фронтowa наступальна операція» на «стратегічна наступальна операція» відносно Київської наступальної операції осені 1943 р. фальсифікували події минулого, що стало підґрунтям для подальших маніпуляцій і введення до наукового обігу недостовірних даних, які призвели до спотворення історичної реальності. Поза увагою залишилися операції військ Воронезького (1-го Українського) фронту з початку жовтня до грудня 1943 р. Наслідками такої маніпуляції історичними фактами було приниження ролі та значення збройної боротьби за Київ у 1943 р.; приховування прорахунків і невдалих рішень радянського командування; заниження показників втрат [28]. Тож росіянам сьогодні тлумачать, що їхні «діди» в 1943 р. внаслідок «стратегічної наступальної операції» взяли Київ «за три дні», при цьому війська фронту втратили вбитими лише 6491 особу, що становило менше 1 % від залучених сил. А отже й у 2022 р. Київ, мовляв, мали «взяти за три дні» з мінімальними втратами. По-восьме, відбувся розгром головного стратегічного угруповання противника. До Київської наступальної операції залучалися війська шести російських загальновійськових армій з одинадцяти, що брали участь у вторгненні в Україну в лютому 2022 р. Окрім того, вірогідно, на певному етапі до них мали приєднатися білоруські збройні сили. Оборонна операція завершилася вимушеним відступом противника від Києва, при цьому ворог зазнав значних втрат від ударів українських військ, що переслідували його до державного кордону. Спостерігаючи за розгромом росіян самопроголошений правитель Білорусі знайшов підстави відмовитися від введення своїх військ в

Україну. Результатом операції стало звільнення територій не лише Київської, а й Житомирської, Полтавської, Чернігівської та Сумської обл.

Київська оборонна операція має стратегічне значення, оскільки її результати суттєво змінили обстановку на головному стратегічному напрямку вторгнення російських військ та вплинули на подальший перебіг війни, змусили противника докорінно переглянути свій стратегічний задум. Рятуючи Київ, Україна захистила свою незалежність. Сили оборони впродовж декількох днів блокували просування російських військ у напрямку столиці. Після такого фіаско росіяни не змогли перегрупуватися й так і не почали великого штурму міста. Їхній морально-психологічний стан різко знизився, а початковий ентузіазм перетворився на паніку та зневіру.

Після розгрому російських військ під Києвом і відступу їх на територію Білорусі військово-політичне керівництво РФ сформулювало твердження, що наступ на українську столицю нібито був лише «військовою хитрістю», аби відтягти українські сили від інших напрямків. Тому, мовляв, серйозних дій і не планувалося, а сам відступ із Київщини за планами «спеціальної воєнної операції» мав сприяти переговорному процесу з владою України. Однак усі військові фахівці глибоко переконані, що це була серйозна поразка російської армії.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Datsenko, V. 20 vyznachalnykh bytv Ukrainy u viini z Rosiieiu. *Forbes*. 2022. 30 hrud. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/20-viznachalnikh-bitv-ukraini-u-viyni-z-rosieyu-yak-voni-vplinuli-na-khid-viyni-30122022-10857> [in Ukrainian].
[Даценко В. 20 визначальних битв України у війні з Росією. *Forbes*. 30 грудня 2022. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/20-viznachalnikh-bitv-ukraini-u-viyni-z-rosieyu-yak-voni-vplinuli-na-khid-viyni-30122022-10857> (дата звернення: 30.12.2022)].
2. Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny (liutyi—berezhen 2022 roku). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий—березень 2022 року). Київ: ГШ ЗС України, 2022. 112 с.].
3. Ukraine Conflict Updates. *Institute for the Study of War*. 2022. Aug. 15. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/ukraine-conflict-updates>.
4. Khroniky viiny, chastyna 1 (rosiisko-ukrainska viina), informatsiyni biuletten. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Хроніки війни, частина 1 (російсько-українська війна), інформаційний бюлетень / колектив авторів. Київ, 2022. 228 с. (дата звернення: 30.12.2022)].
5. Krasovytskyi, O.V. (Comp.). Misiats viiny. Khronika podii. Promovy ta zvernennia Prezidenta Volodymyra Zelenskoho. Kharkiv, 2022 [in Ukrainian].
[Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського. Упоряд. О.В. Красовицький. Харків, 2022. 383 с.].
6. Viina. Dokumenty. Svidchennia. *Instytut istorii Ukrainy NANU*. 2022. 31 berez. URL: <http://history.org.ua/uk/post/46831> [in Ukrainian].
[Війна. Документи. Свідчення. *Інститут історії України НАНУ*. 2022. 31 березня URL: <http://history.org.ua/uk/post/46831> (дата звернення: 30.12.2022)].

7. Kravets, R., Romanyuk, R. Dva plana Kremlya. Kto dolzhen byl upravlyat Ukrainoy, esli by upal Kiev. *Ukrainskaya pravda*. 2023. 5 marta. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2023/03/5/7391273> [in Russian].
[Кравець Р., Романюк Р. Два плана Кремля. Кто должен был управлять Украиной, если бы упал Киев. *Украинская правда*. 5 марта 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2023/03/5/7391273> (дата звернення: 10.03.2023)].
8. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektuva: Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 23 lystopada 2022 r.* Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. 23 листопада 2022 р. Київ, 2023. 270 с.].
9. *Abstracts of Papers 2022: Spilni dii viiskovykh formuvan i pravookhoronnykh orhaniv derzhavy: problemy ta shliakhy vyirishennia v umovakh voiennoho stanu.* Odesa, 2022 [in Ukrainian].
[Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та шляхи вирішення в умовах воєнного стану: зб. тез доповідей IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20 жовтня 2022 року). Одеса, 2022. 262 с.].
10. Scheda, S., Mashtalir, V. Terytorialna oborona Ukrainy yak fenomen natsionalnoi viiskovoi istorii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 148—158. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.048> [in Ukrainian].
[Сєгада С., Машталір В. Територіальна оборона України як феномен національної військової історії. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 148—158].
11. Makarov, V., Riezniak V. Borotba v povitriannomu prostori pid chas viiny Rosii proty Ukrainy: uzahalnennia pershykh misiatsiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 6: 17—30. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.017> [in Ukrainian].
[Макаров В., Резнік В. Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців. *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 17—30].
12. Kharuk, A. Oborona Hostomelskoho ta Vasylkivskoho aerodromiv: sproba rekonstruktsii podii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 139—147. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.139> [in Ukrainian].
[Харук А. Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 139—147].
13. Jack, Watling., Nick, Reynolds. Operation Z. The Death Throes of an Imperial Delusion. Special Report. London, 2022. 26 p. URL: <https://static.rusi.org/special-report-202204-operation-z-web.pdf> (Last accessed: 24.04.2022).
14. Znachenie Z na rossiyskoy tekhnike ostanetsya sekretom. *LENTA.RU*. URL: <https://m.lenta.ru/news/2022/02/24/borodaidoesntknow/> [in Russian].
[Значение Z на российской технике останется секретом. *LENTA.RU*. URL: <https://m.lenta.ru/news/2022/02/24/borodaidoesntknow/> (дата звернення: 30.12.2022)].
15. Dugin, A. Vremya Z na chasakh istorii. URL: <https://enigma-vita.livejournal.com/471864.html> [in Russian].
[Дугин А. Время Z на часах истории. URL: <https://enigma-vita.livejournal.com/471864.html> (дата звернення: 30.12.2022)].
16. Vartanesyan, V.A. Radioelektronnaia razvedka. Moscow, 1975 [in Russian].
[Вартанесян В.А. Радиоэлектронная разведка. Москва, 1975. 255 с.].
17. Paul Sonne, Isabelle Khurshudyan, Serhii Morgunov, Kostiantyn Khudov. Battle for Kyiv: Ukrainian valor, Russian blunders combined to save the capital. *The Washington Post*. 2022. Aug. 24. URL: <https://www.washingtonpost.com/national-security/interactive/2022/kyiv-battle-ukraine-survival/?itid=hp-top-table-main-t-2> (Last accessed: 30.12.2022).
18. Butva za Kyiv. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mL9tQ-bLA2I> [in Ukrainian].

- [Битва за Київ. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mL9rQ-bLA2I> (дата звернення: 30.12.2022)].
19. Koval, M.V. Vukorystannia dovhotryvalykh fortyfikatsiinykh sporud na terytorii Ukrainy u suchasniy rosiisko-ukrainskii viini. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 23 lystop. 2022 r.* Kyiv. 21–24 [in Ukrainian].
[Коваль М.В. Використання довготривалих фортифікаційних споруд на території України у сучасній російсько-українській війні. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. 23 листопада 2022 р.* Київ. С. 21—24].
 20. Buryk, Iryna. Pidstupy do Kyieva na nadiinomu zamku, — komanduvach oborony stolystsi proviv perevirku (17 bereznia). URL: https://24tv.ua/pidstupy-do-kiyeva-nadiynomu-zamku-komanduvach-oboroni-stolitsi_n1909367 [in Ukrainian].
[Буртик Ірина. Підступи до Києва на надійному замку, — командувач оборони столиці провів перевірку (17 березня). URL: https://24tv.ua/pidstupy-do-kiyeva-nadiynomu-zamku-komanduvach-oboroni-stolitsi_n1909367 (дата звернення: 30.12.2022)].
 21. Zakharova, Oleksandra. Oborona Kyieva: Ze vmovlialy vtektu, Yermaku dzvonily z Kremliya, a odna bryhada zupynyla 30 tysiach okupantiv. URL: <https://thepage.ua/ua/politics/yak-ukrayinci-ne-dali-rosiyanam-zahopiti-kiyiv> [in Ukrainian].
[Захарова Олександра. Оборона Києва: Зе вмовляли втекти, Єрмаку дзвонили з Кремля, а одна бригада зупинила 30 тисяч окупантів. URL: <https://thepage.ua/ua/politics/yak-ukrayinci-ne-dali-rosiyanam-zahopiti-kiyiv> (дата звернення: 24.02.2023)].
 22. Zakharchenko, Andrii. Heroi Ukrainy Roman Darmohrai pro nastup na Brovary i tankovi boi. URL: <https://brovary.net.ua/heroj-ukrainy-roman-darmohraj-pro-nastup-na-brovary-i-tankovi-boi-video/> [in Ukrainian].
[Захарченко Андрій. Герой України Роман Дармограй про наступ на Бровари і танкові бої. URL: <https://brovary.net.ua/heroj-ukrainy-roman-darmohraj-pro-nastup-na-brovary-i-tankovi-boi-video/> (дата звернення: 30.12.2022)].
 23. Zhyrokhov, M. Viina v povitri. Ukraina, liutyi—traven 2022. Chernihiv, 2022 [in Ukrainian].
[Жирохов М. Війна в повітрі. Україна, лютий—травень 2022. Чернігів, 2022. 96 с.].
 24. U Minoborony nazvaly desiat holovnykh peremoh ZS Ukrainy za rik vid pochatku povnomasshtabnoho vtorhnnennia RF. URL: <https://kyivcity.net/ukraine/u-minoboroni-nazvali-desyat-golovnix-peremog-zsu-za-rik-vid-pochatku-povnomasshtabnoho-vtorhnnennya-rf/> [in Ukrainian].
[У Міноборони назвали десять головних перемог ЗС України за рік від початку повномасштабного вторгнення РФ. URL: <https://kyivcity.net/ukraine/u-minoboroni-nazvali-desyat-golovnix-peremog-zsu-za-rik-vid-pochatku-povnomasshtabnoho-vtorhnnennya-rf/> (дата звернення: 23.02.2023)].
 25. Pyliavets, R.I., Sydorov, S.V. Kyivska oboronna operatsiia 2022 roku: osnovni kilkisno-yakisni pokaznyky. *Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva: Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. 23 lystop. 2022 r.* Kyiv. 74—75 [in Ukrainian].
[Пилявець Р.І., Сидоров С.В. Київська оборонна операція 2022 року: основні кількісно-якісні показники. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. 23 листопада 2022 р.* Київ, 2023. С. 74—75].
 26. Istorychna podiia: na hori Afon zvershylosia pershe bogosluzhinnia ukrainskoiu movoiu. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2KKFhess7Gc> [in Ukrainian].
[Історична подія: на горі Афон звершилося перше богослужіння українською мовою. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2KKFhess7Gc> (дата звернення: 30.01.2023)].

27. Hrytsiuk, V.M., Sydorov, S.V. Stratehichni, frontovi armiiski operatsii (do pytannia viiskovoi terminolohii v istorychnykh pratsiakh). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei*. Kyiv: instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2019. 21: 94—104 [in Ukrainian].
[Грицюк В.М., Сидоров С.В. Стратегічні, фронтів армійські операції (до питання військової термінології в історичних працях). *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей*. 2019. Вип. 21. С. 94—104].
28. Kydon, V.I. Kyivska nastupalna operatsiia 1943 r.: istoriohrafia. *Candidate's thesis*. Kyiv, 2018. 419 p.
[Кидонь В.І. Київська наступальна операція 1943 р.: історіографія. *Дис. ... канд. іст. наук*. Київ, 2018. 419 с.].

Надійшла / Received 30.04.2023

Mykhailo KOVAL

Doctor of Military Sciences (Dr. Hab. in Military),
Head of the National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
info@nuou.org.ua
<https://orcid.org/0000-0002-2130-2548>

Pavlo SHCHYPANSKYI

Candidate of Military Sciences (Ph. D. in Military), Professor,
Deputy University Head for Science,
National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
info@nuou.org.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0854-733X>

Volodymyr KYDON

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Leading Research Fellow in Educational and Scientific Center of Military History,
National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
volodimir4077@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3606-8061>

Valerii HRYTSIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Leading Research Fellow in Educational and Scientific Center of Military History,
National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
skifwo@email.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

STRATEGIC CHARACTER OF THE KYIV DEFENSIVE OPERATION (February 24 — April 2, 2022)

The purpose of the article is to clarify and structure the content of the battle for Kyiv, which reflects the nature and course of fighting, to highlight the features of military operations on the Kyiv direction in 2022, as well as to analyze the essence and content of the most important events related to the defence of Kyiv and their strategic nature. **Methodological** approaches for studying the mentioned problems are based on the use of research tools of military history, namely, methods of historical-systemic, problem-chronological, historical-comparative, historical-genetic periodization. The specific nature of the subject caused the use of the com-

bination of special methods of military-historical research with methods of other sciences, in particular: military science, political science and the study of management activities. **Scientific novelty** is determined by clarifying the periodization of the Kyiv defensive operation and the specifics of each stage of military operations; highlighting the victory in the battle for Kyiv as a key event of the Russo-Ukrainian war. **Conclusions.** The successful leadership of the operational groups of troops, the professionalism and high morale of defenders of Ukraine, the use of the latest types of weapons in combination with the support of Ukraine's international partners provided a fitting rebuff the Russian aggressors. The Kyiv defensive operation is of strategic importance, as its results significantly changed the situation on the main strategic direction of the Russian invasion and significantly influenced the further course of the war forcing the enemy to fundamentally reconsider their strategic plan.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, repelling a large-scale invasion, anti-Putin coalition, battle for Kyiv, defensive operation, periodization, occupation.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.030>
УДК 355.4.01(477.51-651.2:470-651.1) «2022.02/...»

«ЗАПАМ'ЯТАЙ: НІ РОСІЯНИ, НІ БІЛОРУСИ — НЕРУКОПОЖАТНІ»: СВІДЧЕННЯ ПРО ОКУПАЦІЮ с. ЮР'ІВКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Інтерв'ю записала і підготувала до друку О. Воробей

Мета — ввести до наукового обігу та загалом сучасного інформаційного простору усно-історичні матеріали, зібрані під час опитування очевидців подій російсько-української війни, зокрема щодо окупації населених пунктів Чернігівщини впродовж 24 лютого — 2 квітня 2022 р. Було використано **метод** інтерв'ювання мешканців с. Юр'івка Чернігівського р-ну. **Результатом дослідження** став повноцінний запис спогадів чотирьох респонденток щодо особливостей поведінки російських загарбників та стратегій виживання місцевого населення в нових умовах. До згадуваних стратегій відносимо повернення практики приготування їжі у традиційній печі, використання груб для опалення помешкань, випікання хліба із зерна, заготовленого для домашньої птиці тощо. Зафіксовано свідчення про фізичне насилля над місцевими чоловіками (переважно побиття), а також про масові випадки мародерства з боку окупантів. Занотовано інформацію про організацію побуту в погребях у перші дні наступу ворожих військ, про способи сусідської взаємодопомоги, а також про родинні святкування за активних бойових дій. Практичне значення зібраних матеріалів полягає у формуванні різнопланової джерельної бази про російсько-українську війну та окупацію українських територій.

Ключові слова: *війна Росії проти України, окупація, вторгнення, стратегії виживання, Чернігівщина, с. Юр'івка.*

Цитування: «Запам'ятай: ні росіяни, ні білоруси — нерукопожатні»: Свідчення про окупацію с. Юр'івка на Чернігівщині (інтерв'ю записала і підготувала до друку О. Воробей). *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 30—47. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.030>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Наведені нижче свідчення було зафіксовано у с. Юр'ївка на Чернігівщині під час реалізації дослідницького проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014—2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», започаткованого у травні 2022 р. групою науковців-волонтерів за ініціативи управління культури та туризму Чернігівської міської ради. Мешканці згадуваного населеного пункту виявилися найбільш активними щодо співпраці з-поміж населення інших обстежених територій за всю попередню історію проекту. Завдяки такій непідробній зацікавленості місцевих жителів дослідникам удалося зібрати чималу кількість свідчень осіб різних вікових груп, що дозволило отримати досить повну картину окупації Чернігівщини росіянами. З метою збереження оригінальності місцевої сільської говірки матеріали публікуються максимально наближено до вимови інформанток.

Респондентки 1941, 1950, 1951 та 1960 рр. народження розповідають свої історії, спираючись на власний життєвий досвід та сфери зайнятості. Дуже схожими подіями наповнено початок воєнних дій для кожної з цих жінок. Водночас фіксуємо різні причини, з яких люди опинялися в окупації. Дуже часто це були саме мешканці Чернігова, котрі змушені були переїхати до літніх родичів або на дачі задля власної безпеки й більших можливостей щодо облаштування побуту.

Завдяки спогадам дізнаємося про численні злочини загарбників, а саме про мародерство, про побиття чоловіків, про катування із застосуванням зброї тощо. На окрему увагу заслуговують оповіді про організацію харчування родин у нових реаліях, послуговування традиційною українською піччю для приготування їжі, випікання різних смаколиків із кукурудзяного борошна, а також використання заготовленого для домашньої птиці зерна для виготовлення в домашніх умовах муки та випікання хліба, без чого було б складно виживати.

Інтерв'ю містить оповіді про супутні втрати серед населення під час окупації. Так, чоловік однієї з респонденток, людина старшого віку, наприкінці лютого 2022 р. переніс інсульт та отримав важку форму інвалідності зі значним обмеженням фізичної активності. Як зазначає інформантка, цього можна було уникнути, якби пацієнта вчасно доставили до лікарні. В умовах окупації й активних бойових дій це виявилось неможливим.

Текст, що публікується нижче, сповнений згадками про волонтерство як серед місцевих жителів, так і мешканців Чернігова та району. Саме завдяки згуртованості й безкорисливій взаємодопомозі люди пережили період окупації.

Щодо етнічного складу загарбників, жителі Юр'ївки згадують, крім росіян, бурятів, також білорусів-найманців, чия техніка маркувалася літерою О. Як зазначають респондентки, присутність останніх серед окупантів для багатьох виявилася шоком, адже переважну більшість населення Чернігівщини пов'язували з білорусами якщо не родинні, то принаймні добросусідські взаємини.

Наскрізною темою всієї оповіді виступає обмеження прав і свобод місцевих жителів в окупації: носити білу пов'язку на рукаві, яку одна з жінок асоціює з жовтою зіркою часів Другої світової війни, для них було дуже принизливим. Та найбільш травматичною для багатьох стала необхідність закопувати

державні прапори України, щоб не наражати своє життя на небезпеку. Незважаючи на все пережите, респондентки зберігають оптимізм і продовжують гуртуватися в межах громади, допомагаючи відбудовувати пошкоджене, та, найголовніше, вірячи в перемогу.

Ольга ВОРОБЕЇ

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Інститут всесвітньої історії НАН України (Київ, Україна)
olianna20@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

Olha VOROBIEI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Institute of World History NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
olianna20@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7631-3327>

* * *

О. В.: Як ви дізналися, що почалася війна?

Н. П.: Я знала так, що почалися як такі бомби, і малий мені мій звонить, це насторожило. Через несколько мінут уже второй взрив, і третій, уже тако громко, я вже посмотрела в новостях, а там вже, що Росія напала на Україну.

О. В.: А інші свідки дізналися?

М. І.: Мені діти позвонілі. Із Чернігова позвонілі, що, мама, вже почалася война. Ми вишли на вулицю, і тут уже страшно було чути. Там «бах», там «бах»...

О. В.: А скажіть, будь ласка, ви бачили колони, які йшли?

М. І.: Ми з ними так ішли друг коло друга. Вони ідуть нам навстречу, і ми їдьом. Но боялись, канешно. Ходілі, і от ніх ховались.

О. В.: А де ховались?

М. І.: В погребі ховались. Як токо почули, що десь гримить чи шумить, — і бігом у погреб! Хотя що той погреб зробить?! Я пять дней сідела і п'ять ночей ночувала. П'ять ночей точно, полностью в погребі.

О. В.: А було таке, що ви вдягнені спати лягали?

М. І.: Канешно! І абутіє, і одетіє! Ми місяць не раздевались. Ми вообще в хаті були, но не раздевались, спали одетіє.

О. В.: А ви спочатку завжди були в погребі?

М. І.: Да, да.

О. В.: А потім і в хату переміщалися?

М. І.: А в хаті тож не роздівались. Не роздівались і не роззувались.

О. В.: А у вас як було?

Н. П.: І в нас так само було.

О. В.: Оце цілий місяць ви були в погребі?

Н. П.: Нє. Тільки перші дні. Чотири дні чи п'ять.

О. В.: А це з якого по яке число?

Н. П.: Ну з 24-го же ж. То по 2-ге чи по 3-те. По третє, наверное. Ну, бистро гляніш, да як вийдеш, то й назад, бо стріляють. Самі стріляють, ше й за нами стоять! Так страшко було, що вообщє. Только вийдеш, да і в погреб. Только візьмеш води туди і їди, а куди воно їсться?! Не їв і не спав. Я всі ті чотири дні не їла і не спала.

О. В.: А як це не їли? Ну щось же ви їли?

Н. П.: Ну щось їли. Те, що взяли, то було. Як то в мене четверо дітей були не знаю де. Дак я плакала і всьо, пока дійшла. Думала, шо вже всьо. А шо, связи не було, всьо. Вони пока звонили, то звонили. А свету немає, вже нема куди нам з телефонами дітися. Ходили на гору, щоб позвонить, там ловило. Так і туди страшно було ходить, оттудаво летять. Над головами летять і сюда кидають. І куда кидають, уже як так, а то кидали, то сюда летіли.

О. В.: Кидали аби кудись?

Н. П.: Да. В последній раз пошлі на гору тудя, а я йду, бо там вже восем чоловік стояло, так я кажу їм: «...получілося. Я за тим, щоб дозвонитися». А я ж бачила як воно полетіло і впало чи до канави, чи за канаву. А вони корічневи вже біжать. Да й кажуть: «Добре, шо ми ніже взяли, а то б восем чоловік вже б лежало». Отак. Отак ми прожили.

О. В.: А як вони сюди прийшли?

Н. П.: Вони наскоро прийшли. Тут наші й не управилися. Вони вже 24-го в обєд уже й були тут. Вже вони наші дошлі тудя.

О. В.: А наші відійшли чи як?

Н. П.: Да ми не знаємо, де вони й деліся. В нас тільки той у болоті остався. Танк. Потому шо ті вже навброд ішли, вже вони й сюда. Наверно раз — і сюда прийшли, вже з Гомеля ехалі.

О. В.: З Гомеля?

Н. П.: Да.

О. В.: Оце у вас ці були, що з Білорусі?

Н. П.: А хто його знає. Да, на pewno. Ну і враз же вони пролетіли селом із красним флагом, щоб бачили, шо вони тут є.

О. В.: На літаку?

Н. П.: Нє, в танку.

О. В.: Бо ви кажете «пролетіли».

Н. П.: Ну, так проехали бистро в конец села і назад, щоб бачили, шо вони тут. А потом вони заночували у доміку.

О. В.: А в якому «доміку»?

Н. П.: А там коло церкви домік двухетажний. Хозяїв там не було, і вони пошлі і відкрилі. Дак уже ж тоді ми й боялися, бо уже ж зналі, шо в селє стоять.

О. В.: А було таке, щоб когось убили з чоловіків чи з жінок?

Н. П.: На Рижиках (у сусідньому селі — *О. В.*), тамо то, там було. А в нас наче нікого не вбивали. Ну ніхто й не вилазив з погребов. Вони приїхали, хотя там казали, шо як їдуть в наряд ці, то й кажуть, «як ідете, то ідіть, а як ми проїждаєм, станьте і стойте, шоб не втікали». Так вони й робили, хто їздив.

О. В.: А евакуюватися вам давали? Може, з дітьми?

Н. П.: Ми самі пенсіонери тут.

О. В.: То у вас нема молоді тут?

Н. П.: Да були ж. Наїхали ж із города. Хто куди вправився.

О. В.: А як ви думаете, був смисл із Чернігова сюди їхати, чи тут було страшніше?

Н. П.: А куда було дітсья...

О. В.: Ну, я не знаю. Кудись. Може, на Західну?

Н. П.: Мої, то син привіз онука сюда.

М. І.: То якщо було чим їхать на запад, дак так. А еслі нечим, так чим ехать?

О. В.: А не було такої евакуації, шоб всіх разом?

М. І.: Та не.

О. В.: Хто сам міг, той сам і виїхав?

Н. П.: Да, да. Син привіз онука сюда, а мама ще була в кочегарці на роботі і дочка моя тоже. Дак він вернувся, аж тут наше хлопці сказали їм, він ще води їм узяв, бо сала не було. А я кажу, яйца возьмі їм. То він узяв води п'ятилітровку. То вони сказали: «Туда не едь, бо ще через Мохнатин (село у Чернігівському р-ні — *О. В.*), якщо управішся, проскочиш. А туди ти не проїдеш». Так він воду отдав їм — і туда. Ну, дак він уже сюда не вернувся. Потому шо нельзя було вже.

О. В.: А в хати заходили до вас?

Н. П.: Не. Не заходили.

О. В.: І по підвалах не ходили?

Н. П.: Не. У нас не. У нас вони тільки на тую сторону пролетіли да й уїхали.

О. В.: А ви не знаєте, хто саме у вас тут був? Росіяни? Може буряти? Може ще хтось?

Л. К.: До нас заходили беємпе, танки і бетеєри, всі були з білими кругами. Це білоруси. Мені всі кажуть, коли я чую, шо білоруси не воюють, то я кажу: чому до мене в окупацію заїжджали білоруси? Мені пояснили, шо це були найманці. А шо таке найманці? Це білорус, який підписав контракт. І чекали на все. Чекали, шо буде війна. Я чекала, шо буде війна, тому шо я дев'ятий рік вже на війні. В мене син захисник. І я знала, шо буде війна, очікували її, бо

знали, що Путін на все згоден і здатний. Але щоб братній білоруський народ пішов — це для мене був просто жах.

О. В.: А у вас змінювалося відношення з 2014 р. до білорусів?

Л. К.: До білорусів — не. Але зараз я їх так само ненавиджу, як і москалів. Я їх ненавиджу. Просто ненавиджу.

О. В.: А як себе вели білоруси? Ви з цього села?

Л. К.: Та як вони себе тут культурно вели?! Вони грабували, вони мародерили. Вони жили в будиночку. Вони вибрали найкращий будинок у нашому селі.

О. В.: А у вас скромне село?

Л. К.: У нас село скромне. Але в нас проживав найкращий айтішник з усього Чернігова. І в нього тут було все в будинку. Так вони там пожили, вони там все забрали, даже забрали таке, що й не треба їм було. І потім вже коли приїздили хлопці піротехніки, які розмінювали, я запросила їх туди, тому що ми не знали, чого там чекати, а ми проходили щодня мимо цього будинку, і вони виходять з нього і кажуть: «Ми такого мародерства за життя свого ще не бачили».

О. В.: А вони там замінували щось чи ні?

Л. К.: Там не заміновано було. Не замінували.

О. В.: А рознесли все?

Л. К.: Да. Матраси і все, все, все позабирали там, у тому будинку. Але в тій кімнаті, де вони проживали, вони залишили собі телевізор навіть. Тому що там проживало ДРГ. Російське.

О. В.: А у вас тут люди ховалися в підвалах?

Л. К.: Два дні. Два дні тільки.

О. В.: Це 24-го і 25-го?

Л. К.: Да, 24-го і 25-го. А потім уже всі звикли. І вже просто чекали.

О. В.: А вікна не забивали?

Л. К.: Вікна не забивали, а закривали просто одіялами чи ще чимось, старими покривалами, і все. Світла у нас не було із 24-го із часу дня.

О. В.: А чому? Десь ЛЕП перебили? З якої причини не було світла, не знаєте?

Л. К.: На Мохнатині перебили.

О. В.: А от газ?

Л. К.: Газ у нас був, бо у нас єдине село, яке залишилося із мостом. І всі вони, всі рашисти проходили повз наше село ось саме тут. І вони їздили через міст, а там проходить труба. І може б вони щось і зробили, але тоді б це було не в їхню користь. Тому що якби вони цю трубу підірвали, то підірвався б міст.

О. В.: А з водою як?

Л. К.: А вода у нас у кожного в колодці. Централізованої води не було. Тому що не було світла.

О. В.: А взагалі вона була?

Л. К.: Ну не централізована, а у нас у кожного пробита скважина.

О. В.: То скільки ця окупація у вас тривала?

Л. К.: З 24-го (лютого — *О. В.*) і по 2-ге (квітня — *О. В.*).

О. В.: Увесь цей час ви були з газом і з водою, але без світла?

Л. К.: Без світла, без хліба.

О. В.: А як із магазинами і з продовольством?

Л. К.: А який сюди магазин міг доїхати?! В нас магазину нема. В нас пересувні отеті, і вони під час окупації не приїжджали. І не приїжджали вони довго ще і після окупації.

О. В.: А ви волонтерите?

Л. К.: Так.

О. В.: А що ви робили як волонтер увесь цей час?

Л. К.: Коли я почула, що пішли вже обстріли, і я живу якраз навпроти «Епіцентру», і це було на моїх очах, як вони Півці (район Чернігова — *О. В.*) оці бомбили. Першим ділом я поїхала до сина і відвезла все те, що я вважаю, що йому було потрібно. А потім вже, коли ми з ним обнімалися, я кажу: «Синок, я залишаюся тут, я піду в волонтерство. Я піду у свій єдиний волонтерський центр». А він і каже: «Мама, збережи мою сім'ю. Я тобі довіряю». І це стало головним для мене. Для мене було головним зберегти його сім'ю.

О. В.: Ви маєте на увазі дружину й дітей зберегти?

Л. К.: Жінку і сина його. І я їх забрала, і ми приїхали сюди. І коли вже ми приїхали сюди, через півтори години син зателефонував мені: «Мамо, ви де?». Він казав весь час, щоб я їхала на захід. Я сказала, що на захід я не поїду, бо у мене одна-єдина дитина, і тут я її залишити не можу. Сина мого. І тому ми поїхали сюди. Я сама звідсіля родом, чоловік звідси родом, син виріс тут. Внучок тут наш теж. Син виходив з Дебальцево, був у Станиці Луганській, яка зараз зайнята окупантами. І тоді я приїхала сюди, ще племінник приїхав зі своєю дівчинкою. І що саме таке, що в мене вселяло віру у перемогу, що з цією дівчинкою і з племінником, ну вже з внучатою племінницею взагалі не було спілкування, бо там батьки розійшлися. А дівчинку звати Вероніка. І я вірила, що це віра у перемогу. Перемога буде, я їй весь час це говорила. «Бог, — кажу, — тебе не так просто до мене відправив». І потім через півтори години як ми сюди заїхали, телефонує син і каже мені: «Ви де?». А я кажу: «У бабусі». А він мені каже: «А я також поряд». Тобто він був у Рівнопіллі. Це перший бій, який був. А далі як було. Та ми тут всі волонтери. Я дуже вдячна всім сусідам, які, знаючи про те, що у мене двоє дітей, і я тут тільки наїздами вже бувала і все, тобто таких запасів продуктів, як у людей, які живуть по селах, у мене не було. Мені і тьотя Маруся, і хресна Ганя, вони всі щось давали. Вони кожен день приходили до нас, тому що вони мене так підтримували, просто прийдуть і просто посидять

і порозмовляють. І це вже для мене була підтримка. Але вони жодного разу не прийшли з пустими руками. Вони весь час щось приносили дітям. Приносили хто що спече. Який кукурузний пиріжок чи якийсь тістечко, чи шо, і вони несуть його до мене. Несуть моїм дітям. Тобто згуртованість була надзвичайна. Даже неочікувана була така згуртованість між людьми. Ділилися всім, що у кого було, всі ділилися. Всі один одного підтримували. Всі збиралися, як тільки десь щось загуло, всі збиралися. Я знала, що любий бій іде 40 хвилин. Ось ми тут сиділи і чекали, коли там 40 хвилин пройде. Тоді все. Тоді можна було голову підняти.

О. В.: Але повітряних тривог у вас не було тут?

Л. К.: Як не було?! Над нами ж літаки літали!

О. В.: Це зрозуміло. Я маю на увазі сповіщення?

Л. К.: Ні, ні. У нас не було зовсім зв'язку. Ми виходили отак на гору, щоб якийсь зв'язочок знайти, щоб взнати, що там у Чернігові. Незважаючи на те, що ми все бачимо, у нас все видно, і Чернігів повністю видно. Коли горів «Епіцентр», то я взагалі думала, що вже квартири моєї немає. Тому що вона якраз навпроти «Епіцентру».

О. В.: А як тварини себе поводити? Можливо, якимось незвичайно?

М. І.: Так було (порося так сильно хрюкало — *О. В.*), що хаділа до їх і питала: «Посоветуйте, що робіть?».

О. В.: Та ви що?! У корови чи в теляти може?

М. І.: У порося. А я думала, що вони (окупанти — *О. В.*) його в мене візьмуть і заберуть. Казав мені так син, що вони з'їдять. Пошла (до сусідів — *О. В.*) і кажу: «Дайте мне параду якусь, бо дошла і не знаю, що робіть». І жалко. Но вже калі стрелялі, то ми взяли і закалолі. А потом я і знову думаю: «Так вони й готове заберуть». То соседам і роздала.

Л. К.: Котів не можна було вигнати з хати. Вони ж, як тільки зразу почалося, тварини відчувають все перше за нас. Зразу же всі — у хату, і сидять у хаті під столом.

О. В.: А собаки не гавкали?

Л. К.: Ні. Ходили ДРГ кожду ніч, тому що мого племінника вони дуже сильно били. Вони зустріли на вулиці його, після комендантської години, і вони його побили.

О. В.: Не вбили, а побили?

Л. К.: Вони не вбили його. Але вони і приставляли йому пістолет, і ходив він весь синій.

О. В.: Це вже катування.

Л. К.: Це вже катування. Це злочини проти людяності. Він ішов із пов'язкою білою, тобто мирний житель, нікому нічого не робивши. Ні! Це було навіть іще до комендантської години. Але ж уже було темно.

О. В.: Тоді ж рано темніло.

Л. К.: Тоді ж рано темніло.

О. В.: *А от іще якісь злочини проти людяності в селі були?*

Л. К.: У мирних жителів попалили хати, попалили хліви, потрошили паркани. Там розбито все, і криша знесена. Це злочини проти людяності.

Н. П.: І корову.

Л. К.: Да. Корову ранило дуже. І люди вимушені були її закопати.

О. В.: *А так, щоб комусь відірвало руку чи ногу? Якісь фізичні травми у населення були?*

Л. К.: Пошкодження? Пошкодження були в Рижиках. Але це були їхні диверсанти. Зараз в Інтернеті збирають гроші їм на лікування. Чоловік і жінка, які були їхніми наводчиками.

О. В.: *А було таке, що наші зраджували?*

Л. К.: Наші — ні.

О. В.: *Я маю на увазі, чи переходили місцеві жителі на бік ворога?*

Л. К.: Да ну! Да такого не могло бути, у нас же козацьке село. У нас козацьке село!

О. В.: *А що ви їли в цих укриттях? Що найбільше допомагало вижити? Картопля може?*

Л. К.: Ну, картопля! Що в селі є. Картопля, капуста.

О. В.: *А як хліб робили? Може, якісь жорна були?*

Л. К.: М'ясорубка. У м'ясорубку зерно, не менше 5—6 разів перекручуєш, пересіваєш і потім печеш хліб. В кого ще якісь дріжджі були, то вони на них могли робити. А потім ділились закваскою. І потім хліб пекли на заквасках всі. І було ще краще.

О. В.: *Чи доводилося використовувати забуті знання, щоб вижити?*

Н. П.: Так оце ж — хліб.

О. В.: *А крім цього?*

Н. П.: Картошка була, огурци були. Дак і шо, виживали всі. Буряки були і морква.

Л. К.: Це ж і м'ясо було, і сало, як зарізали кабана.

О. В.: *Тушонку варили з цього?*

Л. К.: Усе варили, і все робили.

Н. П.: І то ноччю було діло, шо рабілі все. Усе не знали куди ховаться. То я й думаю, я людям рознесу, но щоб не їм. Оте я переживала...

О. В.: *Чи спілкувалися окупанти з населенням?*

Л. К.: Вони просили то сигарети, то горілку.

О. В.: *Це були тільки білоруси, так? Ви впевнені в цьому?*

Л. К.: Ні, були і буряти — щоб їхня нація зовсім пропала. Щоб щезла, щоб зовсім її не було!

О. В.: А буряти відрізнялися від білорусів? Можливо, ставленням до населення?

Л. К.: Ви знаєте, вони в нас так, щоб ходили туди-сюди, їх не було так. Вони декілька разів проїхали туди-сюди, і все.

О. В.: А, може, білоруси були гуманніші чи це все-таки від людини залежало?

Л. К.: Та воно все від людини залежить. Від людини і від командира.

О. В.: А випадків згвалтувань не було у вас?

Л. К.: Ну, у Рижиках же хотіли згвалтувати жінку, але вона втекла.

О. В.: А формували якісь тривожні валізки перед тим?

Л. К.: Ну, звичайно. До цього часу ще лежать в погребі.

О. В.: Чи відрізнялося ставлення людей старшого, середнього віку і молоді до війни? Можливо, старші менше хвилювалися чи, навпаки, більше?

Л. К.: Ні. Та як в мене мама, 85 років їй, вона лягала на кровать і казала: «Я нікуди не піду. Мені все одно». Але були такі люди, які чекали, що прийде Росія. Були й такі в нас люди.

О. В.: А якось змінилася їхня позиція після окупації чи ні?

Л. К.: Ну зараз вони вже не показують цього так уже відкрито. Боялися за своє майно теж багато людей в Чернігові.

О. В.: А троцили пам'ятки культури, може, книжки палили десь по хатам?

Л. К.: Не. Вони по хатам у нас не ходили. Для мене найстрашнішим було те, я плакала дуже, коли я закопувала прапори.

О. В.: Мусили знімати прапори і закопувати?

Л. К.: Да (плаче).

О. В.: А вони туди цілились?

Л. К.: Ні, вони сюди не дійшли тоді. Як тільки я взнала, що вони вже тут, в нас це було 25-те (лютого — *О. В.*), я зразу все закопала. І фотографії військові всі, і всі прапори. Ще фотографії не так було закопувати. А прапор... (плаче) на своїй рідній землі, де ти родився (плаче сильніше), і треба закопувати свій прапор...

О. В.: Чи допомагали вам знання від старшого покоління вижити?

Л. К.: Старші люди завжди запасливіші.

О. В.: Вони казали, що треба робити запаси?

Л. К.: Так ось приклад (показує на сусідку — *О. В.*).

Г. Г.: Не знали ми, що так буде. Шо бистро так буде. У мене і сухарі були насушені. У мене батько був на вайне на тій, да й казав так. А сім'я у нас велика була. Так казав, що надо, щоб були два мішки сухарей, щоб торба спічок, ну і соль. Всі казали, що соль надо щоб була.

О. В.: Чи залишилась у вас звичка робити запаси після окупації?

Г. Г.: От як привезлі нам хліб, так ми знали, що нада поїсти і нада сушити. Потому що жили й без хліба. Як пойду до них, в них сім'я велика, дак подив-

люся, так думаю, що, я з онуком удвох. Дак шо є — сухарі! А він так зразу: «Я сухаря не буду». А я: «А шо ж ти будеш?». Значить вставай і мелі.

Н. П.: У єї (вказує на сусідку — О. В.) вся сім'я, дві м'ясорубки прикручені, даже три, і всі стоять у роботі. Цяя пересіває, а цяя крутить.

О. В.: *Оладки якись пекли? Може, ще щось подібне?*

Л. К.: Млинці, ладки. Натеранік, пирог такий, змазумали варенням. Ще й з кукурузної муки, це аж дуже смачно. Вони й тепер його пекуть уже. Шо він весь у дірочках, і можна було їсти. А хліб який получався!

Н. П.: Ну, дітям оставила того хлібу. Онук каже: «Збережу собі, щоб дітям показувать, який ми хліб їли». Коли поїхали в Козелець, там не стріляли. Туди вони поїхали, вправились. Ну дак показали там, а син каже: «Ну да, можна їсти». А я кажу: «Тож можна, потому шо нічого не було».

Л. К.: А коли перший раз приїхав син із своїми хлопцями сюди, це було 3-го чи 4-го квітня. І каже мені: «Мама, а є в тебе той хліб, який ви їли тут?». А я кажу, що є. Якраз у мене буханець був цілий. І я їм дала той буханець. Хлопцям. Вони нюхали його і цілували (плаче).

О. В.: *Але ви не голодували тут? Можна було прожити?*

Л. К.: Не, не голодали.

Н. П.: Шось їли, то всьо равно. От я подивлюся на неї (вказує на сусідку — О. В.), а вона тільки готовить, готовить, тільки коло груби стоїть. Коло плити. А сядуть їсти, то не казали, вкусное чи не вкусное, все їли.

О. В.: *А було таке, щоб щось особливо хотілося з'їсти? Чи, можливо, зовсім не хотілося їсти?*

Н. П.: Не. Такі були переживання, шо не до того було.

Л. К.: У дітей було. Вони хотіли якусь цукерочку, вони хотіли щось солоденьке. Я ж запаслась ліками, а тоді ж ковід був, всі ж приїхали з масками сюди. І я багато набрала оцих пастилочок від кашлю. І я їм давала по одній пастилочці, вони вже чекали. Кожен день чекали ту пастилочку солоденьку.

О. В.: *Чи відзначали які-небудь свята в окупації?*

Л. К.: Робили! У онучки було 9 рочків на 8 березня. І торт пекли. На сковороді. Залишалось трішечки згущеного молока, варення туди — і все! Олів'є робили, без ковбаси. Казала іменинниця: «Бабушка, це якийсь салат, як вінегрет, тільки з майонезом».

О. В.: *А торт пекли з білої муки чи з тієї, з якої і хліб?*

Л. К.: Муку білу я залишила. Залишила на торт. А через вісім днів у племінника було 33 роки. Також пекла торт. Самі популярні були котлети із пшеничної муки. З крупы пшеничної. Це така вкусняшка була на той час [...].

О. В.: *Коржі на торт пишні виходили?*

Л. К.: Ну да. Так сода ж там була.

М. І.: Прибігла онучка до мене і каже: «Ви ж казали, шо прийдете на іменини до мене?». А я кажу: «Прийду». Я ж думаю: «Треба ж поддержать детей».

О. В.: Ви відчували потребу жити?

Л. К.: Да. Треба жити.

О. В.: Бо в таких умовах, буває, опускаються руки і нічого не хочеться.

М. І.: Вона (дівчинка — *О. В.*) ждала, вона в Чернігові жила у мами. Вона, може, думала, що, якби у мами, то б справили, хотя б і мама — так би й справила.

О. В.: Чи були у вас проблеми з медициною?

Н. П.: Закупилися таблетками і ділилися таблетками. Мені дав сусід, чоловік її.

Л. К.: Я з 23 лютого, після оголошення надзвичайного стану, я зайшла в аптеку і набрала ліків дуже багато, різних ліків. І з усіма на нашому кутку, з усіма ділилася. Але от у хресного от стався інсульт, після того, як поряд згорів будинок. Повністю двір згорів. Ну й шо, лежав просто, да і все.

О. В.: Ніхто не мав змоги приїхати?

Г. Г.: Та куди ж, як вайна?! Хто куди мог паехать?!

О. В.: І що, його вже немає?

Л. К.: Є. Але він лежачий. А його можна було ще підняти.

О. В.: Просто втратили час?

Л. К.: Да.

О. В.: А скільки йому років?

Г. Г.: Восемдесят два. Теперь он не ходіт. Седіт і лежит. А хадіть, дак поведьом до краваті, дак трошки постоїть, постоїть, потупае. А так не ходіть. А тоді ж ще в первіє дні, дак у погреб хаваліся, і он ще хадів. Інсульт схопив. Із погребя він ще виходів, а інсульт його пробрав вже у хаті. У хаті вже отказалі ноги.

О. В.: А партизани у вас були?

Г. Г.: Та у нас тут одні только женціни. Два мужики на все село.

О. В.: А коли прийшли наші, яке це було число, чи пам'ятаєте той день?

Л. К.: 2-го числа.

М. І.: То ми вже тут так плакалі, а я кажу: «Це я вже знаю, шо ми живіє будем».

О. В.: Але наших дуже чекали? Як зустрічали?

Л. К.: Наші ж то так військові, то особливо, вони ж тут тільки проїжджали. А найперші заїхали син зі своїм другом, вони привезли дітям солодоші, всі раділи, всі виходили, всі обнімали. Всі їх цілували. І знаєте, що я запам'ятала, що вони відмовлялись, якщо їх хотіли пригостити. І це не один раз, це не тільки мої військові. А це всі. Коли їдеш на блокпосту, старались зразу щось взяти, щоб передати щось хлопцям. А вони завжди: «Їжте самі, в нас є, в нас є».

О. В.: Думаєте, вони знали, що ви тут в окупації нічого не мали?

Л. К.: Вони знали.

О. В.: А що робили чоловіки, коли не можна було ніде придбати цигарок?

Л. К.: Самокрутки робили.

О. В.: *А з чого?*

Л. К.: Та табак був.

Н. П.: Садять у нас ті, що курять.

Л. К.: Дорого це все.

О. В.: *То у вас тут і до війни так робили, щоб в магазині не купляти?*

Л. К.: Да.

Н. П.: Як у нас, у нас два інваліди, вони не курять. А жінщина, вона садить. Вона запасається. Ділилися всім.

Л. К.: А ось хресная з сином не встигла виїхати із Чернігова. Він вивіз сім'ю сюда, родички своєї, і потім уже не зміг за своєю сім'єю туди повернутися. Вони весь час кормили хлопців, військових. Незважаючи на цю небезпеку, до нас всі приїжджали військові, і вони готували, і кормили всіх-всіх. І до цього часу, я зустрічаюся коли з військовими, вони мені розповідають, як він їх смачно кормив (плаче). Але це ж було небезпечно, дуже небезпечно. Я коли їй кажу, чи ти не боялася, а вона мені: «Та я й не думала навіть про те». Я тоді вже про це подумала, коли приїхав Віталік мій, і Коля прийшов, і каже: «Що сказав Віталік, що як тільки буде прорив, я буду бачити, що ми вже не можемо їх стримати, я зразу відправляю до вас людей, і ви виїжджаєте. Вас всіх вивозять».

О. В.: *А ви думали про евакуацію чи ні?*

Л. К.: За евакуацію ні. [...] Навіть ніхто не думав про таке. Всі, хто сюди приїхали, не думали про евакуацію.

О. В.: *А з дітьми хто був?*

Л. К.: Мало було у нас дітей. Таких, як наші, мало було дітей. В основному всі виїхали.

О. В.: *А було таке, що думали евакуюватися, а їх там вбило?*

Л. К.: Таких у нас не було.

О. В.: *Чи були якісь відмінності між окупаціями різних територій? Наприклад, у ставленні до людей?*

Л. К.: Ну, я думаю, що були. Тому що у нас були такі, що ще можна було терпіти. А такі, які проїжджали через Мохнатин, які розстріляли підлітків. Потім у Довжикі (село неподалік — О. В.) вбили.

О. В.: *Це були окупанти з різних військових частин?*

Л. К.: Мабуть же різні. У Довжикі розстріляли трьох атовців. Один із них виліз з ями. Я рахую, що в нас ще було більш-менш.

О. В.: *Але в цей період люди у вас з ними не взаємодіяли?*

Л. К.: Наші — ні. Всі сиділи по хатах. Якщо й треба було кудись пройти, до сусідки чи кудись, так то городами. Ось так. [...] Це було небезпечно. Ми тоді не розуміли цього. Тому що вони сиділи там, а ми городами ходили тут. Я прийшла до хрєсної і подивилася, що там все як на долоні. Все ж видно.

А ми ходили. Ми ходили на гору телефонувати, шукали зв'язок на горі. То зовсім на долоньку виходили.

О. В.: Вам не погрожували, коли ви виходили в пошуках зв'язку?

Л. К.: Ні, нічого.

Н. П.: Ну то раз, як прилетіло над головами, так сталі осторожно ходіть туди.

О. В.: А що прилітало? Яюсь відчували, що те — «град», те — авіаудар, те — гаубиця?

Л. К.: Ну, звичайно. То ж навіть уже ця дівчинка, якій 9 років, забігає і каже: «Бабушка, там “гради”», «Бабушка, там ракети, а там міномьот». Уже Вероніка наша знала.

О. В.: А чого найбільше люди боялися?

Л. К.: Самальотів, шо над хатами у нас летіли.

О. В.: А чому?

Л. К.: А небезпека! Бо не знаєш, де він свої бомби скине.

О. В.: А по хатам скидав?

Н. П.: У нас — не. Але він може і в городі стріляв. Ну, коли над хатами, а окна у нас із фінського доміка, дак воно ж стекло велике. Одно так пополам лопнуло, а в спальне — поперечно. Дак воно ж дροжить! І ми сталі бояться в хаті. В 15:12 уже знаєм, шо буде летіть. І в 4:20 летіть. А тоді ще і третій.

Л. К.: І ще і в 8 годин вечора був. Я вже йду до них, я там треба, чи не треба, но я йду. Потому шо я боюсь.

О. В.: Страшніше було вдень чи вночі?

Н. П.: Ноччю.

Л. К.: А вночі й зараз страшно. Вчора тільки лягаю, а тут тривога. Куди воно полетить, і не вгадаєш...

О. В.: А після цих тривог є якісь переживання, коли грім гримить чи гроза, як ПТСР?

Л. К.: Є. Посттравматичний розлад є.

Н. П.: Це тільки зараз сталі раздеваться, а то даже ногті балелі в носку, бо вдіваний і вдень, і вночь.

Л. К.: А ви були в Новоселівці?

О. В.: Я була в Бобровиці. В Новоселівці ще ні.

Л. К.: Там в моєї тьоті на хату упала бомба, двохкілограмова. От поряд з її хатою, а там дві хати, то вони повністю зруйновані, там тільки купка цегли. Все. Поїдьте туди і найдіть там Наталку, яка живе в теплиці. Це на Лісовій. Там страх, там Бобровиця «відпочиває».

О. В.: Ще кажуть, що там кладовище, де були поховані атовці, пошкоджене? Де прапори.

Л. К.: Ні, там тільки капличка, і там декілька могил. Дві чи три, я не знаю. А прапори знов повісили.

О. В.: А що вас найбільше підбадьорювало? Музика, віра в Бога, віра у ЗСУ, розмови, якісь книжки? Що відволікало?

Л. К.: Я вірила. Крім молитви, ще віра в ЗСУ. Я вірила, що наші хлопці їх виб'ють. Я в цьому була впевнена. На сто процентів. Тому що наше місто обороняли всі мої знайомі атовці. А їх я знаю, це такі хлопці, які просто так не здадуться.

О. В.: То були молоді хлопці чи не дуже?

Л. К.: Від тридцяти років. Ну якщо вже 8 років війна...

О. В.: А що мотивувало цих людей іти в армію?

Л. К.: В 2014 році, коли я його просила туди не йти і не відпускала, це коли вони вже їхали на другу ротацию, а він сказав, що «я не хочу, щоб мої бабушки і ти побачили і відчули все те, що зараз відчувають такі, як ви, жителі Донбасу». Оце в нього було основне.

О. В.: І всі ці роки він захищав нашу країну там на сході, а тепер захищав своє рідне місто.

Л. К.: Так. А тепер в Сєвєродонецьку.

О. В.: А у вас є якась така віра, що потім буде краще? Що це все було не марно?

Л. К.: В перемогу вірю. Я вже й дату собі заложила. Буде краще чи ні, я думаю, що нашому поколінню вже не буде краще. Тому що для цього багато ще потрібно чого зробити. І відбудова, і інфраструктура зруйнована, і все для цього. Тобто наше покоління уже цього не відчує. Але наше покоління раде тому, що ось тут саме ми на своїй українській землі, і ми зараз вільні. Саме в цей час. Тому що ми пожили під окупацією, і ми зрозуміли, що це таке, коли з хати не можеш вийти, не нацепивши на себе оцю білу пов'язку. Я цю білу пов'язку асоціювала із жовтою зіркою 1941—1945 років. І це було нелегко її пов'язати, цю білу пов'язку.

О. В.: Принизливо, так? Ви відчували себе приниженою?

Л. К.: Принизливо. Так. Це було дуже принизливо.

О. В.: А якби вас запитали, який предмет із вашого побуту в окупації ви б могли віддати в музей, що б це було?

Л. К.: Сухар із того хліба.

О. В.: З того хліба, який ви робили із вимолоченого власноруч зерна?

Л. К.: Да. Да. І сухарі.

О. В.: А щось, можливо, з предметів побуту? Можливо, грубку чи буржуйку?

Л. К.: Ну у нас у кожного піч. Я ніколи не топила печі, а в 62 роки навчилася топити піч. З консультаціями, поступово.

М. І.: Понаучувалися бистро, як їсти хотіли.

Л. К.: І паски вже там пекла даже.

М. І.: Ще ж ми думали, що паска буде, так печем, а там ще трохи ще треба да й оставить. А діти ж будуть думать, а паска ж, шо буде. А шо буде? Яйца будуть — і паска! Так само і м'ясо оставляли. Шоб було.

О. В.: А як Пасху святкували цього року? Паски не освячували у церкві?

Л. К.: Ні, у нас же не святити. Тому що церква поряд, вони ж (окупанти — *О. В.*) там мародерили, і боялися всі зайти в церкву. І на Пасху боялися всі кучкуватися, але паски всі пекли. Всі паски пекли. Зазвичай у нас на Пасху «храм» (храмове свято — *О. В.*), всі приїздять з різних сіл, а цього року всі боялися, але паски пекли. А у мене була паска.

О. В.: А школи працювали?

Л. К.: У нас нема школи.

О. В.: А ці діти, які у вас жили, вони навчалися дистанційно?

Л. К.: Ні. Не було зв'язку.

О. В.: А ви бачили тут трупи окупантів?

Л. К.: Лежали там їхні трупи, перед самим уже виїздом на трасу. Але ми їх не бачили, бо ми туди не ходили. Вони ж тут їздили, кожні 15 хвилин. А у нас же не було зв'язку, і коли вони відходили, ми ж не розуміли, чого це така техніка і куди це вона йде. Вона йшла всю ніч туди, откуди й прийшла.

Н. П.: Думали, скільки там того Чернігова, що стільки техніки туди нагнали?! Вони стояли тут, напевно, за кожним деревом. Ну, там хлопці рахували, 800 насчитали, а потім збилися. А тоді ще наші їх достали біля [Сибереж] (сусіднє село — *О. В.*). «Градом».

О. В.: Вони від наших артобстрілів потерпали?

Л. К.: Да. Їх зразу зустріли наші «гради». Тільки пішли вони 24-го (лютого — *О. В.*), їх зупинили наші «гради», і хлопці їх в Рівнопіллі (сусіднє село — *О. В.*) затримали. І в полон їх було взято вже в перші часи.

О. В.: Нашими?

Л. К.: Нашими.

О. В.: А що вони казали, як їх брали в полон?

Л. К.: Вони казали, що вони не розуміють нашу мову, і тоді вони переходили на їхню москальську мову, і питали: «Чого ти сюди прийшов?» А ті: «Заробити грошей».

О. В.: А про «нацистів», «фашистів» нічого не казали?

Л. К.: Не. Саме ці не казали.

О. В.: Думаєте, їх так навчили?

Л. К.: У їх просто була така легенда їхня. Казать так.

О. В.: А якісь передбачення у вас були, що буде війна?

Л. К.: Передбачення в душі було. Вже 23-го числа, після того, як об'явили надзвичайний стан, я пішла в наш виборчий штаб і кажу, що завтра буде війна. Мені ніхто не повірив. Всі не вірили.

О. В.: Чи порівнювали ви ці події з Афганістаном?

Л. К.: Тоді і наші, в тому числі, хлопці були також, як і зараз, вони зазомбовані. Вони йшли, типу, визволяти, а кого визволяти, вони не розуміли. Їм просто сказали так і все. А тут ці йдуть, от буряти, йдуть для того, щоб награтити собі.

О. В.: Як думаєте, чому вони це все роблять?

Л. К.: Тому що вони люди недалеко. Але в мене знайомі і сестра двоюрідна живе в Дагестані. Вони спілкуються як рідні. І коли почалася війна, Надя почала телефонувати і плаче: «Ми вам співчуваємо!», і все. А потім, коли вже була деокупація, то вона й каже: «Так там же ваші так б'ються!». А моя сестра каже: «А ти звідки знаєш?». А вона й каже: «Так у нас же ж Максим наш там був, то приїхав звіти такий виснажений, такий худючий, і обіцяні 100 доларів за день їм не заплатили». Тобто — гроші.

О. В.: А стосунки з росіянами і білорусами якось змінилися? Наприклад, із родичами?

Л. К.: Стосунків ніяких не може бути. Я онуку своєму сказала: «Запам'ятай: ні росіяни, ні білоруси — нерукопожатні».

О. В.: А чи вели ви щоденник, коли були в окупації?

Л. К.: Ні, щоденник ми не вели. Тільки я для дітей повісила календар і кажу їм: «Закреслюйте дні». І вони, бувало, що і билися за те, кому закреслювати день сьогодні. А так щоденника ніхто не вів, тому що мені було ніколи його вести. Поки їсти наварити... І от 14-й рік я потім сіла і все записала. Саме 2014 і 2015 рік — як це все було. І коли прийде час, то ще й це запишу.

О. В.: А є такі думки написати книжку про те, як ви жили?

Л. К.: Не, таких думок нема. Єдине, що, оце, як уже почалася війна, я таку бумажечку склала, типу заповіт написала. Написала: «Відкривайте ноутбук, заходьте туди і туди, і там все почитаєте».

О. В.: Чи приїжджала до вас комісія, щоб оцінити пошкоджене майно?

Л. К.: Приїзжали комісії всі, но надій, я думаю, ні в кого нема. Я думаю, що відновити хати можна буде повноцінно по закінченню, і тоді, коли за все це буде оплачувати Росія.

О. В.: Ви думаєте, вона буде виплачувати?

Л. К.: Я думаю, що уже таких, як ви, і журналістів уже стільки їздять, що цих злочинів проти людяності уже не можна заховати.

О. В.: Ну Гаага над ними буде?

Л. К.: Це буде Гаага, да. Тому що у нас позавчора приїздили німці, приїздили американці, і вони фотографували, і розмовляли з людьми в Новоселівці, і будуть вони все це передавати в Гаагу.

О. В.: Як ви думаєте, втрати серед мирного населення у вашому регіоні великі?

Л. К.: Ну, в нашому — незначні. Але нас ще ж це трохи, можна сказати, оминуло.

О. В.: Чи немає такого відчуття, що про Бучу, Ірпінь усі згадують, а про Ягідне й Количівку — забувають, хоч там відбувалося те саме фактично?

Л. К.: Ні. Я думаю, за Ягідне і за Количівку (села Чернігівського р-ну — О. В.) ніхто не забуде, і туди їздять вони (журналісти — О. В.). А ось у нас Рівнопілля, оце — забуте. [...] Це тут по трасі, ближче до Чернігова. Зразу, як будете виїжджати, то буде якраз Рівнопілля.

О. В.: А там що було?

Л. К.: А там же перші бої були. Там також і спалені хати, і побиті. І про них ніхто навіть не згадує [...].

О. В.: Ми з колегами туди обов'язково з'їздимо...

Записано 11 червня 2022 р. у с. Юр'івка
Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Респондентки: Г. Г. 1941 р. н., Н. П. 1950 р. н.,
М. І. 1951 р. н., Л. К. 1960 р. н.

Шифр експедиції: Е4/Чернігів-2022 (11.06.2022 — 12.06.2022)

Записала і підготувала до друку О. Воробей

Надійшло / Received 23.03.2023

“REMEMBER: NEITHER RUSSIANS NOR BELARUSIANS
DO NOT SHAKING HANDS”: THE STORY OF OCCUPATION
OF YURIVKA VILLAGE, CHERNIHIV REGION

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation and the modern information space in general oral history materials collected during the interview of eyewitnesses to the events of the Russia's war against Ukraine, in particular, the occupation of populated areas of the Chernihiv region during February 24 — April 2, 2022. To achieve the goal, **the method** of interviewing witnesses was used activities of the occupiers in the village of Yurivka, Chernihiv district, Chernihiv region. **The result of the research** was a complete recording of the memories of four respondents regarding the peculiarities of the behavior of the Russian invaders and the survival strategies of the local population in new hostile conditions. Among the mentioned strategies are the return of the practice of cooking in a traditional oven, the use of stoves for heating homes, the use of grain harvested for poultry for the purpose of making bread, etc. Evidence of physical violence against local men (mainly beatings), as well as mass looting by the occupiers, was recorded. From the words of the informants, information about the organization of life in the cellars in the first days of the offensive of enemy troops, methods of neighborly mutual aid, as well as family celebrations in the conditions of active hostilities, was recorded. The practical significance of the collected materials lies in the formation of a diverse source base on the Russo-Ukrainian war in general and the occupation of Ukrainian territory in particular.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, occupation, invasion, survival strategies, Chernihiv-shchyna (Chernihiv region), Yurivka village.*

До 160-річчя Січневого повстання 1863—1864 рр.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.048>

УДК 355.426(477)

Данієль БОВУА

доктор історичних наук, професор-емерит,
іноземний член НАН України (історія України),
директор Інституту історії слов'ян
Університету Париж І Пантеон-Сорбонна в 1994—1999 рр. (Париж, Франція)
dtbeauvois@free.fr

ПОВСТАННЯ В УКРАЇНІ. НЕ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ

Мета — аналіз причин поразки Січневого повстання 1863—1864 рр. Показано, чому ілюзії паризьких і варшавських ініціаторів не мали шансів на підтримку в Україні через незнання або небажання знати реалії взаємин українського селянства та польської шляхти. Відмовившись від звичного прославлення чергових намагань поляків вибороти свою свободу й незалежність, розглянуто передумови реальної ситуації та суспільні настрої, виокремлюючи, зокрема, ненависть українців до визискувачів і неготовність шляхтичів-землевласників поступитися своїми привілеями. **Головним висновком** стало твердження про те, що традиційне намагання поляків зробити 1863-й рік відправним пунктом «нової Польщі» по суті не відповідало дійсності, адже ця нова Польща з'явилася радше щойно у 2022 р., коли вона, як й Україна, відчула загрозу з боку путінської Росії.

Ключові слова: Січневе повстання, польська шляхта, Правобережна Україна, Галичина, краківський Національний комітет, кресомани, єдність польських поміщиків і селян, хлопомани.

Цитування: Бовуа Д. Повстання в Україні. Не для українців. (Переклад З. Борисюк) *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 48—68. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.048>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

До українського читача¹

Цю статтю було написано 2013 р. з нагоди 150-річчя польського повстання 1863—1864 рр. Вона відкрила збірник під назвою «Rok 1863, narodziny powej Polski», що його Інститут літературознавства Польської академії наук опублікував у 2016 р. У передньому слові директор установи Мирослав Філіпович схвально наголосив на тому, що я — єдиний, хто перевернув глорифікаційний підхід до цієї події у традиційній польській історіографії.

Всі факти, які у цій статті показують, наскільки вороже польські землевласники ставилися до українців та як українці їх ненавиділи, сьогодні майже затерлися різнобічними діями Польщі на користь України починаючи з 24 лютого 2022 р. Нещодавно я мав нагоду висловити захоплення позицією поляків у статті французькою мовою (Daniel Beauvois. La Pologne et l'Ukraine, de l'antipathie à l'empathie. *Questions internationales*, 118, avril — mai 2023, pp. 83—90). Однак історія залишається історією, і про це не слід забувати, щоб мати змогу оцінити масштаби змін. Власне тому так важливо порівняти сприйняття 1863-го і 2023-го років, аби переконатися, що історія — це не низка катастроф, і що дива цілком можливі.

* * *

При порівнянні концепції польської еміграції у Франції про повстання в Україні (Варшава широко її поділяє) з тим, що насправді діялося на місці, далі з висновками, які з того зробили тогочасні політики, а потім й історики, складається враження, що йшлося не про виопуклення «нової Польщі» — про що заявляє загальна тема цього тому², а про нову, чергову видозміну міту про давню шляхетську Річ Посполиту разом з її минулими цінностями.

Мета цього дослідження полягає у перегляді ідеї, ситуації та фактів у довготривалій перспективі, щоб показати, що на південно-східних «кресах» колишньої Речі Посполитої, тобто на Волині, Поділлі, Київщині, повстання не було та й не могло бути. До 1853 р. і пізніше в ініціаторів виступу дуже виразно зберігалася тяглість ментальності та засад, що спиралися на міт про єдність відамів і можливість повстання в Україні в ім'я тієї єдності. Тож усе, що робилось або лише проголошувалося, спиралося на ілюзорні припущення. Дійсно, нові явища епохи — поява ідентичності в тамтешніх народів чи виникнення нових суспільних поглядів — мали скромні шанси втілитися тільки внаслідок розриву зі шляхетським світоглядом й у відмові від постсарматської ментальності землевласників. Рік 1863-й позначив не народження «нової Польщі», а тривання Польщі колишньої. Майже всі поляки відкидали тоді явища, які були характерними для нової Європи. Відлуння того підходу дається взнаки навіть

¹ На початку квітня 2023 р. автор спеціально написав цей вступ для українського перекладу його статті, опублікованої кілька років тому у виданні «Rok 1863, narodziny powej Polski» (Warszawa, 2016. S. 12—35) (прим. редкол. «УІЖ»).

² Мається на увазі «Rok 1863, narodziny powej Polski» (прим. редкол. «УІЖ»).

сьогодні (А. Д. 2016)³ у «кресоманів», які формують фальшиві уявлення про колишні східні землі.

Перш ніж говорити про сліпоту поляків щодо проблем українського селянства, зауважимо відсутність сумнівів щодо тези про можливість повстання в Україні як у колишніх, так і в нинішніх, навіть найбільш відомих, істориків. До 1939 р. Маріан Кукель просто писав, що під час Кримської війни французи разом з англійцями могли б укласти союзи з якимось польсько-українським військом. «Хлопи прагнули згоди з польськими землевласниками і шукали їхньої підтримки проти Москви», — незворушно стверджував він [1, С. 366]. Схоже, що Марцелій Гандельсман також вірив у фантастичні плани старіючого князя Адама Єжи Чарторийського: в 1854 р. той переконував своїх прихильників в «Отелі Лямбер», що Україна тільки й чекає заклику, аби прилучитися до боротьби з Московією, і подавав ці мрії Наполеонові III [2] як достовірні. Ближче до наших часів у своїй фундаментальній праці Стефан Кеневич не приховував фантомного характеру руху в Україні. Однак, підсумовуючи, автор віддався маренням і дійшов дивовижного висновку: «Однією з основних причин невдачі Національного уряду було те, що польське повстання не охопило селянських мас України й Білорусі» [3, С. 703]. На таку саму незрозумілу сліпоту натрапляємо ще й сьогодні навіть у найбільш тверезого при оцінці неймовірної жертвності повстанців у Литві та Польщі історика — Єжи Єдліцького. Він так само трохи плутає Польщу з колишньою Річчю Посполитою. На завершення своєї найновішої праці він, не приховуючи симпатій до поміркованості й раціональності так званих мілленаристів з Едвардом Юргенсем на чолі, теж піддається ілюзії та впадає у блаженне «кохаймося», де знаходимо й українців. І каже, що було б краще замість того, аби піддаватися нереальному піднесенню, боротися за «працю на користь об'єднання, в якому кожен хлопець чи робітник, жид чи українець, жінка чи учень мали б однакові права і могли сподіватися на однакову повагу» [4, С. 173]. Хто з поляків міг би так думати?

З огляду на таку сталість бажаного мислення⁴, вважаємо важливим по-новому глянути на досі не залучені факти з «патріотичної» історіографії.

³ Відсилання до року першої публікації статті в ювілейному виданні (*прим. редкол. «УІЖ»*).

⁴ Задля справедливості зазначимо, що у своїй недавній статті Анджей Шварц висловив певні сумніви щодо вірогідності польських очікувань з боку України в 1863 р.: A. Szwarc. Ruś w wyobraźni i w rzeczywistości. Polskie koncepcje polityczne i militarne wobec ziem ukraińskich w dobie powstania styczniowego i próby ich realizacji (przegląd problematyki). *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, Z. Wiszowata-Walczak. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. S. 389—408. Натомість у статті, присвяченій Січневому повстанню, у збірнику «Węzły pamięci niepodległej Polski» (red. Z. Najder i zespół, Fundacja Węzły Pamięci, МНР, wyd. Znak, Warszawa; Kraków, 2014) історик такого рівня, як Єжи Здрада, не вагаючись, стверджує, що повстання охопило всі землі колишньої Речі Посполитої: «У квітні—травні досягло околиць Дінебурга (нині Даугавпілс) і Вітебська, а також Київської і Волинської губерній» (S. 603). Щоправда, далі

Шалені очікування з боку Галичини

Найбільше в очі неупередженому спостерігачеві кидається відсутність будь-якого повстання на Правобережжі України та Галичині в 1863 р. У нещодавно опублікованій (на жаль, у малопопулярному виданні) ґрунтовній статті Анджей Шмит докладно описує сумну поразку ідей та людей у середовищі польської еміграції в Парижі, які намагалися спонукати до повстання в підросійській Україні, спираючись на Галичину [5, С. 111—133]. Щоправда, і у цій статті звучить подив з огляду на нечисленні кроки, до яких із тією метою вдалися в 1863 р., але підійдемо до них без пієтету.

Отже, впродовж кількох місяців, починаючи з 1 березня 1863 р., генерал Юзеф Висоцький (не плутати з Пьотром із 1860 р.) мав за наказом Варшави, спираючись на Львів, підготувати напад на Волинь, щоб закликати українське населення до повстання проти Москви пліч-о-пліч із польською шляхтою. Ані неосвіченості, ані давньої ворожості селян до уваги не брали. Юзеф Висоцький належав до повстанців із гарячими головами. Після 1860 р. в Парижі був членом Польського демократичного товариства. Ще в 1846 р. разом із незмінним Людвіком Мерославським виношував плани загального повстання на землях колишньої Речі Посполитої. У 1848 р. засідав у краківському Національному комітеті, а в 1849 р. брав участь в угорському повстанні. У його «плані» передбачалося, що полковник Зигмунт Мілковський (хтозна як і з яким військом) мав «ударити» на Поділлі, тоді як паризький банкір Ксаверій Браницький, власник замку над Луарою в Монтрезорі, засновник банку «Crédit Foncier», відомий залізничний підприємець, меценат Міцкевичевої «Trybuna Ludów» у 1848 р., мав «збунтувати козаків» (невідомо яким чином).

Після прибуття до Львова у квітні 1863 р. Висоцький переконався, що польські галичани дуже далекі від ілюзій паризьких емігрантів. Тогочасним керівником паризького консервативного табору, найтісніше пов'язаним із варшавським урядом, був князь Владислав Чарторийський, син Адама Єжи, який помер у 1861 р. Йому було нелегко знайти спільну мову з другим моральним авторитетом еміграції, власне з Владиславом Міцкевичем, сином поета, який пішов в інші світи в 1855 р. Втім вони обидва, разом з усією еміграцією, жили романтичне бачення, яке взяли просто з легенд про Вернигору чи Мохорта, вірячи у цілком застарілу можливість посполитого рушення. Вони не враховували хоч би австрійської політики, яка від 1793 р. обережно підтримувала поступовий розвиток українського народу, про який польські галицькі землевласники не хотіли й чути. Отож від самого початку руху було ясно, що від галицької шляхти не можна було очікувати жодної допомоги. Але це не перешкоджало виношувати наївні плани початкових виступів із Галичини на

йде перебільшення: «До катастрофи призвела спроба повстання на університетській Київщині. Тільки на Волині полковник Едмунд Ружицький здобув кілька перемог, але мусив вибратись на Галичину, через що повстанські бої в Україні скінчилися» (Ibid.; нижче побачимо, що слід думати про той молодіжний «відділ» та «кілька перемог»).

підросійську Україну й розраховувати на симпатії українського селянства. Ще 26 лютого 1861 р. львівський «Dziennik Literacki», який пам'ятав козацькі війни XVII ст., писав, що «від українців почалося знищення Польщі». Часопис висловлював ворожість до ідеології, яку відображала українська газета «Слово», постійно пишучи про утиски селян панами. Читачі польського видання не сумнівалися щодо своєї культурної та господарської вищості. Вони були радше готові до боротьби, ніж до примирення з селянами. 6 жовтня 1861 р. «Dziennik Polski» писав, що «освіченіший народ завжди має горувати над менш освіченим [...] для цього не слід іти на поступки. Хочуть боротьби — матимуть». 17 червня 1862 р. та сама газета уточнила: «Під шаром української народності ховається найвulgарніший комунізм» [6, С. 232—237]⁵.

Та перш ніж він зміг розпочати будь-яку «акцію» проти росіян у Правобережній Україні, дії Висоцького паралізувала шизофренія польських галичан, охоплених візією колишньої Речі Посполитої й водночас ворожістю і недовірою до українців. Дискурс найбільш націоналістичної польської газети у Львові сприяв виникненню антиномічної позиції. «Поділля, Волинь й Україна (сучасною мовою Київщина) ані за релігією, ані за народністю до Москви не належали та не належатимуть, — писала 24 листопада 1862 р. «Gazeta Narodowa» (тобто за 70 років після приєднання до Російської імперії), — ми ніколи не відступимо від тієї історичної правди, що [...] це польські землі. І нового поділу Вітчизни не допустимо». Ці піднесені слова наче не суперечили твердженню, що «все поєднує українців із поляками, свобода поляків стане свободою Литви й Русі». Навіть 28 серпня 1863 р. прозвучала заява: «Немає українців, є тільки польські громадяни двох обрядів: латинського і слов'янського». Землевласницьке суспільство драгувало підґрунтя розбрату між ним і тими начебто співгромадянами: «Велика частина попів перетворили проповіді на політичну трибуну, з якої виголошують скарги на поляків, поширюють ненависть, будять пристрасті», — писала та сама газета 21 серпня 1862 р. Однак і при таких висловлюваннях галицькі поміщики не виявили готовності поступитися власним спокоєм і рушити на допомогу Висоцькому, перейшовши кордон Російської імперії. Він отримував тільки палкі вислови захоплення з боку паризької еміграції, про які Францішек Равіта-Гавронський захоплено писав навіть після придушення повстання: «Оскільки йдеться про цілу Польщу, не випадає виключати частину її колишнього тіла від співучасті у визвольній праці» [7, С. 81].

Лише на початку травня 1863 р. він спробував зустрітися зі своїми помічниками Едвардом Ружицьким і Зигмунтом Мілковським, щоб обговорити утопічну атаку на Росію через Волинь. До тієї неясної «експедиції», яку начебто підтримували Франція й Туреччина, мав нібито приєднатися Менотті, син Джузеппе Гарібальді, який збирався прибути в Одесу. Розповідаючи про ці

⁵ У 1875 р. цей автор, зрештою, схвалив нападки на «Слово» з боку редактора Земляковського. Він говорить «про нібито багатівкові кривди, що їх поляки завдавали українцям».

«плани», Анджей Шмит визнає, що «домінуючу роль у них відіграла фантазія» [5, С. 197]. Три керівники «експедиції» розраховували на 6000 вояків, хоча не дуже знали, звідки їх узяти. На додачу не вистачало як зброї, так і грошей для її закупівлі. Під Краковом їм удалося зібрати 600 чол. та стільки ж карабінів, їхнє перевезення і тримання поблизу прикордонного пункту у Бродах потребувало чимало коштів. Тим часом тамтешній російський консул Еберхардт про все знав і регулярно інформував російську армію та київського генерал-губернатора М.М. Анненкова. Втім австрійців також інформували, а їхній посол у Петербурзі граф Тун про все доповідав росіянам.

Не маючи наказу командування, 8 травня 1863 р. Ружицький вирішив зробити перший випад у бік Житомира разом зі своїми 200 вершниками. Дехто цілком безуспішно намагався дати знати «хлопам» про оголошення Варшавою «Золотої грамоти», яка була спробою з боку Польщі протистояти виданому два роки тому в Росії маніфесту про скасування кріпацтва. За чотири дні опір росіян змусив сміливців відступити в бік Грубешова, де їх роззброїли австрійці. Але й після згасання тієї першої іскри «повстання на Русі» Варшава далі вірила в можливість широкого руху на українських землях. Щоб надати цим фікціям подоби реальності, Національний уряд призначив двох повноважних представників, які мали контролювати й координувати діяльність Висоцького: Антоній Чамець став комісаром в Україні, а Ян Маковський — надзвичайним комісаром на Галичині й українських землях. Не бажаючи, щоб російське військо його випередило, попри не повну готовність, Висоцький спробував 1 липня всіх здивувати, «вдаривши» на Радивилів, що не було стратегічно виправданим і не мало шансів на успіх. Знову не було згоди між ним і його полковниками Юзефом Міневським та Яном Стеллон-Савицьким. Потрійна атака на прикордонний пункт виявилася невдалою. Ініціатива полковника Городинського виступити самостійно й першим увірватись у містечко наштовхнулася на контратаку добре поінформованих росіян, в якій він загинув разом зі своїм загоном. Висоцькому, котрий нічого не знав, не вдалося залучити підрозділ Міневського. Трьома годинами пізніше він став біля брами Радивилова, але «експедиція» тривала не більше доби, йому довелося відступити. У Львові австрійці посадили його у в'язницю. Надзвичайний комісар Майковський засудив його дії й замість нього призначив Ружицького, закликавши «до подальшої боротьби».

Міркуючи про причини цієї поразки, Шмит загалом відзначає перевагу російського війська, брак досвіду в польських вояків, нескоординованість дій, нерішучість керівників, слабкі плани, погану погоду, дощ та бурю, втому молодих рекрутів. Утім, пишучи це у 2004 р., він навіть не ставив під сумнів доречність цих слабких поривань у тогочасному локальному й міжнародному контексті. Недоторканість міту тяжіє над польськими істориками до наших днів.

Національний уряд вірив у «повстання на Русі» до самого кінця 1864 р. Щоб якимось себе підбадьорити й укріпити віру, Едмунда Ружицького було призначено генералом, який перебував у безпосередній залежності від уряду. Май-

ковський знову марив, що йому пришлють 1000 чол., не усвідомлюючи, наскільки ця цифра не відповідала чисельності російського війська. Очолити цей загін мав би французький доброволець Францішек Максиміліан де Рошбрюн разом із полковником графом Войцехом Коморовським. Розроблялися також плани формування восьми підрозділів по 500 осіб, однак єдиними здобутками Ружицького стали формулювання присяги й тексту статуту для цього війська. Від допомоги сина Гарібальді довелося відмовитися через відсутність аж 50 тис. франків, яких він вимагав. Постійно повторювалося магічне закляття: «Доля Польщі вирішуватиметься не на Віслі й Нарві, а на Дніпрі та Двіні».

Надалі зберігалася віра, що галицькі шляхтичі, з якими Варшава мала досить гарні контакти, таки прийдуть на допомогу ініціаторам акції проти Російської імперії. Починаючи з травня 1863 р., вони пристали на те, щоб не допускати проявів відвертої ворожості до українських селян, і під тиском Національного уряду вдавали прихильність до думки українського «Слова»: «Відповідно ми не тільки не будемо перекривати русинам шлях до розвитку своєї народності, ми ці намагання підтримуватимемо», — писала 11 грудня 1863 р. львівська «Gazeta Narodowa». Про «повернення до згоди» видання зазначало ще 30 грудня. Жодних згадок про колишній конфлікт, «аби відлуння про недавню ворожнечу взагалі затерлись в їхній (поляків — *Д. Б.*) пам'яті і простелився шлях до згоди». Українські «Слово» й «Мета» відповідали обережно, в дусі петербурзької «Основи» Миколи Костомарова, що вони однаково звинувачують як росіян, так і поляків. «Gazeta Narodowa» наївно зробила висновок, що українці готові виступити проти росіян: «Якщо русини кидаються нам в обійми, то ми давно на це чекали з розпростертими руками». «Kroniku Krakowsku» 11 січня 1864 р. аж зворушення охопило, так ніби вона повірила варшавським маренням: «Лунають голоси, що виступають за братерську згоду русинів із поляками, ці голоси так мило звучать для нашого слуху й так тішать наше серце». «Gazeta Narodowa» 5 січня настільки змінила спрямування, що обіцяла «рівноправність народів та управління [...] Русь і Польща завжди були далекі від взаємної ненависті [...], ніколи не мали наміру брат брата під'юджувати». Ці красиві слова, либонь, переконали адресатів не більше за постулати «Золотої грамоти», яку товариші Ружицького читали під час нетривалого перебування на Волині.

Хай би що там уявляли собі варшавські повстанці, вже в лютому 1864 р. не можна було розраховувати на будь-яку допомогу з боку Галичини, де австрійці оголосили воєнний стан: Майковський, князь Сапега, редактор Земляковський перебували у в'язниці. Ані 1863-го, ані 1864-го року польської інтервенції у Правобережну Україну при підтримці Галичини не було. На фіктивність повстання на Волині, Поділлі й Київщині вказують не тільки скромні спроби з того боку. Виступ у цих губерніях був можливим тільки за умови, що місцева шляхта та народ, який жив поряд із нею, будуть готові відмовитися від російської влади. Такі передумови були абсолютно виключені. Чому? Для повстанців відповідь на це запитання була недоступна через їхню коротку історичну пам'ять і необізнаність із суспільними настроями на за-

значених теренах. Із тих самих причин вона залишилася недоступною й для прийдешніх поколінь істориків. Тож дозволю собі пригадати значно давніші факти, звернувшись до своєї праці «Трикутник Правобережжя» [8], перше видання якої польською мовою побачило світ у 2005 р.⁶ У цьому є нагальна потреба, оскільки нинішня колективна пам'ять найчастіше сягає не далі мітів, якими надихалися повстанці.

Сліпота повстанців щодо історії після поділів Польщі

Ідея відновлення єдності відламів у межах до 1772 р., яку так пропагувала романтична література і гроно політиків-емігрантів, є виключно плодом їхньої уяви. Ця ідея постійно була присутня в головах представників еміграції, починаючи від італійських легіонів до Мерославського, однак суспільні настрої на колишній Батьківщині еволюціонували цілком інакше. Після другого поділу, тобто починаючи з 1793 р., так звані «забрані на сході» землі разом із Правобережною Україною загалом змирилися зі своєю долею. Народ пасивно прийняв накинуте Росією повернення з унії у православ'я, а шляхта, зокрема землевласницька, активно (хоч не завжди й не скрізь) погодилася на співпрацю з царатом. Так тривало до 1917 р. Невипадково торговицький дух народився в Україні. Ще в 1769 р. стан господарства поміщицьких маєтків на Правобережжі залежав від угод на постачання російського війська. Торгівля зерном і деревиною близько 1778 р. переорієнтувалася на Чорне море, а саме на Херсон, пізніше на Одесу. Задовго перед останнім поділом росіяни збудували великі зернові склади в Полонному. Власне тут і ховається осердя проросійських симпатій [9, С. 9—16]. Чарторійські, Браницькі, Жевуські склали тільки найпомітнішу групу, яка з симпатії чи обережності уникала конфіскацій, квалючись до Москви на чергову коронацію Павла I та Олександра I.

Від самого початку свого володарювання Олександр I завдяки князеві Чарторійському зумів заручитися тривалою симпатією у своєму польському відламі, запровадивши там безперечну перевагу польської мови й культури. Відкриття Віленського університету, який став головним закладом інтелектуального життя на всьому терені, дуже чітко означало відокремленість «польських губерній від решти польських земель» [10]. Розбрат увиразнився в 1812 р. Всупереч прославлянню Міцкевичем «Roku owego» польські пани на

⁶ В основу «Трикутника Правобережжя» лягли три праці Данієля Бовуа, перекладені українською мовою й опубліковані в різні роки різними видавництвами: Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). Київ: ІНТЕЛ, 1996; Битва за землю в Україні, 1863—1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998; Російська влада і польська шляхта в Україні: 1793—1830. Львів: Кальварія, 2007. Перше польське видання цього дослідження: Beauvois D. Trójkąt ukraiński: Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie: 1793—1914. Lublin, 2005. 813 s. (прим. перекл.).

литовсько-руських землях узагалі не поспішали за Наполеоном, як поміщики з Познаньщини чи Варшавського князівства. Під час походу на Москву переважна більшість польського війська у Великій армії була переконана, що бере участь у «другій польській війні» французького імператора. Ця більшість розробила у Вільні петицію щодо відновлення Люблінської унії, але поміщикам «забраних земель» Наполеон погрожував скасуванням кріпосного права і впровадженням Цивільного кодексу, тоді як російське право захищало їх від таких страшних перспектив. Цим слід пояснити безпорадність князя Александра Сапєги, якому Наполеон доручив сформувати додаткові загопи в Литві й Білорусі. Але ніхто від Німана до Смоленська не хотів постачати панських селян для війська. Навіть шляхта дуже повільно реагувала на цей заклик. Наполеон розраховував на 15 тис. солдатів. З'явилося всього кілька сотень кінноти. Упродовж походу Україна навіть не відреагувала й відразу після повернення росіян продемонструвала їм свою лояльність⁷.

Причини конкретної стриманості польських землевласників щодо західних ініціатив слід шукати в далекому минулому. До самого кінця йшлося про захист необмеженого закріпачення селян. Якщо згадати про прірву між двором і селом, то вона також має глибокі корені. У «Канівському замку» Северин Гощинський безцеремонно змалював ганебне ставлення до селян. Як учень уманської школи він знав, наскільки живою була там пам'ять про різну поміщиків їхніми невільникми в 1768 р. Його поема — це своєрідний крик розпачу українського народу через існуючу несправедливість та немилосердну жорстокість панів. Він зазначив, що цей розпач сягає періоду восьмирічного «бунту Хмельницького» в 1648—1656 рр. Очевидно, ніхто не хотів прислухатися до самотнього голосу поета, втім пізніше він схилився до консерватизму. Це і призвело до нездатності оцінити ситуацію у часи Січневого повстання.

Крихта об'єктивності в 1863 р. нагадала б просто факти попереднього повстання. Листопадовий виступ оперував так само магічними закличками. Маніфест обох сеймових палат (Королівства й Литви) від 5 січня 1831 р. закликав до боротьби, допоки Королівство «не поєднається з братами, що опинились в ярмі петербурзького двору». Повстанський Сейм проголосив 26 травня 1861 р. відновлення Речі Посполитої в межах до 1772 р. У першій відозві Польського національного комітету від 25 грудня 1831 р. Йоахим Лелевель писав: «Польща Ягеллонів — незалежна й вільна, або вічна смерть!». От тільки на місці, в Україні, не було помітно жодного великого руху, окрім кількох сутичок генерала Дверницького. Навіть католицька церква в особі дядька Лелевеля, луцького біскупа Каспера Цецішовського, заявила про вірність цареві, що квапливо підтвердила волинська шляхта. Всі маршалки шляхти тієї губернії (їх було 12) підписали адрес Миколі I, що 30 роками пізніше, либонь, відображав ставлення

⁷ Невдача з формуванням литовського війська призвела до відставки і смерті Александра Сапєги. Див.: Skowronek J. Z magnackiego gniazda do Napoleońskiego wywiadu: Alexander Sapieha. Warszawa, 1992; Beauvois D. La Lituanie et la Ruthénie blanche en 1812. *Slavica Occitania*. Toulouse, 2013.

до влади стосовно вже Олександра II: «Волинська шляхта, сповнена найщиріших почуттів до трону, та поділяючи безмежну любов і відданість вірних дітей Росії до їхнього великодушного государя, разом з іншими класами люду своєї губернії одразу заявила вашій царській милості, що готова з якнайглибшою покірністю слухати будь-які накази урядових влад і на правду докласти всіх зусиль, щоб прилучитися до підтримання порядку у своїй губернії, яка завдяки Божому провидінню захищена від підбурювань порушників громадського спокою».

Сліпота повстанців щодо внутрішньої ситуації в Україні

Після Листопадового повстання десятків вихідців із «забраних земель», які ігнорували такі очевидні вияви вірнопідданства, надалі залишалися учасниками міфічного «еміграційного Сейму» разом із представниками Королівства в Парижі. Цей символічний Сейм підготував 26 вересня 1835 р. проєкт відозви, який до нас не дійшов і проти якого виступив розважливий Лелевель, але сам факт редагування такого тексту свідчив про непереборну тривкість невміння оцінювати ситуацію серед емігрантів. Заклик незрушно був спрямований на «визволення двадцятимільйонної Польщі» (тобто не брав до уваги ідентичності поміщицьких селян), «бо не відразу Польща воскресла ціла, вільна й суверенна у своїх віковичних кордонах; бо тільки ми самі власною зброєю відбудувати можемо та відбудуємо». При цьому ігнорувалося знищення Віленського університету і шкільного округу в 1831 р., що вже виключало будь-яку можливість польської політичної акції.

Прибуття різних емісарів на «креси» давньої Речі Посполитої й неunikнення поразка таких шляхетних та водночас наївних людей, як Шимон Конарський, також не спонукали ініціаторів повстання замислитися. Цей молодий чоловік, котрому заledве виповнилося тридцять років, змінив Париж на Бердичів, де в 1837 р. мав на в'язувати таємні контакти у трьох українських губерніях, а потім у Литві. Він зумів переконати десятків випускників Київського університету, відкритого з метою російщення в 1834 р., а також Віленської медичної академії, яку влада підтримувала до 1842 р. Про необізнаність членів групи чітко свідчила її назва — Об'єднання польського народу, адже в Україні й Литві не було ніякого «польського народу». Польською була тільки шляхта. А її покірність Петербургу була настільки великою, що зради навряд чи можна було уникнути. На Конарського написали донос, його заарештували і стратили у Вільні в 1839 р. На 115 його товаришів чекали заслання у Сибір, каторга чи поселення [8, С. 443—449].

Мало хто в Парижі міг зрозуміти безнадійність цієї «змови», яку київський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков використав як привід для лавини репресій. Северин Гощинський знову бив тривогу в «Королі замчиська» (1842 р.), наголошуючи на відсутності контакту поміщиків із підданими. На жаль, зрозуміти, що діється в Парижі могла тільки нечисленна жменька членів Уманської

громади, незгодних із Польським демократичним товариством від 1835 р. Більшість поляків далі захоплювалися лицарським духом «Срібного сну Саломеї» й «Думи про Вацлава Жевуського» Юліуша Словацького та, як нині кресомани, що марять про давню багатокультурну Річ Посполиту, поширювали міт про щасливу Україну, яка «молоком і медом плине», уявляючи козаків, котрі мали допомагати у великій справі відновлення фіктивної польсько-українсько-руської трійці. Вже тоді визривала пізніша начебто ягеллонська політика Пілсудського. Ніхто не хотів зважати на те, що паралельно в росіян також вибудовувався міт про симетричну трійку Русей під егідою Москви. Микола I та весь царський апарат називали «польські губернії» не інакше, як «західними губерніями імперії». 13 вересня 1840 р. цар звернувся до кожного цивільного губернатора цих теренів, завершивши свої вказівки словами: «Я із задоволенням прийму кожную корисну пропозицію вашу, бо доти не перестану діяти за для виконання висловлених намірів моїх, доки ввірені вам губернії не зіллються з іншими частинами імперії в одне тіло та одну душу» [8, С. 372].

У 1848 р., з нагоди «Весни народів», на міжнародній арені вперше виникла українська справа на Галичині, але в Парижі ніхто не замислився про відсутність у цьому русі підросійської Правобережної України. Не можна навіть уявити, якою могла б бути реакція польських поміщиків на всеєвропейський підйом. Із листування подільського губернатора сьогодні відомо, що якраз у той час, 11 березня 1848 р., він надіслав Миколі I вірнопідданський адрес від дворянського зібрання Балтського повіту (з Південного Поділля), прикрашений більш як сотнею підписів польських поміщиків [8, С. 377].

Вершина невідповідності між реальною ситуацією в Україні й уявленою в Парижі країною⁸ увиразнилася під час Кримської війни. Старий князь Адам використовував графа Александра Валевського, позашлюбного сина Наполеона I, або Р. Белецького для передачі міністрові Друену ле Люїсу різних меморандумів. У 1854 р. — як його син у 1863 р. — він намагався переконати Наполеона III в реальності своїх химерних планів про допомогу українських козаків та селян, які мають ударити в тил царського війська, що водночас зазнаватиме атак англійців і французів. Подібні марення Владислава Замойського («козацького султана»), як відомо, стали причиною смерті Міцкевича в Туреччині та сумних пригод Чайковського (Садика-паші). Ще 3 травня 1855 р. Адам Ежи Чарторийський виголосив в «Отель Лямбер» проукраїнську, перейняту ілюзіями промову, яку переклали українською й надрукували латиницею⁹.

Яким тим часом було життя польських поміщиків у тій вимріяній країні? Як і раніше, часто-густо вони викликали царську поліцію чи навіть війська,

⁸ Багатий матеріал, який відображає потужну конструкцію фантастичних візій «історії» слов'янства та подальшу долю уявної України на вигаданій мапі Польщі романтиків, подає книжка Моніки Рудась-Гродзької (Monika Rudaś-Grodzka. *Sfinks słowiański i mumia polska*. Warszawa: IBL PAN, 2013).

⁹ Konstytucja 3 maja 1791 roku w tradycji Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu w latach 1832—1861. Paryż, 1991. S. 179—190.

щоб угамувати бунтівне селянство, яке вірило, що через війну цар дав їм свободу й дозволив нападати на шляхетські маєтки. Вже було наведено чимало фактів, що висвітлили ті трагічні помилки та були відображені в багатому «Рамієтнику моjego życia» Тадеуша Бобровського [8, С. 297]. Можливо, в Парижі могли б знати більше, якби не «залізна завіса», що відділяла Європу від Російської імперії (контрольовані подорожі, люстрація листування), але звістки про те, що там діялося, насправді туди не доходили. Хто в еміграції міг би запідозрити, що київські маршалки Генрик Тишкевич, а пізніше й Леонард Мадейський щороку надсилали до Петербурга принизливі адреси про вірність усіх шляхтичів царському трону? Романтичні спогади *à la* Вернигора були їм чужими. Нового київського генерал-губернатора (з 1853 р.) Васильчикова могла тільки дивувати завзятість польської аристократії, котра, як доповідав старому Миколі, писала, що «дворяни вважають за щастя засвідчити свою старанність у виконанні всього того, що визнано необхідним для реалізації далекосяжних намірів нашого государя для захисту держави й допомоги його хоробрим захисникам» [8, С. 378]. Тобто за десять років до Січневого повстання брехати про загальнопольський патріотизм було складно.

Сліпота щодо української справи

Дивують й інші випадки помутніння розуму. Як відомо, порівняно з іншими поляки могли краще і значно раніше знати про зародження руської ідентичності на Галичині. То чому ніхто ані у Правобережній Україні, ані в Парижі не хотів враховувати наявність ідентичної проблеми у Російській імперії? Нерозуміння цього відчутно вплинуло на підтримання ілюзії в 1863—1864 рр. Російський історик Олексій Міллер чудово висвітлив історію так званого українофільства [11]. Нагадаю лише кілька моментів, яких тогочасні поляки не зауважили або якими не захотіли поцікавитися.

Наприкінці XVIII ст. переважно на Лівобережжі, а, можливо, й на Правобережжі, поширювалися рукописні копії так званої «Історії русів», тексту, що пропонував цілком новий історичний дискурс, відмінний від польського та російського. Значущість цього нового погляду першими визнали росіяни. В 1846 р. московське Імператорське товариство історії і старожитностей російських видало «Історію русів», однак досить швидко її публікація виявилася суперечною офіційному баченню минулого та імперській політиці. В 1846 р. молодий асистент Київського університету історик Микола Костомаров разом із кількома літераторами (Василем Білозерським, Пантелеймоном Кулішем, Тарасом Шевченком) створили таємне Кирило-Мефодіївське товариство. Володіючи польською мовою, Костомаров свого часу викладав у Рівненській гімназії й не раз бував у родинному архіві Любомирських, у Мнішків у Вишнівці, в архіві Радзимінських. Іздив і на поле битви під Берестечком. На зразок «Książ pielgrzymstwa polskiego» написав «Книгу буття українського народу», яка була сповнена образливих виразів на адресу царя та імперської системи. Текст потрапив у руки поліції, яка

заарештувала членів товариства. Шевченка як викупленого з кріпацтва заслали у військо. Інших учасників-шляхтичів «тільки» вислали в російські міста з можливістю працювати. Не чути про програму тих українофілів численні студенти-поляки Київського університету не могли. Одразу після смерті Миколи І Костомаров зміг наприкінці 1855 р. покинути Саратов і повернутися у столицю імперії для написання справи свого життя — біографії Богдана Хмельницького. Ця праця, яка друкувалася впродовж 1857 р., а у двох томах вийшла 1859 р., запропонувала щодалі численнішим українофілам символічну постать та ніби творця «козацько-української нації». В атмосфері лібералізму й відкритості, яка в Петербурзі передувала скасуванню кріпацтва, українофільський рух набрав чимало прихильників. Після повернення із заслання П. Куліш навіть отримав дозвіл відкрити у столиці друкарню, де видавав букварі та народні оповідання українською мовою. Чимало російських лібералів й аристократів не мали нічого проти того, адже здавалося, наче все це йде паралельно зі скасуванням кріпосного права. Існував навіть проєкт перекладу «Письма Божого» водночас українською та російською мовами. Становище М. Костомарова стало діаметрально протилежним. Його призначили професором історії в Петербурзькому університеті. Завдяки своїм нетиповим лекціям він став настільки популярним, що на початку 1861 р. отримав дозвіл на видання українською й російською мовами газети «Основа», у статтях якої не боялися критикувати суспільство. Костомаров навіть надсилав гострі матеріали в Лондон для Герценового «Колокола». В публікаціях «Основи» щораз чіткіше помічалася віддаленість українців як від польської, так і від російської минувшини. Та невдовзі, з огляду на розвиток подій у Варшаві, російський уряд злякався розростання цих двох автономізмів і змінив своє ставлення, що й завершило період офіційної прихильності. Міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв закрити «Основу» та заборонив М. Костомарову викладати в університеті. Вісім років толерантності до українофільства призвели до численних селянських бунтів в Україні, де більше, ніж деінде, не розуміли, чому остаточне скасування кріпацтва відклалося на два роки, тож весь гнів було перенесено на польських поміщиків.

Польська шляхта ніяк не могла сприйняти відверті національні прагнення українців. Тільки незначна групка розуміла, що закритість до волань величезної маси селян із часом (це трапилось 60 роками пізніше) загрожує знищенням польської громади. Ці прозорливі люди вирішили зблизитися з народом, відмовилися від польської мови й почали писати винятково кирилицею, українською мовою. Так вчинив і Володимир Антонович: він вислав до редакції «Основи» свою «Сповідь», просив у братів-односельців пробачення і став одним із головних авторитетів української думки. Таких «ренегатів» шляхта називала «хлопоманами» й виявляла до них не більше симпатії, ніж до шляхетних і наївних закликів із Парижа, де Чарторийські починали розуміти, що поляки мають випередити росіян у наданні селянам свободи.

Але в польських поміщиків в Україні, згідно з віковичною традицією визиску селян, про свободу не було й мови, навіть коли у цілій імперії російські

поміщики з такою думкою вже звиклися. Довгі офіційні наради селянських комітетів (точніше шляхетських комітетів для поліпшення побуту поміщицьких селян), в яких засідали винятково шляхтичі-землевласники, тривали від 1858 до 1861 р., виказуючи незмінну ворожість до будь-яких змін на селі. Вочевидь вони залишалися глухими до заклику Чарторийських із Парижа, до надій, що народжувалися в українофілів, зокрема хлопоманів. «Мемуари» проникливого Тадеуша Бобровського, учасника тих нарад і дядька Конрада, який у 1874 р. таки втік з цього задушливого середовища, разом із чудовими недавніми дослідженнями Даріуша Шпопера добре відображають відкидання поміщиками будь-якого народного або суспільного поступу через їхню хворобливу прив'язаність до привілеїв. Проекти, підготовлені тими 72 представниками магнатів, були настільки консервативними, що росіяни не допустили обговорювати їх у Петербурзі. Дозволили тільки відправити до столиці шістьох членів делегації з Литви й Білорусі, а також чотирьох членів із трьох українських губерній (один із них одразу ж утік із коханкою), які могли тільки пасивно спостерігати за нелегким народженням реформи. Однак не все в указі від 19 лютого (3 березня) 1861 р. суперечило очікуванням «українських» поміщиків. Адже повітові маршалки зберегли право призначати нових урядовців, які мали дбати про належне втілення перетворень щоб уникнути конфліктів із селянами. До самого польського повстання нові представники шляхти були поляками. Вони намірялися максимально обмежити земельні наділи селян, що напередодні виступу не віщувало нічого доброго.

Неуникненна невдача 1863-го року

Тож доки у Варшаві й Парижі марили про відродження колишньої Речі Посполитої, про ідеальну солідарність шляхти з народом, польська шляхта в Україні звично карала бунтівливих «хлопів» або зменшувала їхні наділи. Довга пам'ять підданих не витримала нового удару. Як часто траплялося раніше, польських панів звинуватили у крадіжці «справжнього» указу, підписаного добрим «царем-визволителем». У 1861—1862 рр. селяни не розуміли, що реформа офіційно зобов'язувала діяти тільки після випробувального дворічного терміну. У такому сум'ятті «допомога» поліцейсько-шляхетської влади не створювала сприятливий ґрунт для розповсюдження польського повстання¹⁰. Ніхто не подумав прийти Висоцькому на допомогу, який поряд, за австрійським кордоном, намагався пустити на Волинь іскру свого фантомного «повстання на Русі».

Однак було б несправедливо твердити, що ніхто з-поміж землевласників трьох південно-західних губерній імперії, попри все, не спробував відгукнутися на заклик Варшави. Кілька таких «гарячих голів» знайшлося серед

¹⁰ Розлогу бібліографію висвітлено в «Українському трикутнику» (С. 300—301). Джерело страшного конфлікту села з двором наведено в розділі «Кріпак та його власники» (С. 261—312).

студентів Київського університету. Не впадаючи настільки в радикалізм, як хлопомани, вони наївно вірили, що «золоті грамоти», котрі вони роздавали по селах, матимуть магічний ефект; польська воля виявиться сильнішою за волю, задекларовану Петербургом, а зображення архангела Михаїла на їхніх штандартах викличе загальне піднесення духу. Вони з доброю вірою рушили в пашу вовка, адже впродовж століть несправедливості народ перетворився на вовка. Відомі свідчення двох студентів. Перший писав пізніше: «Хлопи нас зв'язали й доставили у волость. Може здатися дивним те, що ми дали зв'язати нас, як баранів, хоча ми були озброєні. [...] Варто знати, що ми присяглися не застосовувати свою зброю на Русі [...] і радше полягти, ніж пролити кров наших заблукалих братів. [...] Волосся на голові стає дибки на сам тільки спогад про жорстокість, яку ми допускали». Жінки «чинили над тілами полеглих таку наругу, яку жодним словом, жодною мовою описати неможливо!» [12].

Ще більш знаменною, хоча йшлося про речі геть незначні у плані ефективності, виявилася пізніше розповідь другого вісімнадцятирічного студента Стефана Виговського. Він був (яка іронія!) нащадком знаного сполонізованого козацького гетьмана, який у 1658 р. ініціював відому, хоч і невдалу, Гадяцьку унію з Руссю на взірєць унії з Литвою. Разом із трьома озброєними товаришами він ішов головною київською вулицею (Володимирською) 26 квітня 1863 р. І хоч відтоді минули роки, в його розповіді досі вчувається піднесення: «Публіка помітила ту першу трійку, яка зі зброєю в руках і сяючими очима крокувала містом, ген далеко у степи, до тих селянських хат, в яких ми шукали сердець, що билися б в унісон із нашими, до тих русинів у неволі, які невдовзі з гаслом “За нашу і вашу свободу” мали під штандартом архангела по тій самій вулиці крокувати поруч із нами». На виході з міста їх чекали ще 18 таких героїв із двома возами, наповненими провіантом, зброєю й порохом. Вони рушили до першого села, де один із них зачитав селянам польську обіцянку про волю. Відповідь селян звучала трохи дивно: «Слава Богу та цареві». Вирішивши, що переконали їх, візитери рушили далі, вірячи, що «повстання» вже почалося. Проїхавши чималу відстань, щоб не натрапити на росіян, заїхали у с. Солов'ївка, де їх зустріли геть вороже: «Селяни йшли і йшли нестримною хвилею, озброївшись косами, рушницями та найстрашнішою зброєю — ненавистю». Тут також треба було б стріляти й шодуху тікати, але відповідно гаслу про «братерство» з народом, хлопці склали зброю, і їх передали царській поліції. Двісті осіб не доїхали до відділку. Автора витягли живого з купи понівечених трупів. Тих, хто вціліли, вивезли до Житомира. Одного, який відмовився просити про помилування, стратили, решту у червні повернули до Києва: «Думали, що повернемося до нього з відродженим коханим польським стягом, на чолі вільних братів-хлопів, що Золоті ворота затремтять від утіхи, а вільне місто тріумфуюче привітає героїв». Таким був кінець марень того гурту однодумців, однак у романтичних головах численних варшавських повстанців цей міт зберігся. Тих, у кого знайшли «золоті грамоти», заслали на різні сибірські копальні. Після амністії, кількома рока-

ми пізніше, автор став у Генті (Бельгія) інженером і, як не парадоксально, повернувся не в Україну, а поїхав працювати на залізниці в Орлі. Помер він в Одесі, де й написав ці гіркі спомини, не замислюючись про витоки невігластва та варварства селян [13, С. 47—49].

Фікція про «шляхетську масу»

Тут, нарешті, варто згадати про одну з найістотніших причин неможливості повстання в Україні. Ми схематично вказали на марність очікувань як найменшої допомоги від українського народу, так і найменшої підтримки з боку поляків з австрійської частини відламу чи дрібки співчуття від поміщиків трьох зацікавлених губерній. Але в еміграції й серед варшавських повстанців далі побутувала давня легенда про єдність шляхти, про солідарність «шляхетських людей», про незмінну згуртованість «шляхетського народу». Якраз в Україні шляхетський люд був найчисельнішим порівняно з усіма землями колишньої Речі Посполитої. Згідно з російським переписом населення, у 1834 р. на Волині, Поділлі й Київщині проживали 340 тис. дрібної, чиншової шляхти (у загальній масі 410 тис.) та 4 млн 282 тис. українських селян. Загалом, якби тоді ще панували Ягеллони, можливо, функціонував би давній «шляхетський гурт», згідно з яким кожен мав би осідлати коня. Так архаїчно мислили ще паризькі мрійники. Довго після повстання історики не намагалися з'ясувати, чому не було сподіваного посполитого рушення. Тільки після досліджень у місцевих архівах мені вдалося написати розділ «Українського трикутника», щоб висвітлити означену проблему: знову довелось копати глибше, щоб з'ясувати весь процес декласації безземельної шляхти й описати пастку, в яку вона потрапила та в якій перебувала від XVIII ст. до Січневого повстання й ще довго після нього. З-поміж усіх засліплень повстанців це, напевно, було найбільшим. У Парижі та Варшаві можна було знати, що з кінця XVIII ст. землевласницька шляхта (не стільки торговицька, як «патріотична») мала на меті офіційне виключення безземельних братів із громадського життя. В маловідомому, хоч і важливому своїми наслідками, «Праві про сеймики», долученому до Конституції 3 травня, йшлося про їх елімінацію. Після поділів росіяни знову активували те право, адже воно відповідає їхній концепції дворянства, тобто обов'язковій залежності родової шляхти від володіння землею. На той час міністр Чарторийський ще відчував до дрібної шляхти почуття національної солідарності, близьке протекціонізму торговичан, які завжди пам'ятали про колишню нібито «рівність» (шляхтич на загороді рівний воеводі). У 1808 р. він запропонував імператорському сенаторові проект земельних дотацій усім безземельним, щоб зробити їх повноправними громадянами та призупинив процес перевірки всіх генеалогічних документів і шалені депортації. Однак цей намір не дав результатів. Після 1815 р. почалося поступове повернення до процесів декласації, хоча Віленський округ удалось утримати, тобто дрібним шляхтичам дали можливість скористатися єдиною існуючою для них перевагою — можливістю вчитися і стати інтеліген-

цією. Тож упродовж перших трьох десятиріч XIX ст., завдячуючи провидінню, молоді бідні шляхтичі поповнили нову суспільну верству, яка в морі неграмотних селян розмовляла лише польською мовою. Однак такі сприятливі умови для дрібної шляхти тривали недовго. Вже 13 вересня 1829 р., тобто перед Листопадним повстанням, сенат оприлюднив «Указ про шляхту», який передбачав негайне переведення тих, кому не вдалося документально підтвердити своє шляхетство, у спеціальну категорію селянства — однодворців¹¹. Така наполеглива акція отримала відносне схвалення землевласницької шляхти (окрім поодиноких протестів в ім'я єдності стану). У тому слід шукати одну з головних причин пасивності поляків в Україні в 1863 р. «Шляхетські зібрання», які замінили сеймики в російській системі, нараховували не більше 200 учасників-землевласників. Вони стали гвинтиками в управлінні імперією. Годі приховати, що присутність у маєтках вільних людей, які сплачували традиційний невеликий чинш за обробіток землі великих землевласників, для більшості стала обтяжливою. Поміщики дедалі частіше воліли привезти німців або чехів, котрі платили більше, тож охоче погоджувались із росіянами в тому, що цю сумнівну шляхту краще трактувати як «хлопів». Однодворці мали платити податок урядові й постачати у військо рекрутів. Маршалки, не протестуючи, брали участь у ревізійних або легітимаційних комісіях, що засідали у кожній губернії. Уже в 1833 р. вони визначили 72 000 колишніх «братів», яких мали позбавити шляхетства. Впродовж 1834—1839 рр. у пастці однодворництва опинилися ще 93 000 осіб. У 1839 р. грізний генерал-губернатор Д.Г. Бібіков втратив терпіння і створив спеціальну комісію в Києві, до якої ввійшли винятково росіяни. У 1853 р. цю операцію було завершено — 173 000 позбавили шляхетства.

Доля шляхтичів-землевласників у тій нечуваній зміні суспільного статусу відрізняється від злочинного ставлення до українського селянства. Це — злочин проти колишнього польського народу, проти польськості у цих трьох губерніях. Більшість декласованих шляхтичів насправді перетворювалися на «хлопів» та українізовувалися, що виключало можливість того, що вони відгукнуться на заклики з Варшави й Парижа. Землевласницька аристократія завдала остаточного удару по колишньому шляхетському людові в 1858 р. У реформаторському пориві Петербург запропонував маршалкам сформулювати пропозиції надання землі однодворцям аби ті могли скористатися тими самими можливостями, що й панські селяни, зокрема й фінансовими позиками. Три губерньські маршалки відповіли негативно, що підтвердило відокремленість «колишньої шляхти», яка була ще польською, і передбачало чужість повстання для неї. Її матеріальні проблеми набудуть більш драматичних розмірів після 1863 р.

Процитуюємо анонімого автора, який найбільш тверезо вказав на неправні тріщини в єдності колишньої шляхетської спільноти: «На загонову шляхту, або однодворців не можна було розраховувати, бо скривджені мар-

¹¹ Відсилаю читачів до розділу «Що робити з “гербовою голотою”?», який присвячено цій темі у «Трикутнику Правобережжя» (С. 67—143).

шалками, які перешкодили їхній легітимації, не маючи ні землі, ні власного даху, вони перебували в поміщиків на чиншах, сплачуючи, відробляючи, працюючи фурманами й таке інше за хату, город, поле набагато більше, ніж селяни-кріпаки. Шляхта [землевласники] відреклася від них, ніхто над ними не змидувався, я навіть зустрів таких, що були записані кріпаками. З іншого боку, Москва наклала на них величезні податки, забирала в рекрути, а чиновники обдирали їх, як липку; перебуваючи одночасно під утиском шляхти й Москви, вони опускалися дуже низько морально та матеріально і навіть приймали православ'я. Дехто твердив, що однодворці стояли значно нижче за селян, хоча я так не думаю, бо бачив, що вони гостро ненавидять Москву як основну причину свого нещасливого становища, а до того домішувалося багато гіркоти на шляхту, яка про них забула і пригнічує гірше, ніж селян» [8, С. 351—352; 12, С. 17—22]¹².

Потреба марень у наступних поколіннях

Потрапляючи постійно в тупикові ситуації в Україні, повстанці мали б зрозуміти фантастичність своїх очікувань. Тих, хто зумів так на них поглянути, навіть після придушення повстанського руху в Королівстві й у Литві, було небагато. Серед 38 000 засланих у Сибір «тільки» 78 % були з України. При 9 стратах у Києві (необов'язково за дії на місці) їх було 475 у Варшаві та 180 у Вільні. Всупереч незначній участі росіяни зобов'язали поляків платити колективно. Багаті й вірні тронові шляхтичі мусили сплачувати дуже великі податки та до кінця століття підлягали твердій політиці зменшення розміру земельного наділу. Тільки ціною щораз тіснішої співпраці з царизмом їм удавалося існувати, багатіти завдяки сучасним методам і далі, попри скасування кріпацтва, визискувати селян та остаточно штовхати чиншову шляхту у злидні й суспільне небуття.

Після Січневого повстання очевидність розкладання останніх слідів давньої організації Речі Посполитої стала зрозумілою всім. В Україні не залишилося нічого, що могло б виправдати надії перед повстанням. Та в тому й полягає сила мітів — спершу в Парижі, пізніше у часи II Речіпосполитої знову марили про магічні можливості тієї вигаданої Русі.

Розбиті повстанці знову почали витати у хмарах. У 1863 р. Леон Чеконський (псевдонім Гоздава) опублікував у Швейцарії брошуру, в якій писав: «Звідти [...] рине головна сила. Русь може розпоряджатися потужними за-

¹² Кількість декласованих шляхтичів, опубліковану у 1984 р. в «Kulturze Paryskiej», спричинила суперечку з Іреною Рихліковою, аргументи якої пізніше пригадав Лешек Заштовт: *Drobna szlachta w guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego. Aneks do dyskusji o liczbie zdegradowanych. Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX—XX w. W kregu edukacji i polityki. Studium Europy Wschodniej, Uniwersytet Warszawski — Przegląd Wschodni*. Warszawa, 2007. З тієї позиції випливає, що складання декларації в Литві й Білорусі не було систематичним, що пояснює, чому серед повстанців 1863 р. було 14 % однодворців. Див.: В.М. Зайцев. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. Москва, 1973.

собами, вона закличе до остаточної битви, на полях Русі вирішиться доля Польщі». Знову, наче нічого не трапилося, старанно плекали ілюзію про священний союз шляхти з селянством: «Трохи щастя й більше часу. Юрми підняти можна було б». Зі своєю невитравною довірливістю автор був переконаний, що віки польського панування для українців були легшими за російські: «Руський хлопець любить волю, це єдина струна, яка постійно в ньому бринить. Її єдину весь час треба чіпати. Даремно він її виглядає й виглядати буде від царату [...]. Сама натура Москви та її чиновники гарантують, що цар нашого народу об'єднати не зможе». До тієї страшної сліпоти щодо відстані між українським і польським людом долучилася сліпота щодо знищення колишнього політичного народу: «Всіма покинутий, без опіки, зазнаючи утиску й живучи у злиднях, однодворець, батьки якого зі зброєю під Волею стояли, які не раз були честю землі своєї, та завжди щитом й опорою, тепер у ній веде життя бродяче, озвірів, розпився, дурніший і бідніший за хлопа [...]. У нього жахливе суспільне становище. Працювати з ним можна. Це велика сила, і знову та сила облогодом лежить» [14, С. 9, 19, 36, 38—39].

Таким чином у найрізноманітніших верствах польського суспільства утвердилася хибна ідея, згідно з якою «руська справа» є важливим аспектом у проблемі відбудови Польщі. В одній зі своїх перших книжок Єжи Вільгельм Борейша присвятив цій проблемі цілий розділ, де досконало змальовував нав'язливу ностальгію за кордонами до 1772 р., про які йшлося в усіх патріотичних промовах і політичних програмах кінця ХІХ — початку ХХ ст. Навіть такі соціалісти як Вільгельм Фельдман не пам'ятають про шляхетну поставу Ярослава Домбровського, єдиного послідовника визнання за українцями права на вільне самовизначення, який писав у 1913 р.: «Спершу в порозумінні з Литвою й Руссю позбутися російської окупації, а потім вирішити дальшу долю між людьми вільними та рівними» [15, С. 233—248]. Звідки візьметься порозуміння вільних і рівних? Чи слід дивуватися, що встановлення східного кордону в 1918—1923 рр. відбулося у таких драматичних умовах і настільки трагічно повернулося у 1939 та 1943—1945 рр.? Чи, власне, віковична сліпота, яка увиразнилася під час Січневого повстання, не заповіла чітко те, що українська політика ІІ Речіпосполитої буде фатальною і призведе до неминучої катастрофи — Волинської трагедії 1943 р.

Неймовірно невігластво тих, хто навіть сьогодні вживає термін «креси» на означення колишніх володінь Польсько-Литовської республіки, наділяючи її уявними чеснотами, аж ніяк не сприяє тому, про що заявляє назва збірника, в якому було опубліковано цю статтю: зробити 1863-й рік відправним пунктом «нової Польщі». Виглядає радше на те, що нова Польща з'явилася тільки в 2022 р., коли вона, як й Україна, відчула загрозу з боку Путіна.

Postscriptum

Після того, як цей текст було написано, група українських істориків до 150-річчя Січневого повстання підготувала збірник «Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» (за ред. Ігоря Кривошеї та Норберта Моравця). Із дванадцяти статей хотів би виділити дві — з огляду на їхню пов'язаність із моєю темою й новаторство. У першій («Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації») Юрій Легун на основі виявлених у московському архіві документів царської поліції показує паніку влади у трьох південно-західних губерніях імперії з приводу «польської інтриги» на Поділлі. З рапортів Анненкова про поточну ситуацію дізнаємося, скільки російських солдатів загинули у сутичках у 1863 р. — їх було 51 та 153 поранених. Автор також знайшов низку листівок і брошур, перехоплених попами й поліцією, де містилися заклики до простолюду українською мовою та навіть до євреїв на івриті, просилося про допомогу шляхті, разом з якою нібито завжди добре жилося. Можливо, ті невдалі спроби, що вдавали щирість, свідчили про значно більшу поширеність (але не ефективність) ідеї повстання, ніж я писав. Вимір страху, який насилала поліція, відбивав кількість заслань у Сибір у 1863 р.: сотні поляків потрапили на каторгу в копальні, на поселення, у військо, про що генерал-губернатор докладно інформував Петербург.

Другою цікавою позицією стала стаття Юрія Земського «Українське селянство в стратегіях польсько-російського протистояння в ході Січневого повстання 1863—1864 рр. в Українському Правобережжі». Тут, окрім іншого, аналізуються матеріали як Центрального державного історичного в Києві, так й обласних архівів. Невідомі автори віршованих листівок вклали в уста «воскреслого» Шевченка рядки, в яких він багато міркував про зв'язок із Польщею та про потребу боротьби з царатом! Виявлені дослідником численні документи не мали шансів переконати неписьменних селян, але стали чудовим свідченням сили ілюзій прихильників повстання водночас із безнадійним способом упродовження їх у життя.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kukiel, M. Dzieje Polski porozbiorowej 1795—1925. Editions Spotkania. Parys, 1983 [in Polish].
2. Handelsman, M. Rozwój narodowości nowoczesnej. T. 3: Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską. Warszawa, 1937 [in Polish].
3. Kieniewicz, S. Powstanie styczniowe. Warszawa: KAW, 1972 [in Polish].
4. Jedlicki, J. Droga do narodowej kłęski. Warszawa: IH PAN, 2013 [in Polish].
5. Szmyt, A. Plany rozszerzenia powstania styczniowego na ziemie ruskie. *Echa Przeszłości*. 2004, 5: 111—133 [in Polish].
6. Olszański, K. Prasa galicyjska wobec powstania styczniowego. Wrocław, 1975 [in Polish].
7. Rawita-Gawroński, F. Rok 1863 na Rusi. T. 1. Lwów, 1902 [in Polish].
8. Beauvois, D. Trykutyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793—1914. Kyiv: Klio, 2020 [in Ukrainian].

- [Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793—1914 рр. Київ: Кліо, 2020. 871 с.].
9. Le Donne, J.P. Geopolitics and Grain. Russia Ambitions in the Black Sea Basin, 1734—1834. *The International History Review*. 2006, XXVIII(1): 9—16.
 10. Beauvois, D. Wilno, polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803—1832. Wrocław — Kraków, 2012 [in Polish].
 11. Miller, A.I. “Ukrainskiy vopros” w politike vlastey i russkom obshchestvennom mnenii (vtoraya polovina XIX v.). St. Peterburg, 2000 [in Russian].
[Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. 260 с.].
 12. Rok 1863 na Ukrainie: pamiętnik nieznanego autora, opr. E. Kozłowski. Kraków, 1979 [in Polish].
 13. Wyhowski, S. Mémoires d'un combatant de 1863. Polski Instytut Historyczny — Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie. Rzym — London, 1970 [in Polish].
 14. Gozdawa [pseud.]. Ruś przed i po powstaniu zbrojnym 1863 roku. Bendlikon — Zurich, 1865 [in Polish].
 15. Borejsza, J.W. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966 [in Polish].

Переклад із польської Зої Борисюк

Надійшла / Received 14.04.2023

Daniel BEAUVOIS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor-Emeritus,
Foreign Member of NAS of Ukraine (History of Ukraine),
Director of the Institute for the History of Slavs
Paris I Panthéon-Sorbonne University in 1994—1999 (Paris, France)
dtbeauvois@free.fr

UPRISING IN UKRAINE. NOT FOR UKRAINIANS

The purpose of the article was to analyze the reasons for the defeat of the January Uprising of 1863—1864. The author demonstrated why the illusions of its initiators in Paris and Warsaw had no chance of being supported in Ukraine due to ignorance or unwillingness to know the realities of the relationship between the Ukrainian peasantry and the Polish nobility. Rejecting the usual glorification of the next efforts of the Poles to win their freedom and independence, the author considered the prerequisites of the real situation and public mood, highlighting, in particular, the hatred of Ukrainians for extortionists and the unwillingness of the landed gentry to give up their privileges. **The main conclusion** of the article was the statement that the traditional attempt by the Poles to make 1863 the starting point of the “new Poland” was essentially untrue because the new Poland rather appeared only in 2022, when it, like Ukraine, felt threatened by Putin.

Keywords: *January Uprising, Polish nobility, Right-Bank Ukraine, Halychyna (Galicia), Kraków National Committee, Kresomans, unity of Polish landowners and peasants, Khlopomans.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.069>

УДК 94(438)«1863/1864»:323.269.6

Валентина ШАНДРА

доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник,

відділ історії України XIX — початку XX ст.,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

valshandra@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

Оксана КАРЛІНА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії,

Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Karlina.oxana@vnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

ПОЛЬСЬКІ МАНІФЕСТАЦІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 р.: УЧАСНИКИ, ВИМОГИ, НАСЛІДКИ

Мета — з'ясування перебігу, кількості й географії поширення польських патріотичних маніфестацій, персоналізація учасників із визначенням соціоетнічного походження, висвітлення їх ролі у підготовці Січневого повстання 1863 р. у Правобережній Україні, а також ставлення до маніфестацій української людності. **Методологія** базується на принципах науковості, історичної об'єктивності та системного аналізу зі зверненням до просопографічних підходів. **Наукову новизну** становлять визначення місця маніфестацій у майбутніх подіях, описання їх символіки, зокрема одягу, конкретизація вимог учасників до верховної влади, розкриття значення цих акцій для формування української національної ідентичності. Виявлено, що в маніфестаціях у Правобережній Україні взяло участь переважно польське етнічне населення краю на знак солідарності

Цитування: Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 69—95. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.069>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570)

з учасниками виступів у Царстві Польському. Поляки відчували вразливість свого політичного й соціального становища в Російській імперії, а тому активно долучалися до публічного висловлювання власних прагнень. **Висновки.** Маніфестації у Правобережній Україні були мирною спробою відкрито показати верхній владі Росії незгоду з її регіональною політикою. З іншого боку, у формі релігійно-політичних демонстрацій виявлялася солідарність з учасниками виступів у Царстві Польському. Через використання універсальних символів, таких, як національний одяг, прикраси та патріотичні пісні, а також через обрання костелу публічним простором для висловлювання протесту виявлялося прагнення до відновлення польської держави. Маніфестації сприяли появі серед частини поляків нової ідейної течії — українофільства, що засвідчувало про формування української національної ідентичності та самоідентифікації, чим було започатковано більш значимий процес деколонізації Російської імперії.

Ключові слова: маніфестація, Правобережна Україна, Царство Польське, Російська імперія.

Суспільна атмосфера після коронації Олександра II 1856 р. дала привід польській спільноті сподіватися на пом'якшення політичного режиму. Зміну курсу засвідчила амністія висланцям та припинення конфіскації маєтків учасників Листопадового повстання 1830 р., залучення місцевих землевласників до обговорення шляхів звільнення селян від кріпосної залежності, відкриття 1857 р. медико-хірургічної академії у Царстві Польському (в польській історіографії вживається назва Королівство Польське) з польською мовою викладання та її вивчення, хай і факультативно, в Київському університеті¹. На лібералізацію вказувало й розпорядження про новий порядок набуття шляхтою російського дворянства [2, С. 32—34]. Незважаючи на висловлене самодержцем застереження не очікувати на жодні зміни, у Варшаві розцінили заходи імператора як потенційну можливість розпочати боротьбу за відновлення державності.

Наданим дозволом виїзду за кордон скористалися чимало поляків. Вони знайомилися з формами політичної активності, засвоювали західноєвропейську революційну риторіку та надихалися боротьбою за національні держави, зокрема за об'єднання Італії. Імена Джузеппе Мадзіні та Джузеппе Гарібальді були тоді широковідомими. Можна було відвідати резиденції лідерів польської політичної еміграції князів Чарторийських у Парижі та графа Владислава Замойського в Лондоні. Там точилися дискусії про програму боротьби за свободу й незалежність, формувалася ідеологія і стратегія майбутнього збройного повстання, розроблялася тактика прийдешньої партизанської боротьби.

У Варшаві перші антиурядові патріотичні маніфестації почалися 1858 р., продовжилися влітку 1860 р. та з цього часу проходили регулярно. Більшість із них присвячувалися річницям подій, пов'язаних із російсько-польським протистоянням. Така тематика сприяла оновленню історичної пам'яті, вказувала на переживання краху державності, героїзувала боротьбу поляків за свою Батьківщину та ставала важливим чинником формування національної ідентичності.

¹ Для позначення періоду після поразки Росії у Кримській війні й до початку 1860-х рр. у польській історіографії вживається образне словосполучення «післясевастопольська відлига» (див. [1]).

У червні 1860 р. під час поховання у Варшаві Катажини Совінської, вдови офіцера Юзефа Совінського, героя оборони столиці у вересні 1831 р., зібралася кількатисячна патріотична демонстрація. Ксьондз назвав Совінського полковником, але натовп, аби висловити йому свою повагу, проскандував у відповідь: «Генерала, генерала!» [3, С. 516]. 15 лютого 1861 р. варшавську маніфестацію, приурочену до 30-річчя Гроховської битви часів Листопадового повстання 1830 р., розстріляли російські війська, що викликало цілу хвилю протестів. Закриття Рільничого товариства у квітні 1861 р., першої неурядової організації у Царстві Польському, також супроводжувалося чисельною демонстрацією [3, С. 542]. 23 червня біля містечка Дубенка Люблінської губернії патріотично налаштовані мешканці навколишніх сіл насипали символічний пагорб на відзначення битви корпусу генерала Тадеуша Костюшка з імперськими військами в липні 1792 р. 30 липня в Ковні відбулася маніфестація єдності Речі Посполитої Обох Народів, присвячена Кревській унії. Навіть після запровадження у Варшаві воєнного стану 2 жовтня 1861 р. містяни вийшли на вулиці відзначити річницю смерті Т. Костюшка [3, С. 542].

Часто маніфестації розпочиналися заупокійним богослужінням, як-от по Йоахиму Лелевелю, Адаму Єжи Чарторийському, варшавському архієпископу Антонію Фіалковському. Чисельними були й молебні за процвітання Вітчизни. Після панахид віряни виходили на вулиці, тоді маніфестації ставали велелюдними, налічували від кількох сотень до 20 тис. осіб. А коли після врочистої відправи в день іменин російської імператриці на органі почали виконувати «Боже, царя храни!», молодь заспівала пісню «*Boże, coś Polskę*» [4, С. 328—329]². Наростання маніфестацій у Царстві Польському Н. Дейвіс образно назвав переходом «відлиги» в «неконтрольовану повінь» [6, С. 706].

Січневе повстання 1863 р. стало визначною подією в історії Східної Європи. Воно довело, що поляки не змирилися зі втратою держави. Росія не взяла до уваги діалог, запропонований польською спільнотою у формі маніфестацій, які передували виступу. Вона вдалася до посилення репресій, економічних і культурних обмежень. Повстання спрогнозувало, що боротьба підкореного народу за свою державність в імперській Росії буде тривалою й жорстокою.

Січневе повстання 1863 р. ввійшло до тематики наукових студій українських дослідників у 1960-х рр., коли було опубліковано ґрунтовну працю Г. Марахова [7]. Відповідно до тогочасних методологічних засад у ній домінувала «партійно-класова» оцінка причин, перебігу й наслідків цього повстання у Правобережній Україні; підкреслювалася «обмеженість класових інтересів» шляхти; наголошувалося, що коли б ішлося не про відбудову Речі Посполитої в кордонах 1772 р., а селянам було обіцяно звільнення від кріпацтва, то основна маса українського простолюду підтримала б повстанців. Подібні висновки містилися також в узагальнюючих працях з історії України ХІХ ст. [8, С. 487—496]. Проведений А. Зашкільняком аналіз наукової літератури за

² Повний текст вірша польською та в перекладі російською мовами див.: [5, С. 134—138].

перші двадцять років незалежності України дав йому підстави стверджувати, що питання польського Січневого повстання 1863 р. не входило до кола пріоритетних зацікавлень українських дослідників. У трактуванні виступу переважали радянські стереотипи, робився наголос на підкресленні відмінностей між польською шляхтою й українським селянством [9]. Серед напрацьованих вітчизняних авторів останніх років, присвячених безпосередньо повстанню 1863 р., на увагу заслуговує колективне дослідження за редакцією І. Кривошеї та Н. Моравця [10]. Його автори прагнули відійти від міфологізованого висвітлення подій і представити минуле в усій багатогранності фактів, суджень, наслідків. Фокус студій Б. Гудя концентрується на вивченні українсько-польського етносуспільного антагонізму, вміло використуваного імперською Росією під час Січневого повстання [11]. Коло питань, пов'язаних із його підготовкою, з діями російської адміністрації щодо недопущення «антидержавних виступів» розкрито у статтях Ю. Земського, В. Дячка, А. Скрипника [12—15]. Соціальні та політичні наслідки Січневого повстання для України узагальнено в аналітичній розвідці В. Шандри [16].

Тема маніфестацій як акцій протесту, що охопили правобережні губернії в 1861—1862 рр., не була предметом спеціального дослідження. У монографії Г. Марахова вона стала дотичною у ході розгляду суспільно-політичних подій, які передували розгортанню збройної боротьби. Розкриваючи передумови та хід підготовки повстання, Ю. Хитровська також звернула увагу на релігійно-патріотичні маніфестації як на важливі події напередодні виступу [17]. Горodelьську маніфестацію, яка займає особливе місце в усьому маніфестаційному русі, Ю. Орел висвітлює крізь призму збережених документів [18].

Натомість польська історіографія темі маніфестацій 1860—1862 рр. приділила чимало уваги. Перші публікації з'явилися у ході підготовки до 100-річчя Січневого повстання. Спираючись на аналіз неопублікованих джерел, автори описували перебіг маніфестаційної кампанії у Варшаві, Любліні, Радомі та інших містах, розкривали вимоги й соціальний склад учасників, репресивні заходи проти них із боку намісника, місцевих губернаторів [19—23]. Тоді ж було видано збірник матеріалів і документів з історії патріотичного руху у провінційних містах, переважно в Люблінській губернії [24]. На вивченні маніфестацій і військово-поліцейських заходів, до яких удавалася російська влада, зосередилася Ф. Рамотовська. У її монографіях релігійно-патріотичні маніфестації розглядаються як «моральна революція» польського народу. Дослідниця сконцентрувала увагу передусім на Варшаві, де розгортались основні події, але не оминула й інші міста [25; 26]. Про ставлення ієрархів і парафіяльного духівництва греко-католицької церкви до маніфестацій на Галічині та Холмщині йдеться у статті А. Крохмаль [27]. Окремі аспекти маніфестаційного руху в тому чи іншому обсязі розглядаються у працях, присвячених безпосередньо Січневому повстанню 1863 р.³

³ Див., напр., класичну працю польської історіографії: [28].

Джерельну базу пропонованої розвідки складають архівні документи (переважно судові справи, рапорти поліції, записки губернаторів), що зберігаються у ЦДІАК України та в обласних архівах, а також опубліковані звіти III відділення [3], збірник документів і матеріалів, виданий у Києві до 100-річчя Січневого повстання 1863 р. [5], спогади сучасників [29], інші публікації джерельного характеру [4; 30].

Маніфестації як прелюдія повстання

Розгін російськими військами 15 лютого 1861 р. маніфестації у Варшаві відгукнувся першими протестами на українському Правобережжі. У Житомирі на ліхтарних стовпах з'явилися плакати із закликом не проводити традиційні зимові бали й не розважатися, допоки не відновиться Річ Посполита [30, С. 587]. А вже 25 лютого в бернардинському монастирі було проведено панахиду за розстріляними п'ятьма варшав'янами. В ній узяли участь губернський предводитель дворянства Кароль Микулич, повітовий предводитель Люцин Невмержицький, місцеві землевласники, судді, чиновники, семінаристи, гімназисти старших класів — усього близько 300 осіб. Помічений був і поет Апполо Коженювський (1820—1869 рр.) із дружиною Евеліною. Поліції незабаром стане відомо, що останній очолював комітет таємного волинського товариства, саме він ініціював маніфестації на Волині та підтримував зв'язок із поляками російських міст [5, С. 102—103, 110].

9 березня 1861 р. маніфестація у Житомирі розпочалася у кафедральному соборі, де на врочисте богослужіння зібралися близько 2 тис. вірян. До нього долучилися Владислав Юзеф Міцкевич, котрий, прибувши з-за кордону, спочатку зустрівся зі студентами в Києві, а через кілька днів дістався Житомира [31], знаний поет Адам Плуг (Антоній Петкевич, 1823—1903 рр.) із дружиною Людвікою, Анна Генрика Пустовойтова (Постовуйтувна), яку влада вислала з Любліна через її активну участь в організації протестів [19, С. 317—318], місцеві лікарі. Наступного дня, 10 березня, панахида за вбитими маніфестантами у Варшаві зібрала до 4 тис. осіб, чимало приїхали з навколишніх сіл [7, С. 88; 17, С. 49]. Волинський губернатор Михайло Друцькой-Соколинський зазначав: «Від весни й часу безладів у Варшаві, направлених на порушення громадського законного ладу, польське населення цього краю в той час і зі свого боку поквапилося висловити своє співчуття Варшаві, неухильно наслідуючи її в усьому: в носінні трауру та різних емблемних знаків, які мали політичний зміст, відправлянні панахид за вбитими під час варшавських безладів, співи в костелах політичних гімнів»⁴.

Оскільки у Житомирі квартирував штаб 3-го корпусу, то осторонь маніфестацій не залишалися деякі військовики. Серед них був старший ад'ютант Кароль Людвик Александрович, безземельний шляхтич із Могильовської гу-

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 1342. Оп. 367. Спр. 242. Арк. 1.

бернії, який разом з іншими пройшов містом у релігійно-патріотичній процесії. З його боку це була свідомо акція, оскільки він підтримував зв'язки з полковником Володимиром Добровольським [32], членом гуртка офіцерів-поляків Зигмунта Сераковського [33; 34, С. 18—19]. Його участь начальник цього штабу Микола Кармалін не засудив, адже сам співчував полякам. Більше того, він приїздив до столиці захищати цього офіцера, якому погрожували репресіями [34, С. 77]. Поручик Іван Машевський, начальник караулу, під час маніфестації не вжив дієвих заходів через співчуття учасникам виступу [34, С. 108]. Гімназисти Житомира власну зневагу до російської влади проявляли по-своєму. Вони пришпилювали до мундиру дільничного пристава, який при вході до костелу спостерігав за порядком, польські кокарди, кепкували з нього [3, С. 545]. Панахиди відбулися в костелах багатьох містечок Житомирського повіту: Котельні — 18 березня, Ліщині — 20 березня, Кодні — 22 березня та ін.⁵

Наступні маніфестації у Житомирі пройшли у вересні 1861 р. Вночі з 20-го на 21-ше активісти спорудили високий дерев'яний хрест, пофарбували у чорний колір, прикрасили вінком із живих квітів і написали, що його встановлено в пам'ять убитих поляків 1861 р. Вдень поліція все прибрала. Звістка про «арешт» хреста швидко поширилася містом. У другій половині дня до тисячі осіб, співаючи польських патріотичних пісень, рушили до кафедрального костелу⁶. Люди заповнили Соборну площу, вул. Київську та сквер перед губернаторським будинком, вимагаючи повернути хрест. Ця маніфестація відрізнялася від інших активною участю жінок (47 осіб), зокрема дружин предводителів дворянства⁷. Тут себе проявила Анна Пустовойтова, яка вже мала досвід організації подібних маніфестацій у Любліні, до того ж добре співала патріотичних пісень [5, С. 149—150]. Троє обраних жінок, Славек, Богомолець і Петкевич, прийшли до губернатора з вимогою повернути хрест, але той не побажав піти назустріч вимогам маніфестантів. Для наведення порядку було використано батальйон внутрішньої сторожі й жандармерію [37, С. 202]. До вечора вулиці спорожніли. Того ж дня губернатор телеграфував до Києва про ситуацію, що склалась у місті, куди було додатково перекинута військові частини, встановлено суворий поліцейський контроль, проведено обшуки та арешти.

Указ Сенату від 9 серпня 1861 р. давав право військовим губернаторам оголошувати воєнний стан у тих місцевостях, в яких вони вважатимуть за потрібне⁸. Ситуація видавалася владі настільки небезпечною, що губернатор оголосив наказ про запровадження воєнного стану в Житомирі⁹. У ньому

⁵ Там само. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II. Арк. 73.

⁶ Тексти польських патріотичних пісень XIX ст. див.: [35].

⁷ Загалом маніфестації були тією формою боротьби, в якій, за словами Анни Бараньської, «жінки могли діяти так само успішно, як і чоловіки» (див.: [36, С. 128]).

⁸ ЦДАК України. Ф. 1342. Оп. 367. Спр. 242. Арк. 2.

⁹ Там само. Арк. 10; Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 31 зв.

вимагалось стягнути внутрішній гарнізонний батальйон у центр міста й розквартирувати у будинках місцевих мешканців. У триденний термін власники будь-якої зброї мали здати її поліцмейстеру, а дозвіл на право володіння міг дати лише військовий губернатор. Суворо заборонялося збиратися на вулицях і майданах міста, а «з процесій дозволяються тільки встановлені церковю», але про них духівництво мало повідомляти поліцію [5, С. 111]¹⁰.

Із запровадженням воєнного стану масові співи в костелах патріотичних гімнів тривали [5, С. 148—149]¹¹. Лише після того, як 17 жовтня 1861 р. губернатор видав наказ про їх заборону, а також заборону відспівування панахид без дозволу властей, маніфестації у Житомирі припинилися. Цього разу з учасниками акцій влада обійшлася суворо: багатьох маніфестантів заарештували та вислали з міста. Всього у житомирських патріотично-релігійних маніфестаціях узяли участь від двох до чотирьох тис. осіб [38, С. 66; 7, С. 93].

Крім Житомира, маніфестації відбувалися в Ковелі й Ковельському повіті Волинської губернії. Одну з них, перебуваючи в безстроковій відпустці вдома, підтримав своєю участю поручик Ніжинського драгунського полку Станіслав-Божидар Подгороденський, іншу — відставний офіцер Пшемислав Сливовський, який поселився на Волині 1861 р. й за участь у маніфестації був висланий до Саратова [34, С. 137, 160]. У Ковелі на панахиду у травні 1862 р. зібралися землевласники, міщани та селяни [39, С. 271].

16 березня 1861 р. відбулася панахида в парафіяльному костелі Рівного за участю вихованців місцевої гімназії, під час якої учитель польської мови Адам Дубецький роздавав текст молитви «негідного змісту»¹². На підтримку вбитих у Варшаві сімей було зібрано кошти, які мав відіслати лікар гімназії Генріх Богуцький [17, С. 49]¹³. 26 серпня 1861 р. в Рівному знову пройшла маніфестація, її приурочили до дня коронації Олександра II [7, С. 90]. Подібний релігійно-патріотичний захід відбувся в костелі с. Свійчів Володимирського повіту за участю підпоручика 1-го саперного батальйону Сабецького [34, С. 153].

У ході підготовки повстання комісари Національного уряду, а також добровольці-емісари у пошуках потенційних учасників відвідували поляків в Україні, аби з'ясувати їхні настрої та мобілізувати на підтримку виступу. Приїзд до Києва Владислава Міцкевича викладачі та студенти Університету св. Володимира радо вітали й на спільних зустрічах обговорювали важливість маніфестацій [5, С. 101; 38, С. 66].

У Києві організацією протестів займалися кілька осіб, серед яких прозектор анатомії університету Ісидор Коперницький, голова Центрального комітету на Русі та професійний революціонер Стефан Бобровський, котрий очолював Київський польський провінційний комітет. Йому вдалося налагодити

¹⁰ ЦДАІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II. Арк. 72.

¹¹ Там само. Ф. 1342. Оп. 367. Спр. 242. Арк. 2.

¹² Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 11.

¹³ Там само. Арк. 17.

випуск нелегальної літератури на базі друкарні Києво-Печерської лаври [40]. Про нього В. Міцкевич згадував як про обдарованого юнака. Борис Познанський вважав його впливовим організатором польської пропаганди. Стефан Бобровський та інші поляки з його оточення були найліберальнішими діячами, які щиро віддалися польській справі та не бачили українські терени у складі відродженої Польщі [29, С. 61].

Університет св. Володимира першим зреагував на варшавські події тим, що у його залі прозвучала мелодія гімну «*Jeszcze Polska nie zginęła!*». Адміністрація краю виправдовувалася, стверджуючи, ніби грали мазурку, проте й цього було достатньо, щоб публіка слухала музику стоячи¹⁴.

1 березня 1861 р. у київському костелі Св. Олександра також відбулася панахида за вбитими у Варшаві маніфестантами, яку організували студенти Університету св. Володимира. Кілька з них пройшли центром міста, вимагаючи від власників закладів і господарів приватних садіб не влаштовувати музичні вечори — на знак жалоби за подіями у Царстві Польському [5, С. 106]. 9 березня маніфестації відбулися в кількох костелах Київської губернії [17, С. 49].

Услід за варшав'янами київські студенти та професура 16 вересня 1861 р. провели маніфестацію в пам'ять Йоахима Лелевеля, під час якої було зібрано 200 руб. сріблом для спорудження йому пам'ятника. Розпочався захід панахидою в кафедральному соборі. Учасникам роздавали портрет польського вченого з його біографією, а також текст гімну «*Boże, coś Polskę*» [5, С. 151]. Тут був присутнім і полковник Андрій Красовський [7, С. 91]. Наступні маніфестації 17, 24 і 28 вересня мали б стати масовими, але єпископові Касперові Боровському власті заборонили служити літургію. Він обмежився благословенням, наприкінці якого віряни все ж проспівали два гімни та після цього розійшлися. Незважаючи на попередження, зачинення дверей, а то й погрози, учні 1-ї Київської гімназії все ж узяли участь у цих акціях¹⁵.

У жовтні 1861 р. студенти замовили панахиду за вбитими у Варшаві та за архієпископом Антонієм Фіалковським, який помер 5 жовтня. 9 жовтня студентська демонстрація пройшла по Хрещатику, потім наблизилася до будівлі університету. Її учасники зірвали в актовій залі портрет Олександра II. При затриманні вони чинили спротив поліції, за що близько 60 осіб ув'язнили в Косому капонірі [41, С. 245; 38, С. 68; 42]. Виступам студентів співчували офіцери Чернігівського піхотного полку, найбільше штабс-капітан Ілля Жуков, прапорщик Владислав Вишневський, поручик Франц Конаржевський, також Віктор Коляновський, Йосиф Анфілов, Залеський та ін. (понад 30 осіб). Вони влаштували вечір на підтримку репресованих студентів. Командування поспішно вивело полк із Києва. Штабс-капітана Жукова звільнили зі служби, а інших офіцерів київського гарнізону перевели у Західносибірський військовий округ [43, С. 520—521, 571, 576, 588, 596, 605, 634].

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 57. Арк. 6—7.

¹⁵ Там само. Спр. 257. Ч. I. Арк 1; Ф. 707. Оп. 261. Спр. 12. Арк. 1, 3.

Після заборони патріотичних панахид 9 серпня 1861 р. їх почали проводити у власних помешканнях. Принаймні так було у Хабному, коли подружжя Комнацьких співали під скрипку й гітару гімни у себе вдома та у своїх сусідів¹⁶. Не побоялися їх виконати відразу після літургії у храмі Чорнобиля Генріх та Юзефіна Далькевичі, Михайло та Микола Дублеські¹⁷. А в білоцерківському костелі під час богослужіння, на якому були присутніми службовці цукрового заводу, лікарі, дідичі, однодворці й іноземні піддані, вікарний ксьондз (а разом законвчитель у місцевій гімназії) Захарчик прочитав молитву, в якій, звертаючись до Бога, просив звільнення Польщі з «рук росіян»¹⁸. У Брусиліві 15 жовтня 1861 р. після літургії, незважаючи на заперечення ксьондза, присутні місцеві землевласники, вчителі, управителі маєтків, відставні чиновники заспівали «Pieśń za Ojczyznę»¹⁹. У день Усіх святих 1 листопада 1861 р. після служби в Бердичівському кармелітському монастирі з вуст кількох молодих людей пролунали патріотичні гімни²⁰. Поліція доповідала про факти виконання цих пісень під час богослужінь і в 1862 р.²¹

Панахиди за вбитими у Варшаві 1861 р. відбулися в костелах Подільської губернії, зокрема у Брацлаві, Тульчині — 16 березня, в Літині — 29 березня, в Кам'янці-Подільському — 1 квітня, у Вінниці — 3 квітня. У Кам'янці-Подільському у вересні 1862 р. єпископ Фіалковський, як і було передбачено процедурою, звернувся до дворян, котрі з'їхалися для обрання станових і державних посадовців. Але замість заклику до старанного виконання службових повноважень та «відданості государеві» він говорив про обов'язок перед краєм і народом. Сповнена патріотичного змісту його промова спричинила, як уважали у III відділенні, подання адреса Олександрові II з проханням приєднати Подільську губернію до Царства Польського [3, С. 583]. Балський повітовий поліцейський суд покарав штрафом і короткотерміновим ув'язненням 53 осіб за виконання польського гімну в Голованецькому костелі [44, С. 212].

Польська спільнота у Правобережній Україні, беручи активну участь у панахидах за загиблими під час розгону маніфестацій у Варшаві, протестувала проти богослужінь за військовиками Російської імперії, вбитими у ході придушення Листопадового повстання [45, С. 14]. Були також випадки відмов проводити вдячні молебні з нагоди маніфесту про звільнення селян від кріпацтва [5, С. 111].

Найбільшого значення набула Городельська маніфестація, що відбулася 10 жовтня 1861 р. За задумом її організаторів, вона мала засвідчити єдність усієї шляхти, незважаючи на її розділеність адміністративно-територіальними межами в Російській імперії. Приурочувався захід до річниці Городельської унії 1413 р., коли йшлося про зрівняння прав коронної, руської

¹⁶ Там само. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.

¹⁷ Там само. Спр. 40. Арк. 1, 143.

¹⁸ Там само. Спр. 12. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Спр. 2. Арк. 9.

²⁰ Там само. Спр. 2. Арк. 11.

²¹ Держархів Київської обл. Ф. 2. Оп. 177. Спр. 254. Арк. 4—5.

та литовської шляхти. Звернення до історичної пам'яті мало на меті донести до учасників маніфестації ідею спільної держави трьох народів, до чого слід прагнути й зараз.

Містечко Городло знаходилося в Люблінській губернії. Щоб сюди прибуло якнайбільше учасників, Апполо Коженювський, який добре володів патріотичною риторикою, підготував відозву з промовистою назвою «Брати поляки, русини й литвини» із закликом любити Батьківщину та свободу²². Вона мала успіх, адже зібралося до 6 тис. осіб. Передбачалося, що на з'їзді будуть посланці не лише від польських і білоруських земель, а й від Галичини, Волині, Брацлавщини, Чернігівщини, а також уніати з Холмщини [4, С. 351, 356]²³. Найбільше було шляхти з Володимира-Волинського [7, С. 90].

Адміністрація акцію заборонила. Протестанти обмежилися молебнем у полі між Степанковицями й Дубенкою, який проходив в оточенні солдатів, та співом патріотичних пісень. Місце маніфестації було продуманим, на пагорбі, насипаному в пам'ять про битву корпусу Т. Костюшка з російським військом [7, С. 90]. Одночасно йшлося про зібрання в Устилузі Володимир-Волинського повіту. Влада й тут зосередила війська, заборонила видачу проїзних документів, проводила перевірку раніше виданих, стежила, аби ніхто таємно не переправлявся човнами до Городла. В Устилуз з'їхалися до 500 осіб, їх не пропустили на переправу через Західний Буг і вони також змушені були обмежитися молебнем у каплиці [18, С. 41—46].

Для того, щоб не допустити богослужінь у волинських костелах у день проведення Городельської маніфестації генерал-губернатор наказав зачиняти їх (та навіть каплиці), якщо збиратимуться люди²⁴.

Практично всі маніфестації в Києві та інших містах і містечках у південно-західних губерніях локалізувалися навколо костелів як місць зустрічі всіх об'єднаних спільною духовною ідентичністю. У Правобережній Україні цих храмів було 244 і в кожному богослужіння як прояв громадської непокори відбувалося по одному, а десь — і по два рази [7, С. 96]. Свого часу Б. Познанський вдало підмітив, що панахиди з виконанням гімнів проходили всюди, де тільки проживали поляки та були костели [29, С. 60]. Спираючись на підрахунки поліції, історик Г. Марахову вдалося встановити, що лише 1861 р. відбулися 97 маніфестацій у Київській, 142 — у Волинській, 21 — у Подільській губерніях (усього 260) [7, С. 96].

Планувалися маніфестації й у грудні 1862 р. Однак нещодавно призначений на посаду генерал-губернатора Микола Анненков вирішив їх припинити. Він прибув до Олександрівського храму, вважаючи, що його поява на публіці зупинить протести, проте маніфестанти продовжували з'являтися в місті у траурному та національному одязі [46, С. 29]. Час релігійно-патріотичних

²² Текст відозви опубліковано в перекладі російською мовою: [4, С. 349—350].

²³ М. Берг стверджував, що зібралася десятитисячна процесія (див.: [4, С. 355]).

²⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 27.

акцій, коли поляки спробували мирними засобами добитися від російської влади поступок соціально-політичного характеру, називають «моральною революцією», яка передувала збройному повстанню [26; 36, С. 128].

Ідеологічне значення одягу та символів

Простором для висловлення протесту й солідарності з поляками Варшави став костел, який у Правобережній Україні залишався єдиним місцем, де можна було збиратися разом. Тому маніфестації від початку проведення набули релігійно-патріотичного забарвлення [47, С. 81]. Сакральність храму надавала акціям протесту піднесення та посилювала переконання їх учасників у справедливості боротьби за відродження Вітчизни. Вони розпочиналися або під час відправлення служб, або відразу після них.

Оскільки самодержавна Росія з недовірою ставилася до етнічних поляків, позбавляла їх (як й інших етносів) ідентичності, ті, побоюючись переслідувань за участь у маніфестаціях, надавали символічного значення своєму вбранню. Протестуючи проти асиміляторської політики російського уряду, учасники виходили на акції в національному одязі. Місцева адміністрація відразу збагнула публічне призначення такого кроку. Київський губернатор Павло Гессе назвав це «одягом повстанців» і «революційним костюмом» та зауважив, що його неповний набір не звільняє від переслідування. Поліцейські службовці детально описували одяг маніфестантів, називаючи його «забороненим вбранням». Марії Тарнавській, київській дворянці, інкримінувалося носіння особливих знаків, що «мали значення публічної заяви бажань та стремління», які були спрямовані «проти існуючого державного порядку»²⁵. Селянська свита та високі чоботи на молодому шляхтичеві, на переконання губернатора, сприймалися як умовний знак: мовляв, молодь не поділяє «державний порядок». Тому було заборонено з'являтися в такому одязі у громадських місцях [48, С. 62]. «Викритих» у його носінні викликали повістками до Київського поліцейського суду, який штрафував «підозрюваних», а у разі несплати коштів утримував під арештом.

Як правило, одягалися у жупани з широкими пасками із чорної шкіри, застебнуті металевою бляхою із зображенням хреста на якорі, кунтуші та конфедератки [18, С. 44]. Особливо за допомогою одягу намагалися вирізнитися студенти та гімназисти, котрі вдягали чемерки з коричневого верблюжого сукна, «костюшківки», венгерки, казакіни. Виготовлення чобіт-ботфортів, шкіряних широких поясів (кушаків) для носіння револьверів і невеликих стилетів замовлялося спеціально [29, С. 60, 64]. Навіть в упряжі використовували краківські хомути, а коням у гриви влітали триколірні стрічки [45, С. 7].

Приклад польської молоді наслідували й українці, учасники спротиву. Вони одягалися у білі та коричневі свитки «малоросійського покроя», підпе-

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

різувалися червоними широкими кушаками, носили високі смушкові шапки. Студенти українського, польського, литовського походження навіть в аудиторіях з'являлися в національному одязі, ігноруючи правила носіння мундиру. Київська поліція була неабияк здивована, коли затримала в театрі 14-річного учня 2-ї Київської гімназії Миколу Вуйча. Він був у казакіні та баранячій шапці, пошитих його батьками з с. Семигори, як він пояснював, для домашнього використання. Випадки носіння свиток були непоодинокими²⁶, що вказує на потребу молоді через одяг засвідчувати власну ідентичність.

Часто колоритне національне вбрання змінювали на чорне, підкреслюючи цим трагічність втрати Батьківщини та висловлюючи у такий спосіб принизливість перебування в Російській імперії. Чоловіки мали траурні нашивки на лівій руці. Деякі студенти чіпляли чорні стрічки на кашкети, інші — на чеперки. Жінки зазвичай убиралися в темні сукні, обшиті у два ряди плерезами, голови покривали темним крепом. Із прикрас вони носили зламаний хрестик із терновим вінком та зображення орликів [30, С. 588].

Такі форми прояву польського патріотизму не могли пройти повз увагу місцевої влади. У серпні 1861 р. справи щодо носіння жалоби перейшли в компетенцію поліцейських судів, запроваджених того ж року²⁷. Серед перших житомир'янок, притягнутих до відповідальності, були дружина чиновника Злотницького та дворянки Левандовська, Рудзинська, Камінська, Зарошицька, Руліковська, сестри Марія і Францішка Михайловські, Медзянська та Яхимовська²⁸. Цесарину Дубинську поліція затримала за перебування в київському костелі на службі з чорним дерев'яним хрестиком на грудях зі срібним розп'яттям, була підперезана чорним лакованим шкіряним поясом зі сталевим якорем і ланцюжком. Її супроводжував дворянин Мержиєвський у конфедератці²⁹. Польки в Радомишлі не лише вдягалися у траур, а й обрізали волосся на знак жалоби³⁰.

Зламаний хрест як символ набув поширення після сутички з російськими військами 8 квітня 1861 р. у Варшаві, під час якої було пошкоджено розп'яття в руках одного з учасників. Хрестик у терновому вінку уособлював утиски, яких зазнавала Польща, перебуваючи у складі Російської імперії [49, С. 115—118]. Орел уважався символом польської незалежності. Під час маніфестацій несли патріотичні знамена, хоругви, ікони, розп'яття, співали гімни «*Pod Twoją obronę*», «*Boże, coś Polskę*» та «*Jeszcze Polska nie zginęła!*» [5, С. 107; 38, С. 67]. На заходах проводився збір коштів на повстання, поширювалися тексти гімнів і звернень [50, С. 141]. У Рівному гімназійний учитель польської мови Адам Дубецький склав молитву ї, беручи участь у богослужінні, мав на руці траурну пов'язку³¹.

²⁶ Там само. Спр. 58. Арк. 1, 9; Спр. 82. Арк. 6.

²⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 30 зв.

²⁸ Там само. Арк. 36—48.

²⁹ ЦДАК України. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1.

³⁰ Там само. Спр. 52. Арк. 1.

³¹ Там само. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II. Арк. 208.

У Київський поліцейський суд було викликано учня землемірно-таксаторського училища при 2-й Київській гімназії Леона Рутковського за те, що він був одягнений у «заборонений костюм»: широкі шаровари сірого кольору, полотняна з широким рукавом і вузьким коміром сорочка, вишита кольоровою заповоччю. На комірі була пов'язана кумачева стрічка. Суконна куртка була коричневою без рукавів зі стоячим комірцем і маленькими гудзиками. Підперезаний учень був різнобарвним поясом, носив простий солом'яний бриль і високі чоботи. Певно, його пояснення, що одяг призначався для практичних занять, не сприймалося як правдиве³². Майже в такому самому вбранні (за винятком чотирикутної конфедератки синього кольору з козирком) з'явився в костел й учень цього училища Межиєвський³³. До суду притягалися студенти Цезарій Горецький, одягнутий «у польську свиту з погонами на плечах» та «сорочку й підштаники з товстого простого селянського невибіленого полотна»³⁴, Володимир Обух-Вощатинський — за носіння «польської чемерки, обкладеної по борту густим рядом дрібних гудзиків»³⁵.

Одяг у затриманих був схожим, тому що його шили на замовлення. В 1863 р. в екіпажі поміщика Петра Хоецького у с. Солов'ївка Радомишльського повіту Київської губернії було виявлено 29 сукняних і полотняних штанів, повну валізу сорочок із маленькими стоячими комірцями «малоросійської форми», вишитими, як і «пазухи», червоними нитками, 9 кашкетів різної форми, в тому числі конфедератка [5, С. 40]. Підприємливі кравці-євреї спеціально зайнялися пошиттям і продажем свиток, називаючи їх «українками»³⁶.

У 1861 р. було заборонено в'їзд до Російської імперії іноземців у польських національних костюмах, оскільки таке вбрання нібито «заохочувало» місцевих поляків до протестів. Приводом до заборони став приїзд австрійського підданого Годлевського, одягнутого у чемерку, конфедератку, жилет із довгими полами, підперезаний чорним лакованим поясом із зображенням на пряжці Т. Костюшка [51, С. 22]. За носіння селянського одягу іноземного підданого могли оштрафувати³⁷.

Під час судових процедур уже після придушення повстання поліція вилучала фотографії юнаків у «забороненому одязі», з ланцюжками та з якорем і серцем, медалі, присвячені повстанню (зокрема спеціально виготовлену срібну на честь Городельської маніфестації «в пам'ять з'єднання Литви й Русі з Польщею») ³⁸. Серед збережених у судових справах світлин привертають увагу декілька. Так, на першій із них (див. іл. 1) бачимо кількадесят людей —

³² Там само. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1—2.

³³ Там само. Спр. 38. Арк. 1.

³⁴ Держархів Київської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44130. Арк. 1.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1.

³⁶ Там само. Спр. 113. Арк. 1.

³⁷ Держархів Київської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44130. Арк. 14.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 45, 88, 124, 141, 143 та ін.

Лл. 1. Ув'язнені студенти й офіцери Чернігівського полку, котрі брали участь у маніфестаціях

Лл. 2. Повстанці, вдягнуті у чемерки й конфедератки та взуті у високі чоботи

Лл. 3. Киянка Емерика Каленська в «революційному одязі»

студентів та офіцерів Чернігівського полку, котрі брали участь у маніфестаціях (знімок київського фотоательє Клецера 1862 р.³⁹); на другій (див. іл. 2) — чоловіки «у чемерках, високих чоботях і конфедератках»⁴⁰; на третій (див. іл. 3) зображено киянку Емеріку Каленську в «революційному одязі»⁴¹.

³⁹ Там само. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 286. Арк. 5.

⁴⁰ Там само. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 7.

⁴¹ Там само. Арк. 16.

Під час богослужінь віряни влаштовували в костелах, як говорили в поліції, «церемонії»: ставили символічні домовини з траурним покриттям. У волинських Торговищах на службі 15 березня 1861 р. на такій труні поставили накрите чорним сукном підвищення із залізним хрестом і терновим вінком, який символізував муки та страждання⁴². У Літині «церемонію» організував повітовий предводитель дворянства Радзівевський, який театралізував акцію виконанням кантати про страждання Польщі з використанням тернового вінка й польського герба. За подібним сценарієм відбулися богослужіння в інших повітових містах [5, С. 113—119]. У відповідь на звинувачення предводителі відповідали, мовляв, їм і на думку не спадало надавати молитви за небіжчиків якогось політичного характеру⁴³.

Учасники маніфестацій та їхні вимоги

Акції у Царстві Польському та південно-західних губерніях хоч і мали спільні риси, проте на Правобережжі України спостерігалася певна їх специфіка. Тривали вони тут довше, адже й повстання на цих теренах розпочалося не у січні, а наприкінці квітня 1863 р. Тривали вони в першій третині того року в Луцьку, Бердичеві, Володимирі-Волинському, Білій Церкві, Торчині [7, С. 93]. Серед їх учасників більшість становили поляки різного соціального статусу. У Київській, Подільській і Волинській губерніях проживали 485 тис. етнічних поляків, які становили 9,2 % всього населення краю. Вони були представлені можливими й освіченими верствами: аристократією, землевласниками, чиновниками, інтелігенцією. Магнати польського походження володіли понад 80 % всіх приватновласницьких земель на Правобережжі [52, С. 362]. Численних безземельних шляхтичів держава перевела в категорію платників податків і виконавців рекрутської повинності. Втративши привілейоване становище, вони взяли найактивнішу участь у протестах, висловлюючи тим самим незгоду з урядовою політикою. Маніфестації засвідчили, що незважаючи на понад 60-річне перебування у складі Російської імперії, правобережна польська шляхта не змиралася зі втратою Речі Посполитої. Вона, будучи своєрідною локальною спільнотою, продовжувала сподіватися про відновлення власної державності.

Чим же не влаштовувала Російська імперія учасників протестів? Певна частина правобережної шляхти, беручи участь у маніфестаціях, змогла конкретизувати свої вимоги в кількох документах. У травні 1861 р. у Житомирі відбувся з'їзд представників шляхти Київської, Подільської й Волинської губерній, де йшлося про адрес на ім'я імператора. Основним жаданням було приєднання Київського генерал-губернаторства до Царства Польського [53, С. 96]. Під час зібрання в Городлі ухвалили рішення подати петицію Олександрові II про повернення привілеїв шляхті, якими вона користувалася до

⁴² Там само. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II. Арк. 74.

⁴³ Там само. Арк. 116.

1831 р., а також про недоцільність налаштовувати селян проти поміщиків, як це робить уряд. Більше того, було висловлено пропозицію: укладаючи уставні грамоти, селяни мають отримати у володіння свої земельні наділи [18, С. 44—45]. Поширення цієї вимоги до виконання всіма поміщиками Південно-Західного краю мало розглядатися на з'їзді у Житомирі 20 жовтня 1861 р. [18, С. 45]. Історик М. Берг стверджував, що акт або протест був прийнятий від імені всіх делегатів. У ньому йшлося про відновлення «унії всіх народів і віросповідань, які прагнуть звільнення й набуття повної незалежності Вітчизни» [4, С. 357]. Висловлювався також «протест проти насилля та утисків наших прав, проти жорстоких заходів уряду, проти самовільного розділення Речі Посполитої». «А оскільки, — йшлося далі, — акт не можна спрямувати до властей, котрі управляють деспотично, без народного представництва, він буде опублікований у закордонних виданнях»⁴⁴.

Найбільшого резонансу набули адреси дворянства Подільської губернії. Перший вони хотіли подати імператорові 1861 р., коли той приїздив до Кам'янець-Подільського. В ньому йшлося про запровадження польської мови не лише у школах, а й у судочинстві [5, С. 125]. В адресі імператорові 1862 р. висловлювалося прохання приєднати губернію, як і весь Західний край, до Царства Польського, мотивуючи це обіцянкою ще Олександра I та прагненням жити в одній державі, котра існувала з часів Люблінської унії. Вони сподівалися, що тоді відбуватиметься саморозвиток як польської, так й української народності. Приєднання аргументувалося ще тим, що Російська імперія занедбала край: народ не має можливості здобувати освіту, середні навчальні заклади перебувають у незадовільному стані як за якістю навчання, так і за кількістю; промисловість позбавлена капіталів, страждає від податкового тиску, збіжжя через поганий стан шляхів не має збуту за кордоном. Потерпають також землевласники, котрих залишили без державних позик, іпотек. У краї запанували закони, які суперечать звичаям, чиновники не рахуються з традиціями, бюрократія зневажає місцеве право. Крім того, державна регіональна адміністрація не вирішує локальних потреб і не переймається інтересами людності, ігнорує обрання місцевих органів влади. Виконувач обов'язків губерньського предводителя Олександр Садовський так узагальнив претензії: дворянство не підтримує місцеву адміністрацію, адже та прагне придушити, а то й знищити «польський дух» [54, С. 362]. Одна з копій адреса збереглася в колекції голови Київського військово-польового суду Г.В. Новицького⁴⁵.

Деяко поміркованішою була волинська шляхта, яка у проекті адреса від 27 травня 1859 р. висловилася про створення нових парафій і будівництво католицьких храмів, збільшення коштів на утримання вихованців римо-католицької духовної семінарії із запровадженням викладання польської мови в усіх школах Волині [53, С. 93]. Проте вже навесні 1862 р. волинські дворяни уклали

⁴⁴ Повний російськомовний текст протесту див.: [4, С. 358—359].

⁴⁵ ЦДАІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

звернення до всіх землевласників-поляків про «звільнення народу» й надання йому власності та про необхідність розвивати його громадянські навички шляхом просвіти [53, С. 96]. Рільниче товариство у Царстві Польському для землевласників південно-західних губерній слугувало зразком, згідно з яким вони також розпочали створення подібної організації 1860 р. [53, С. 94—95].

Як стверджувала радянська історіографія, студентська молодь була найактивнішим учасником патріотичних демонстрацій 1860—1863 рр. [41, С. 181, 194]. Студентів польського походження об'єднувало вміння організувати гміни-земляцтва (серед них Волинське, Подільське, Українське, Царства Польського, Литовське) [3, С. 521]. Їх число в Університеті св. Володимира постійно зростало, адже молодь із лівобережних губерній віддавала перевагу Харківському. В Києві навчалися юнаки з трьох правобережних, а також із Мінської, Гродненської губерній та Царства Польського. Генерал-губернатор Дмитро Бібіков не заперечував проти чисельного зростання польських студентів, оскільки вважав російську освіту надійним засобом формування в них лояльності до імператорської влади. І все ж студенти, як зазначав Б. Познанський, надавали університету польського характеру, виразником чого була польська мова спілкування. Він згадував, що чисельність поляків відчутно зросла 1859 р., коли голова Рільничого товариства граф Анджей Замойський зауважив «забраний край», людинність якого зможе підтримати майбутнє повстання, а тому спрямовував сюди молодь із Варшави. Навчаючись в Університеті св. Володимира, працюючи як управителі в маєтках, на цукрових заводах і мануфактурах у Таганчі та Славуті, молоді шляхтичі зміцнювали б господарські зв'язки Правобережжя з Царством Польським. Б. Познанський та його однодумці зауважували, що варшавські поляки були чванькуватими і хвалькуватими й відрізнялися від «українських» мовою, одягом. Натомість «наші поляки» були патріотами та демократами-народниками. Єдине, що їх об'єднувало, це ненависть до Москви [29, С. 38—39]. Київський генерал-губернатор князь Іларіон Васильчиков підмітив, що саме студенти з Царства Польського й західних губерній постійно «проявляють національний дух, свавілля, неповагу до властей і прагнення до відновлення Польщі» [цит. за: 41, С. 205], а тому пропонував уряду обмежити їх перебування у краї.

Студенти Києва не писали адресів на ім'я імператора, а своє невдоволення імперською владою та солідарність із поляками виявляли у формі участі в маніфестаціях, співаючи патріотичні гімни, носячи національний одяг. Вони стали взірцем для учнів київських і житомирських гімназій (серед яких переважали поляки), котрі в державних освітніх закладах спілкувалися польською. Сповідуючи романтику революційної боротьби, вони також долучалися до маніфестацій.

Як й у Царстві Польському, в організації богослужінь на Правобережжі України чільну роль відіграло духівництво, адже користувалося найбільшим авторитетом у локальному польському соціумі (попри те, що на цих теренах державну підтримку мав православний клір, чия паства складало чисельне се-

лянство). Єпископові Луцько-Житомирської дієцезії Касперові Боровському доводилося дотримуватися буферної позиції між російською адміністрацією та мирянами-католиками. Міністр внутрішніх справ виніс йому догану за те, що духовні особи сприяли маніфестаціям, а генерал-губернатор І. Васильчиков переконував, що, мовляв, належить служити державі, а не пастві, що «маніфестації не притаманні духу релігії», що храм не може бути місцем політичних акцій тощо⁴⁶, а тому єпископ має покарати священників, котрі проводили панахиди «по безпорядках» у Варшаві⁴⁷. За проведення таких «політичних панахид» одних ксьондзів відсилали у православні монастирі на північ Росії [39, С. 270], інших арештовували [5, С. 123].

До учасників маніфестацій можна віднести і військовослужбовців, серед яких переважали вихідці з польської шляхти та демократично налаштовані російські офіцери.

Державна влада Російської імперії не визнавала за своїми підданими права на протест у формі релігійно-патріотичних зібрань, що їх уперше так широко продемонстрували поляки Правобережної України. Уже у червні 1861 р. в Київському генерал-губернаторстві для переслідування тих, хто проявляв політичну активність, створювалися тимчасові поліцейські суди на повітовому рівні. Так, у Подільській губернії подібні суди почали діяти у вересні й жовтні [44, С. 211—212]. Формами покарання учасників маніфестацій було вислання з маєтків, з місця постійного проживання, встановлення гласного й негласного поліцейського нагляду, судове переслідування, арешт, сплата штрафу. Зокрема родина Апполо Коженювського змушена була переїхати як висланці до Чернігова [18, С. 44]. Шляхтянок Славек, Богомолец і Петкевич відправили під нагляд поліції до родин: першу — у Старокостянтинів, другу — у Бердичів, третю — в Овруч [5, С. 155]. За участь у Городельській маніфестації поміщики Старокостянтинівського повіту Гілярій Коженювський та Едмунд Лозинський за судовим рішенням відбули кількадечний арешт і сплатили штраф, а Олександр і Мар'ян Дубецькі, котрим усе ж удалося дістатися Городла, опинилися на підписці про невиїзд [18, С. 44]. Київський поліцейський суд визначав для учасників маніфестацій штраф у розмірі від 10 до 175 руб. Хто відмовлявся від сплати або не мав коштів, відбував покарання у в'язниці⁴⁸.

Студентів висилали під нагляд поліції у Царство Польське (якщо вони були звідти родом), у повітові міста правобережних губерній, а найактивніших — у російську глибинку (Вятська, Тамбовська губернії). Військовиків за звичай переводили на інше місце служби зі встановленням за ними нагляду.

⁴⁶ Там само. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 580. Арк. 47, 49.

⁴⁷ Там само. Ф. 442. Оп. 811. Спр. 51. Ч. II.; Спр. 580. Арк. 116.

⁴⁸ Там само. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 21, 41.

Ставлення українців до маніфестаційного руху

Прагнення керівників повстання добитися відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р., як і небажання більшості землевласників-поляків звільняти своїх селян від примусової праці провокували активність нової українофільської течії у середовищі суспільного руху. Її прихильники, беручи за взірєць боротьбу поляків за власну ідентичність, почали формувати свою, українську, яку намагалися прищепити ширшому загалу. В дискусіях про майбутнє українофіли польського походження висловлювалися, за Б. Познанським, так: куди піде мій народ, туди піду і я, а народ цей український, що означало фактично визнання себе українцями. Володимир Антонович, познайомившись з ідеями свободи й нації, сам став українцем [55, С. 93]. Він доводив, що полякам жити серед українського народу й не злитися з ним, не перейматися його інтересами, означає бути дармоїдом і паразитом [29, С. 43—45].

Маніфестації та покарання їх учасників нагадували, що за свободу треба боротися, однак це можливо й іншим, не таким радикальним шляхом. В'ячеслав Липинський відзначав, що захоплення етнічних поляків В. Антоновича, Т. Рильського, Б. Познанського (див. іл. 4) українським народом сформувалося під зовнішнім польським впливом [56, С. 102]. Серед учасників маніфестацій їх майже не зустрічаємо, оскільки вони скептично ставилися до декларованих гасел про Річ Посполиту як «республіку трьох народів» — поляків, литовців, українців. Б. Познанський відверто несхвально поставився до польського повстання, адже багато його товаришів захопилися цим виступом замість того, аби зосередитися на «національному складі України» [29, С. 31]. Ішлося про вибір власної ідентичності й відокремлення її від польської та російської шляхом просвітницької роботи серед широкого загалу, розвитку культури, розповсюдження історичних знань тощо. В. Антонович уважав, що настав час регіональній шляхті відмовитися від польської культури, повернутися обличчям до українського народу і працювати на його користь [57, С. 89].

Ил. 4. Київські інтелектуали, які перейшли з польської на українську мову спілкування (зліва направо): Тадей Рильський, Вільям Беренштам, Володимир Антонович, Федір Панченко, Борис Познанський (із кн.: Познанский Б.С. Воспоминания. Москва, 1913)

Варто звернути увагу на одну з приміток у монографії Г. Марахова, де він трактував як доконаний факт подачу адреса місцевій адміністрації за підписом В. Антоновича, Т. Рильського й ще 150 осіб, в якому вимагалось застосувати силу і припинити маніфестації [7, С. 101]. Аналіз архівної справи дає підстави стверджувати, що в перлюстрованому у секретній частині генерал-губернаторської канцелярії листі без підпису, адресованому з Києва в Умань якійсь Глинській, стисло переказано чутки, що поширювалися в університеті. Про упередженість оцінок радянського історика свідчить і контекст листа, в якому «холопомани» засуджуються як «партія інтриганів», котра вважає поляків «прибульцями». До того ж такої чисельності українофілів (півтори сотні осіб) у Києві не було⁴⁹. Прізвища В. Антоновича не зустрічаємо й серед 27 викладачів Університету св. Володимира, котрі підписали брошуру, де розвінчувалися свідчення іноземної преси про хід повстання на Правобережжі та аналізувалася поведінка селян у Київській губернії. В ній також указувалося про недієвість «Золотої грамоти», з якою повстанці зверталися до селянства [58, С. 61]. Тож В. Антоновича не можна підозрювати щодо нібито його звернення до адміністрації силою покінчити з маніфестаціями.

Водночас проімперські інтелектуали вже після придушення Січневого повстання засудили маніфестації, вважаючи прагнення поляків добитися відновлення власної державності безперспективними. Серед них був і громадський діяч Михайло Чалий, котрий, називаючи себе українцем, у власній брошурі переконував читача, що російська влада краща за польську, адже вона, мовляв, звільнила селянина від кріпацької залежності [45]. Певною мірою цю брошуру можна вважати проявом «інформаційної війни» ХІХ ст.

* * *

Формами прояву протесту були богослужіння, співання патріотичних пісень, носіння народного одягу, символіка. Загалом маніфестації (інколи спонтанні) через свій масовий характер несли загрозу монархічній владі. Причому боротьба з ними військово-поліцейськими методами ще більше поштовпували рух. Репресії, направлені проти вияву патріотичних почуттів пересічного поляка, могли принести тільки позірний порядок, за яким ховалися конспіративні заходи підготовки до повстання. Межа між різними маніфестаціями й конспіративною діяльністю була плінною, що видно з кількох моментів, коли верховна влада брала до уваги можливість початку повстання та вибирала засоби для його придушення. Тому маніфестації напередодні Січневого повстання 1863 р. стали складовою його підготовки.

Польське населення Правобережжя України виявило солідарність з антиурядовими виступами у Царстві Польському, засвідчуючи таким чином і своє прагнення до відновлення національної державності. Будучи окремою етнічно-релігійною групою, поляки відчували вразливість свого політичного станови-

⁴⁹ Там само. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 3. Арк. 165.

ща у складі самодержавної Росії. Мирними маніфестаціями вони прагнули заявити про незадоволення політикою центру. Частково власні вимоги польська спільнота висловила в адресах на ім'я Олександра II, в яких чітко стверджувала про несумісність традицій польської й російської державності. На переконання авторів звернення, верховна влада неефективно управляла Правобережжям, не рахувалася з польською регіональною елітою, не дбала про освіту й культуру.

Водночас маніфестації сприяли появі серед частини поляків нової ідейної течії — українофільства, котра засвідчувала про формування української нації, а також поклали початок більш значимому процесу — деколонізації Російської імперії.

Розмах маніфестаційної кампанії, чисельність її учасників та їх соціальна палітра переконували організаторів повстання, що ідеї відновлення польської державності, збереження польської ідентичності мають широку підтримку у Правобережній Україні. Маніфестації зіграли свою роль у пробудженні політичної та громадської активності поляків регіону. І справді, мирні акції з патріотичним пафосом відповідали ментальності місцевої шляхти. Натомість до радикальних методів боротьби, до участі у збройному повстанні, як показали майбутні події, вона поставилася з великою обережністю.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Demidowicz, T. Carska polityka ustępow wobec społeczeństwa Królestwa Polskiego w okresie odwilży posewastopolskiej (1856—1860/1861), *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia*. 1991/1992. 46/47: 229—239 [in Polish].
2. Nikotin, I.A. Stoleniy period (1772—1872) russkogo zakonodatelstva v vossoedineniykh ot Polshi guberniiakh i zakonodatelstvo o evreyakh (1649—1876). [2 toma]. T. 2. Vilna, 1886 [in Russian].
[Никотин И.А. Столетний период (1772—1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649—1876). [2 тома]. Т. 2. Вильна, 1886. 417 с.]
3. Sidorova, M.V., Shcherbakova, E.I. (Ed.). Rossiya pod nadzorem: Otchety III otdeleniya 1827—1869. Moskow, 2006 [in Russian].
[Россия под надзором: Отчёты III отделения 1827—1869 / Сост. М.В. Сидорова, Е.И. Щербакова. Москва, 2006. 706 с.]
4. [Berg, N.V.]. Zapiski N.V. Berga o polskih zagovorah i vosstaniyah. 1831—1862. Moskow, 1873 [in Russian].
[Берг Н.В.]. [Записки Н. В. Берга о польских заговорах и восстаниях. 1831—1862. Москва, 1873. 382, 68 с.]
5. Obushenkova, L., Pavelko, V., Sukachev, B., Marahov, H. (Ed.). Obshchestvenno-politicheskoe dvizhenie na Ukraine. 1856—1862 gg. [Sbornik dokumentov]. Suspilno-politychnyi rukh na Ukraini. 1856—1862. Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie. 1856—1862. T. 1. Kyiv, 1963 [in Russian].
[Общественно-политическое движение на Украине. 1856—1862 гг. [Сборник документов]. Суспільно-політичний рух на Україні. 1856—1862. Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie. 1856—1862 / Упоряд. Л. Обушенкова, В. Павелко, Б. Сукачев, Г. Марахов. Т. 1. Киев, 1963. 388 с.]

6. Deyvis, N. *Bozhe ihryshche. Istoriiia Polshchi*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / Пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2008. 1080 с.]
7. Marahov, G.I. *Polskoe vosstanie 1863 g. na Pravoberezhnoy Ukrainе*. Kiev, 1967 [in Russian].
[Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1967. 258 с.]
8. Karlina, O. *Poskie powstrania narodowe w historiografii ukraińskiej. Barańska, A., Matwiejczuk, W., Ziótek, J. (Ed.). Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku*; red. A. Lublin, 2001. S. 481—517 [in Polish].
9. Zashkilniak L. *Polske Sichneve povstannia 1863—1864 rokov u vysvitlenni suchasnoi ukraïnskoi istoriografii. Hozzowska, M., Kawalec, A., Zaszkilniak, L. (Ed.). Galicja a postanie styczniowe*. Warszawa — Rzeszów, 2013. S 393—399 [in Ukrainian].
[Зашкілляк Л. Польське Січневе повстання 1863—1864 років у висвітленні сучасної української історіографії. *Galicja a postanie styczniowe*; red. М. Hozzowska, А. Kawalec, L. Zaszkilniak. Warszawa — Rzeszów, 2013. S. 393—399].
10. Kryvosheia, I., Moravets, N. (Ed.). *Polske natsionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів; за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ, 2017. 185 с.]
11. Hud, V. *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraïntsi i poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni i u Skhidnii Halychyni v XIX — pershii polovyni XX st.* Kharkiv, 2018 [in Ukrainian].
[Гудь В. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX — першій половині XX ст. Харків, 2018. 482 с.]
12. Zemskii, Yu.S. *Stratehiia orhanizatsii Sichnevoho povstannia 1863—1864 rr. v Pravoberezhnii Ukraini ta pereshkody yii realizatsii. Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*. 2011. 6: 26—30 [in Ukrainian].
[Земський Ю.С. Стратегія організації Січневого повстання 1863—1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди її реалізації. *Історичний архів. Наукові студії*. 2011. Вип. 6. С. 26—30].
13. Zemskii, Yu. *Polski proklamatsii naperedodni Sichnevoho povstannia 1863 r. u borotbi za prykhylnist selian Pravoberezhnoi Ukrainy. Pamiatky: arkheobrafichnyi sbchorichnyk*. Kyiv, 2011. 12: 3—13 [in Ukrainian].
[Земський Ю. Польські прокламації напередодні Січневого повстання 1863 р. у боротьбі за прихильність селян Правобережної України. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2011. Т. 12. С. 3—13].
14. Zemskyi, Yu.S., Diachok, V.V. *Naratyvni dzherela shchodo dyplomatychnoi hry Yevropeïskyykh krain navkolo podii Polshkoho povstannia 1863 roku. Universum istorii ta arkheologii*. 2019. 2(27): 175—183 [in Ukrainian].
[Земський Ю.С., Дячок В.В. Наративні джерела щодо дипломатичної гри Європейських країн навколо подій Польського повстання 1863 року. *Універсум історії та археології*. 2019. Т. 2(27). С. 175—183].
15. Skrupnyk, A.Yu. *Viiskovo-politychni zakhody rosiiskoi vlady pered Sichnevym povstanniam 1863—1864 rr. Viiskovo-naukovyï visnyk*. 2019. 31: 53—68 [in Ukrainian].
[Скрипник А.Ю. Військово-політичні заходи російської влади перед Січним повстанням 1863—1864 рр. *Військово-науковий вісник*. 2019. № 31. С. 53—68].
16. Shandra, V. S. *Sotsialni i politychni naslidky dla Ukrainy polshkoho Sichnevoho povstannia 1863 roku. Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*. 2014. 1: 106—119 [in Ukrainian].
[Шандра В.С. Соціальні і політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 року. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106—119].

17. Khytrovska, Yu.V. Pidhotovka do polskoho natsionalno-vyzvolnoho povstannia 1863—1864 rr. v Tsarstvi Polskomu ta yii osoblyvosti na Pravoberezhnii Ukraini. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats.* 46: 45—54 [in Ukrainian].
[Хитровська Ю.В. Підготовка до польського національно-визвольного повстання 1863-1864 рр. в Царстві Польському та її особливості на Правобережній Україні. *Сторінки історії: Збірник наукових праць.* 2018. Вип. 46. С. 45—54].
18. Orel, Yu.V. Horodelska manifestatsiia 1861 roku u svitli dokumentiv. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* 2017. 194: 41—46 [in Ukrainian].
[Орел Ю.В. Городелська маніфестація 1861 року у світлі документів. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2017. Т. 194. С. 41—46].
19. Bender, R. Manifestacje religijno-patriotyczne w Lublinie w r. 1861. *Roczniki Humanistyczne.* 1958. 7/2: 303—325 [in Polish].
20. Bender, R. Pierwsze wystąpienia patriotyczne młodzieży lubelskiej w r. 1861. *Rocznik Lubelski.* 1961. 4: 113—128 [in Polish].
21. Bender, R. Ludność miejska Lubelskiego w akcji przedpowstaniowej w latach 1861—1862. *Lublin,* 1961. 109 s. [in Polish].
22. Groniowski, K. Dowództwo rosyjskie wobec manifestacji warszawskich 1861 roku. *Przegląd Historyczny.* 1961. 4: 724—740 [in Polish].
23. Karel, S. Radom w początkowym okresie manifestacji 1861 roku. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny.* 1970. 35: 161—175 [in Polish].
24. Kieniewicz, S., Miller, S. I. (Ed.). Ruch rewolucyjny w 1861 r. w Królestwie Polskim. Manifestacje na prowincji. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963. 280 s. [in Polish].
25. Ramotowska, F. Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860—1862. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971. 439 s. [in Polish].
26. Ramotowska, F. Warszawa przedstyczniowa. Przebudzenie: „rewolucja moralna”. Warszawa, 2018. 315 s. [in Polish].
27. Krochmal, A. Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie wobec manifestacji patriotycznych i powstania styczniowego. *Teka Komisji Historycznej.* 2013. 10: 47—77 [in Polish].
28. Kieniewicz, S. Powstanie styczniowe. [Ed.3]. Warszawa, 2009. XVI, 793 s. [in Polish].
29. Poznanskiy, B.S. Vospominaniya. Moskow, 1913 [in Russian].
[Познанский Б.С. Воспоминания. Москва, 1913. 68 с.].
30. Zhitomir v 1861 i 1866 godah. *Russkiy vestnik.* 1866. T. 64. 8: 585—615 [in Russian].
[Житомир в 1861 и 1866 годах. *Русский вестник.* 1866. Т. 64. № 8. С. 585—615].
31. Wiengierow, Ł. O pobycie Władysława Mickiewicza na Ukrainie (Według niewydanych materiałów archiwalnych). *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego.* 1956. 1(14): 293—299 [in Polish].
32. Dąbkowski W. Sprawa pułkownika Włodzimierza Dobrowosliegp. *Przegląd Historyczny.* 1990. 81/3—4: 507—535 [in Polish].
33. Usenko, P.H. Zhyttievyi podvyh Zygmunta Serakovskoho (do 150-richchia povstannia 1863 r.). *Ukraijskyi istorychnyi zhurnal.* 2013. 5: 100—116 [in Ukrainian].
Усенко П.Г. Життєвий подвиг Зигмунта Сераковського (до 150-річчя повстання 1863 р.). *Український історичний журнал.* 2013. № 5. С. 100—116.
34. Diakov, V.A. Deyateli russkogo i polskogo osvoboditel'nogo dvizheniya v tsarskoy armii 1856—1865: (Biobibliograficheskiy slovar). Moskow, 1867 [in Russian].
[Дьяков В.А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865: (Биобиблиографический словарь). Москва, 1967. 256 с.].
35. Spiewnik pieśni patriotycznych. Warszawa, 2015. 37 s. [in Polish].
36. Barańska, A. Udział i rola kobiet w powstaniu styczniowym. *Przegląd Nauk Humanistycznych.* 2022. XXI/1: 125—171 [in Polish].

37. Shulgin, V. Yugo-Zapadniy kray v poslednee dvadtsatiletie (1838—1863). Kiev, 1864 [in Russian].
[Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838—1863). Киев, 1864. 254 с.]
38. Marahov, G.I. Kievskiy universitet v revolyutsionno-demokraticheskom dvizhenii. Kiev, 1984 [in Russian].
[Марахов Г.И. Киевский университет в революционно-демократическом движении. Киев, 1984. 118 с.]
39. Omelyanskiy, L. Kurezy poskogo vosstaniia. *Istoricheskiy vestnik*. T. 63. 1: 269—277 [in Russian].
[Омелянский Л. Курьезы польского восстания. *Исторический вестник*. 1896. Т. 63. № 1. С. 269—277].
40. Marachow, G. Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie (1861—1862). *Przegląd Historyczny*. 1958. 49/4: 700—713 [in Polish].
41. Snytko, T.G. Studencheskoe dvizhenie v russkikh universitetah v nachale 60-h godov i vostanie 1863 g. *Koroluk, V.D., Miller, I.S. (Ed.). Vosstaniie 1863 g. i russko-polskie revolyutsionnye svyazi 60-h godov. Sb. statei i mater.* Moskow, 1960. S. 176—322 [in Russian].
[Снытко Т.Г. Студенческое движение в русских университетах в начале 60-х годов и восстание 1863 г. *Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. Сб. статей и матер.*; под ред. В.Д. Королюка, И.С. Миллера. Москва, 1960. С. 176—322].
42. Micel, M. Uczesnicy Powstania Styczniewego na Ukrainie w kijowskiej twierdzy Kosyj Kaponir. *Niepodległość i Pamięć*. 1995. II/1(2): 65—80 [in Polish].
43. Bogdanov, G.V., Diakov, V.A. Alfavit uchastnikov revolyutsionnogo dvizheniya v russkoy armii za 1861—1863 gg. *Koroluk, V.D., Miller, I.S. (Ed.). Vosstanie 1863 g. i russko-polskie svyazi 60-h godov Sb. statei i mater.* Moskow, 1960. S. 489—637 [in Russian].
[Богданов Г.В., Дьяков В.А. Алфавит участников революционного движения в русской армии за 1861—1863 гг. *Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. Сб. статей и матер.*; под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера. Москва, 1960. С. 489—637].
44. Zavadovskyi, A.A. Poliaky Podilskoi hubernii naperedodni povstannia 1863—1864 rr. *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viku: Zb. nauk. pr.* Khmelnytskyi, 1999. S. 210—214 [in Ukrainian].
[Завадовський А.А. Поляки Подільської губернії напередодні повстання 1863—1864 рр. *Поляки на Хмельниччині: погляд кризь віки. Зб. наук. пр.* Хмельницький, 1999. С. 210—214].
45. [Chalyi, M.K.]. Zapiski ukraintsa iz vremeni polskogo vosstaniya 1861—1864 goda. Kiev, 1869 [in Russian].
[Чалый М. К.]. [Записки украинца из времени польского восстания 1861—1864 года. Киев, 1869. 61 с.]
46. Lehun, Yu. Vysvitlennia obstavyn perebihu povstannia 1863 r. na Podilli v dokumentakh Derzhavnogo arkhivu Rosiiskoi federatsii. *Kryvosheia, I., Moravets, N. (Ed.). Polske nacionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv.* Kyiv, 2017. S. 26—41 [in Ukrainian].
[Легун Ю. Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської федерації. *Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів*; за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ, 2017. С. 26—41].
47. Shtakelberg, Yu.I. Ob emblematike polskogo vosstaniya 1863 g. *Diakov, V.A., Miller, I.S., Obushenkova, L.A. (Ed.). Svyazi revolyutsionerov Rossii i Polshi v XIX — nachale XX v.* Moskow, 1968. S. 81—95 [in Russian].

- [Штакельберг Ю. И. Об эмблематике польского восстания 1863 г. *Связи революционных России и Польши в XIX — начале XX в.*; под ред. В.А. Дьякова. И.С. Миллера, Л.А. Обушковой. Москва, 1968. С. 81—95].
48. Koroliuk, V.D. (Ed.). Obshchestvenno-politicheskoe dvizhenie na Ukraine. 1863—1864 gg. [Sbornik dokumentov]. Suspilno-politychnyi rukh na Ukraini. 1863—1864. Ruch spoleczno-polityczny na Ukrainie. 1863—1864. Т. 2. Kiev, 1964 [in Russian].
[Общественно-политическое движение на Украине. 1863—1864 гг. [Сборник документов]. Суспільно-політичний рух на Україні. 1863—1864. Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie. 1863—1864 / Ред. кол. В.Д. Королюк и др. Т. 2. Киев, 1964. XLIX, 551 с.].
49. Tyszkiewicz, J. Bizuteria patriotyczna w Polsce XIX-wiecznej. *Niepodległość i Pamięć*. 1998. 10; 111—120 [in Polish].
50. Marahov, G.I. Sotsialno-politicheskaya borba na Ukraine v 50—60-e gody XIX veka. Kiev, 1981 [in Russian].
[Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века. Киев, 1981. 160 с.].
51. Yartsun, Yu. "Patriotychnyi harderob" shliakhty Kyivshchyny v seredyni XIX stolittia. Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni — przeszłość i terażniejszość. *Nad Visloiu i Dniptom. Polshcha i Ukraina v yevropeiskii perspektivi*. Toruń, Kyiv, 2017. S. 19—23 [in Ukrainian].
[Ярцун Ю. «Патріотичний гардероб» шляхти Київщини в середині XIX століття. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni — przeszłość i terażniejszość. Nad Visloiu i Dniptom. Polshcha i Ukraina v yevropeiskii perspektivi — minule i suчасnistь*. Toruń, Київ, 2017. С. 19—23].
52. Donik, O. Mizh potuhoiu imperii Romanovykh i zmahanniamy navkolo novoi Rechi Pospolytoi: ukrainski konteksty polskoho povstannia 1863 r. *Boriak, H. (Ed.). Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smolii: u 2-kh kn. Kn. 1: Prostory istorii*. Kyiv, 2020. S. 125—133 [in Ukrainian].
[Донік О. Між потугою імперії Романових і змаганнями навколо нової Речі Посполитої: українські контексти польського повстання 1863 р. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія: у 2-х кн.; Кн. 1. Простори історії*; відпов. ред. Г. Боряк. Київ, 2020. С. 125—133].
53. Shporer, D. Politicheskie initsiativy polskoy shlakhty v Zapadnykh guberniyakh Rossiyskoi imperii nakanune vosstaniya 1863 goda. *Otechestvennaya istoriya*. 2006. 3: 90—103 [in Russian].
[Шпорер Д. Политические инициативы польской шляхты в Западных губерниях Российской империи накануне восстания 1863 года. *Отечественная история*. 2006. № 3. С. 90—103].
54. Shandra, V. Dvorianski zibrannia Podilskoi hubernii (1860-ti roky — pochatok XX st.): metamorfozy i naslidky. *Boriak, H. (Ed.). Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smolii: u 2-kh kn. Kn. 1: Prostory istorii*. Kyiv, 2020. S. 361—377 [in Ukrainian].
[Шандра В. Дворянські зібрання Подільської губернії (1860-ті роки — початок XX ст.): метаморфози та їх наслідки. *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн. Кн. 1. Простори історії*. відпов. ред. Г. Боряк. Київ, 2020. С. 361—377].
55. Yekelchuk, S. Ukrainofily. Svit ukrainskykh patriotiv druhoi polovyny XIX stolittia. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Єкельчук С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ, 2010. 272 с.].
56. Pravoberezhets, V. [Lypynskiy, V]. Za shcho my povynni diakuvaty Volodymyru Antopovychu. *Korotkyi, V., Ulianoskyi, V. (Ed.). Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antopovych: u 3 t. T. 1*. Kyiv, 1997. S. 102—104 [in Ukrainian].

- Правобережець В. [Липинський В.] За що ми повинні дякувати Володимир Антоновичу. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*: у 3 т. Т. 1. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ, 1997. С. 102—104.
57. Antonovych, V. Moia isповедь. Otvēt panu Padalitse (po povodu stati v VII knizhke “Osnovy”: “Chto ob etom dumat?”) i pisma h. Padalitsy v X knizhke. *Todiichuk, O., Ulianovskiy, V. (Ed.). Antonovich, V.B. Vybrani istorichni ta publitsystichni tvory*. Kyiv, 1995. S. 78—90 [in Ukrainian].
[Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице (по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?») и письма г. Падалицы в X книжке. *Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. С. 78—90].
58. Vosstaniie polakov v Yugo-Zapadnoy Rossii v 1863 godu. Kyiv, 1863 [in Russian].
[Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 году. Киев, 1863. 61 с.].

Надійшла / Received 01.04.2023

Valentyna SHANDRA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Professor, Senior Research Fellow,

Department of History of Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

valshandra@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

Oksana KARLINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,

Docent at Department of World History,

Lesia Ukrainka Volyn National University (Luts'k, Ukraine)

Karlina.oxana@vnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

POLISH DEMONSTRATIONS IN RIGHT-BANK UKRAINE
ON THE EVE OF THE JANUARY UPRISING OF 1863:
PARTICIPANTS, DEMANDS, CONSEQUENCES

The purpose of the study is to clarify the course, number, and geography of spreading the Polish patriotic manifestations, personalization of the participants with the identification of their socio-ethnic origin, highlighting their role in the preparation of the January Uprising of 1863 in Right-Bank Ukraine, as well as their attitude to the manifestations of Ukrainian humanity. The research **methodology** is based on the principles of scientificness, historical objectivity, systematic analysis, and application of prosopographic approaches. **The scientific novelty** consists in determining the place of the manifestations in the events that followed, describing their symbolism, mainly clothing, specifying the participants' demands to the supreme power, and revealing the significance of the manifestations for forming Ukrainian national identity. The study has revealed that mainly the Polish ethnic population of the region took part in the demonstrations in Right-Bank Ukraine as a sign of solidarity with the participants of similar anti-government protests in the Congress Poland. The Poles felt the vulnerability of their political and social position in the Russian Empire, and actively participated in public manifesta-

tions, expressing their aspirations and ambitions. **Conclusions.** The demonstrations in Right-Bank Ukraine were a peaceful attempt to openly show the supreme authorities of the Russian Empire their disagreement with its regional policy. On the other hand, by participating in the religious and political demonstrations, they manifested their solidarity with the participants of anti-government protest movements in the Congress Poland. Through the use of universal symbols, such as national clothing, jewelry, and patriotic songs, as well as via the choice of a church as a public space for expressing protest, the protesters made public their desire to restore the former Polish state. The demonstrations contributed to developing a new ideological trend among Poles called Ukrainophilism, which testified to the formation of Ukrainian national identity and self-identification. It started an even more important process — the decolonization of the Russian Empire.

Keywords: *demonstration, Right-Bank Ukraine, Congress Poland, Russian Empire.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.096>
УДК 355.426:025.171(477.4)

Ярослав ТИНЧЕНКО

кандидат історичних наук,

заступник директора з наукової роботи,

Національний військово-історичний музей України (Київ, Україна)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

ПОЛЬСЬКІ ПОВСТАНСЬКІ ЗАГОНИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ 1863—1864 рр. У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ

Мета — оприлюднення й систематизація інформації, яка зберігається в архівах, про організацію та бойову діяльність польських повстанських загонів та території Правобережної України у 1863—1864 рр. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, верифікації, науковості. Задіяно хронологічний, біографічний, проблемно-пошуковий, ретроспективний методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії зібрано, проаналізовано та описано історію створення, бойової діяльності й подальшу долю всіх польських повстанських загонів, що діяли на Правобережжі України. З'ясовано імена командирів цих підрозділів, а також досліджено їхній життєвих шлях та обставини загибелі. **Висновки.** Метою організованих у Правобережній Україні польських повстанців було пробитися до білоруських губерній, щоб звідти, об'єднавшись із місцевими загонами, діяти в тилу російських військ, які наступали у Царстві Польському. Повстання на території України розпочалося в ніч із 26 на 27 квітня 1863 р. й було розгромлено до середини травня. Організація повстанських загонів почалася задовго до цієї дати, польські аристократи сприяли забезпеченню май-

Цитування: Тинченко Я. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863—1864 рр. у світлі джерел. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 96—118. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.096>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

бутніх вояків усім необхідним: кінями, зброєю, одягом, продовольством та ін. Польські повстанські загони були добре організованими, але малочисельними й перебували на дуже великій відстані один від одного. Через це переважна більшість із них була розбита, а організатори та командири загинули в боях із ворогом або були захоплені в полон і страчені пізніше. Поталанило врятуватися лише загону Едмунда Ружицького, через що в польській та українській історіографії історія повстання 1863—1864 рр. розглядається передусім крізь призму його бойової діяльності. Інші герої тієї доби фактично забуті. Водночас в архівах України зберігається чимало недосліджених документів, завдяки яким у подальших публікаціях можна більш широко розкрити цю тему.

Ключові слова: *Польське повстання 1863—1864 рр., Едмунд Ружицький, Ромуальд Ольшанський, Петро Хойновський.*

Події Січневого повстання 1863—1864 рр. на території України в наші часи, на тлі збройної агресії Російської Федерації та безпрецедентної допомоги від Польщі, мають важливе значення для розуміння історичних процесів, що об'єднують наші народи. Повстання на території Правобережної України, яке відбулось у 1863 р., мало виразно польський характер. Українське селянство під час цих подій було на іншому боці та часто брало безпосередню участь у бойових зіткненнях із польськими загонами. Попри це, обов'язком українських істориків, особливо зараз, є віддання шани польським повстанцям з України 1863—1864 рр., які, згідно з виявленими архівними джерелами, не зазіхали на наші території, а прагнули дістатися білоруських та польських губерній аби там узяти участь у збройній боротьбі за незалежність власної країни.

Незважаючи, що на тему Польського повстання 1863—1864 рр. та України у вітчизняній історіографії написано чимало, у цих дослідженнях порушуються національні, культурні, економічні, політичні, соціальні й інші питання, які не належать до царини військової історії. Проте в українській історіографії взагалі відсутні будь-які дослідження, присвячені суто воєнно-історичним темам: створенню на території України в 1863—1864 рр. повстанських загонів, їхньому бойовому шляху, біографіям командирів і найбільш відомих бійців, озброєнню та уніформі тощо.

Наприклад, у 2017 р. було видано колективну монографію «Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів». В анотації до видання зазначено, що в ньому «розкрито не лише передісторію та перебіг повстання, а й долю окремих його учасників». Фактично ж у праці немає інформації, присвяченої власне організації загонів, збройної боротьби з російськими військами, біографіям і долям командирів підрозділів [1].

У деяких статтях українських авторів можна зустріти короткі згадки бодай про діяльність загону підполковника Е. Ружицького на території Волинської губернії, але зазвичай вона має дуже загальний характер і є наслідком запозичення з популярних польських та інших публікацій, розміщених у вільному доступі в мережі Інтернет. Як приклад можна навести статтю І. Мозгового, автор якої, оповідаючи про бойові дії Е. Ружицького, просто використовує інформацію з іноземних варіантів онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» [2].

Водночас у Центральному державному історичному архіві України в Києві збереглася величезна колекція документів, присвячених особам та подіям, пов'язаним із Польським повстанням 1863—1864 рр., яка залишається практично недослідженою. Це, передусім, слідчі справи безпосередніх учасників боїв, захоплених у полон, рапорти різних поліцейських і військових чинів, звіти про спостереження за поляками та обшуки, доноси, листування щодо осіб, які співчували повстанню, а також розгляд клопотань емігрантів, котрі з часом вирішили повернутися на Батьківщину. Серед архівних матеріалів зберігається й певна кількість документів військово-історичного характеру: рапорти командирів військових частин, звіти поліції, про організацію повстанських загонів, їхніх керівників, а також участь у повстанні мешканців того або іншого повіту Правобережної України. Переважна більшість цих документів залишаються поза увагою дослідників і досі не введені в науковий обіг.

Найбільшу кількість документів, пов'язаних саме з організацією та бойовою діяльністю повстанських загонів, зосереджено у фонді 489 ЦДІАК України — «Документи про польські повстання. Колекція, зібрана головою Київського військово-польового суду Новицьким Г.В.». У цьому фонді 205 одиниць зберігання й він пов'язаний не лише з польськими питаннями, а взагалі з життям та діяльністю генерала від артилерії, голови військово-польового суду над учасниками й симпатиками Польського повстання Георгія Васильовича Новицького. У фонді Г.В. Новицького серед інших паперів відклалися рапорти та звіти про бойові зіткнення з польськими повстанцями, що особливо цікаво в контексті історії повстання 1863—1864 рр. на території України. Фонд збирався ще за життя Г.В. Новицького з метою, вочевидь, написання в подальшому великої книги мемуарів або біографічної монографії про діяння цього генерала. Саме тому у ньому збереглися документи, в яких докладно описується протиборство з поляками передусім Київської губернії, які зважилися на безпосередню участь у збройному повстанні.

Окремі доповіді поліції про формування, пересування та участь у збройних загонах повстанців мешканців різних повітів Правобережної України відклалися у фондах 471 («Військово-слідча комісія при київському ордонансгаузі для розгляду справ про учасників Польського повстання 1863 р.») та 473 («Слідча комісія для розгляду політичних справ при київському, подільському і волинському генерал-губернаторові, м. Київ, 1846—1882»).

Інформація з архівних документів доповнюється іншим типом джерел: полковими історіями російської армії, в яких, зазвичай, ретельно фіксувалася інформація про будь-які бойові дії конкретної військової одиниці. Причому полкові історії часто створювалися на підставі архівів частин, які могли не зберегтися до наших днів. Події Польського повстання 1863—1864 рр. на території України, бойову діяльність загонів та боротьбу з ними докладно висвітлено у кількох полкових історіях, що широко цитуються в нашому дослідженні.

Напередодні виступу

У процесі дослідження архівних документів було виявлено, що організаційна робота щодо польського повстання на території України, точніше Київської та Волинської губерній, мала плановий характер і конкретні цілі. Окремі польські аристократи бралися забезпечувати повстанців провізією, кіньми, одягом, зброєю. Наприклад, пізніше було встановлено, що лише брати графи Браницькі широко допомагали всіма можливими способами, зокрема надавали коней. Так, у маєтках Владислава Браницького повстанці отримали 46 коней, у Олександра Браницького — 59, у Костянтина Браницького — 50. Крім того, тут на них чекали задалегідь нагромаджені запаси зброї, провізії, а подеколи навіть й одягу¹. Завдяки такій широкій підтримці аристократії загони швидко здобували коней, зброю та все необхідне для походу. Водночас польські аристократи допомагали не напряму, а через управителів своїх маєтків, які часто ставали командирами повстанських формувань. Через це після придушення повстання російська влада не змогла зібрати доказів про безпосередню участь у ньому аристократії, тож вони самі та їхні маєтки не потрапили під репресії.

До загонів вступали насамперед дрібні шляхтичі, інтелігенція (студенти, гімназисти), а також працівники сільськогосподарських економій, що належали полякам. Місцеві селяни бачили всі ці приготування та доповідали поліцейським справникам. Але останні здебільшого не вживали жодних заходів для перешкоджання збору повстанців.

Організатори виступу на території Правобережної України були прагматично налаштовані щодо перспектив залучення українських селян. Командири польських загонів зачитували їм так звані «золоті грамоти», в яких обіцялася безкоштовна роздача землі та інші блага, але навіть самі поляки особливо не вірили у вплив цих актів. У 1861 та 1862 рр., напередодні повстання, у кількох виданнях було опубліковано докладні статистичні звіти по десяти західних губерніях Російської імперії, з яких випливало, що поляки та католики становлять тут абсолютну меншість. Ці дані широко оприлюднювалися у суспільстві й організатори повстання також знали про них. Згідно з тогочасною статистикою, на території Київської, Волинської та Подільської губерній на той час мешкали 1 217 118 православних, 204 243 католика, 195 647 юдеїв, 1 751 протестант і 45 «магометан» [3, С. 13].

У ЦДАК України збереглися списки учасників повстання 1863 р., складені пізніше місцевою поліцією по повітах і станах. Це — сотні прізвищ й імен, подекуди із зазначенням матеріального стану (та звітами про його реквізицію), додатковими біографічними даними. Всі без винятку списки рясніють винятково польськими (католицькими) іменами і прізвищами. Лише в одному з них — із Радомишльського повіту Київської губернії, зазначено імена селян с. Потіївка Івана Кузьменка та с. Єзерна Сидора Мальованого². Це свід-

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 4 зв.

² Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 4.

чить про те, що серед польських повстанців діяли й українські селяни, але такі факти були здебільшого винятками.

Російська влада добре знала про наміри щодо організації повстання, які нуртували в польському суспільстві. Згідно зі свідченнями полкових істориків (тут і далі цитати подаємо без перекладу — Я. Т.), ще 1862 р. «начали появляться мелкие шайки бунтовщиков», і відтоді війська були готові до можливого спалаху повстання. До Київської, Подільської та Волинської губерній передислокували 3-тю легку кавалерійську дивізію (шість полків), яка мала у зародку придушити найменші спроби збройного виступу [4, С. 53].

З початком Січневого повстання у Царстві Польському всі суміжні з ним території оголошувалися на воєнному стані. 17 січня 1863 р., згідно з наказом командувача Київського військового округу генерала Анненкова, на воєнний стан було переведено Володимир-Волинський повіт Волинської губернії. Його військовим начальником призначено командира резервної бригади 2-ї кавалерійської дивізії генерал-майора Салькова³. Цей повіт став великим базовим табором російських військ для дій проти повстанців із боку Волині. Тут було сформовано Північний (або Володимирський) загін, куди в подальшому ввійшли частини 3-ї, 5-ї кавалерійських, 4-ї, 8-ї, 9-ї, 13-ї піхотних та інших дивізій.

Щойно почалося Січневе повстання, на території України для оборони від поляків було організовано сільську варту, яка станом на червень 1863 р. нараховувала 187 654 особи [5, С. 172]. Ось як описував діяльність сільської варти новоград-волинський повітовий справник: «Едва вспыхнул мятеж, как по всем селениям образовались сильные, вооружённые косами и топорами караулы, которые не пропускали через селения ни одного подозрительного человека. По всем селениям было по несколько человек конных в карауле, которые доносили мне о движении шаяк; почти каждый час я получал с разных пунктов или письменные, или словесные сведения о мятежниках»⁴. У низці джерел збереглися докладні свідчення про те, як українські селяни активно боролися з польськими повстанцями.

Як впливає з поліцейських звітів, котрі зберігаються в архівах, польські патріоти України добре усвідомлювали, що підняти повстання на своїй малій батьківщині їм не вдасться. Мета організації повстанських загонів у Волинській та Київській губерніях була зовсім іншою — прорватися на північ, до Білорусі, де спробувати відволікти частину російських військ на себе. Долучившись до загонів у Мінській губернії, повстанці з України планували діяти в тилу каральних військ, що наступали у Царстві Польському.

Саме тому поляки не стали організовувати загани на Поділлі, адже шансів прорватися на північ крізь російські залоги вони не мали. Як свідчив у 1866 р. очільник Подільської губернії: «Из доставленных мне уездными исправниками сведений видно, что через Подольскую губернию проходи-

³ Там само. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 1.

⁴ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 20.

ла одна только мятежная шайка Ружицкого и, проследуя 10 мая 1863 г. через 3-й стан Литинского уезда, ушла в Волинскую губернию, в Житомирский и Новоградволинский уезды, — сражения с этою шайкою наших войск не было, потому что высланный для уничтожения оной отряд не успел настичь её, при переходе этой шайки присоединилось к ней из Литинского уезда частью силою и отчасти добровольно до 65 человек. В прочих уездах Подольской губернии шаек формировано не было и таковые через эти уезды не проходили»⁵.

Повстання на території Волинської та Київської губерній спалахнуло в ніч із 26 на 27 квітня 1863 р. й було майже скрізь придушено до середини травня. Коли почався цей виступ, із півдня України на Поділля та Волинь вирушила російська 5-та кавалерійська дивізія та багато піхотних частин. На її місце із власне російських губерній прибула 4-та кавалерійська дивізія. Фактично, вирушивши у похід у ніч із 26 на 27 квітня, польські повстанці з Київської та Волинської губерній уже змусили велику частину російських військ зосередитися в українських губерніях, де вони в більшості й перебували до кінця придушення повстання.

Передчасний виступ у Бердичівському повіті

Попри те, що події 26—27 квітня були добре організованими, а призначені командири усвідомлювали важливість дотримання дисципліни та загального плану, у Бердичівському повіті місцеві конспіратори почали свій виступ раніше, а саме наприкінці березня 1863 р.

За даними повітового справника, який пізніше проводив розслідування, на Бердичівщині формувалися кілька повстанських загонів:

- поміщика с. Велика Чернявка Владислава Подлевського (згодом страченого) — 15 осіб;
- у с. Турбівці поміщиків Драгомирецьких — 15 представників шляхти;
- у маєтку графа Ржевуського на чолі з його керівником Броніславом Подлевським — 30 осіб;
- у с. Пузирки графа Артура Тишкевича — група селян під орудою самого власника;
- у с. Спичинці челядь місцевого маєтку в кількості 12 осіб на чолі з графом Романом Бнінським, чоловіком власниці цього маєтку.

Крім того, за даними поліції, до повстанців долучилися поміщик с. Білої Валеріан Огоновський із сином Георгієм; мировий посередник із с. Левківки Герман Гейт та деякі інші місцеві шляхтичі. Всі загони вирушили на збірний пункт до Блажіївського лісу⁶.

Бердичівський повітовий поліцмейстер пізніше подав наступні пояснення щодо формування, складу та подальшої долі цього першого повстанського

⁵ Там само. Спр. 98. Арк. 1—1 зв.

⁶ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 1—1 зв.

загону: «Из г. Киева один только выходец студент Герман Андреев Романовский поступил в образовавшуюся в Бердичевском уезде близ с. Блажиевки мятежную шайку с помещиков, дворян, однодворцев и весьма немногих крестьян Бердичевского уезда, а также выходцев из Подольской и Волынской губерний. Прописанная шайка состояла из конных повстанцев более двухсот человек и при ней до тридцати человек пеших находилось. Начальником сей шайки называли помещика Платона Крыжановского, помощником его Владислава Падлевского, начальниками плутонгов графа Артура Тышкевича, дворянина Станислава Танаевского, австрийского подданного графа Романа Бнинского и помещика Болеслава Моргульца, и назывался народным комиссаром австрийский подданный Леон фон Чеконский, который успел бежать с поля, где были разбиты мятежники. Означенную шайку войска настигли близ м. Погребищ Бердичевского уезда, и при первой атаке драгун вся шайка смята и разбита наголову. Легло там сих мятежников до 40 человек, отбито знамя, часть оружия и обоз, какой находился при шайке. Начальники после разбития переловлены крестьянами, равно и протчие повстанцы более 150 человек»⁷.

Атака російської кавалерії, про яку згадував поліцмейстер, докладно описана в історії 16-го драгунського Глухівського полку: «Спустя несколько дней объявилась в Бердичевском уездном местечке Спичинцах небольшая шайка повстанцев, нападавшая на другое местечко Погребище. Для преследования этой шайки полк наш выслал из Киева один свой эскадрон. Пройдя от Погребищ к Спичинцам глуховцы встретили изменников у спичинецкой корчмы. Командир эскадрона послал к ним парламентёром прапорщика Леонтьева. Леонтьев подсакал к бунтовщикам и предложил им сдаться без боя. Поляки заносчиво ответили отказом и в то время, когда он не успел ещё отъехать и десяти шагов, тяжело ранили его ружейным выстрелом. Этот изменнический выстрел был сигналом к истреблению шайки: эскадрон бросился на мятежников и разбил их наголову. Человек 6 бунтовщиков легло на месте, а остальные кинулись наутёк кто до лесу, кто в помещичий дом Собанского, но глуховцы преследовали их и многих, поймав, представили в Киев. В числе последних находился и предводитель шайки — граф Бнинский, сосланный впоследствии в Сибирь» [4, С. 53—54].

З іншого звіту повітового справника, складеного у 1866 р., дізнаємося про точні втрати повстанського загону: «В стычке с нашими войсками убито в шайке 19 человек, из числа коих опознано только 5 человек поименованных в списке, прочих же опознать никто не мог». Упізнані серед загиблих: Еліяш Острович, син підполковника Михальського, зять поміщика Кучальського дворянин Цертович, дворянин Малиновський, однодворець Йосип Кульчицький. У звіті також наводиться список із 22 повстанців, переважно місцевих шляхтичів, «схованихся невідомо кудя по разбитии шайки». Вочевидь, їм удалося провратися крізь російські заслони та, вірогідно, дістатися білоруських теренів⁸.

⁷ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 3—4.

⁸ Там само. Спр. 97. Арк. 8—9 зв.

Марш із Києва «регімента» Р. Ольшанського

Найбільш яскравими сторінками в історії повстання 26—27 квітня 1863 р. були дії повстанських формувань Ромуальда Ольшанського на Київщині та полковника Едмунда Ружицького на Волині.

Біографію Ромуальда Ольшанського було досліджено лише у 2015 р., причому в контексті його професійної діяльності — як викладача-берейтора Університету св. Володимира. Він був сином Євстафія Станіслава Ольшанського, колишнього вчителя верхової їзди Волинського ліцею, який обіймав цю ж посаду в університеті з 1832 до 1850 р. Потому викладачем став випускник київського університету 25-річний Ромуальд. Університетський манеж знаходився на території 1-ї Київської гімназії [6, С. 45—46]. Вірогідно там, де зараз будівля Педагогічного музею України. Згідно з твердженням одного зі слідчих, загін київських повстанців називався «регіментом»⁹, що з французької мови означає «полк».

Кістяк формування склали студенти та інші відвідувачі манежу Ольшанських. За даними сучасного дослідника історії Київського університету Т. Самчука, всього у повстанні взяв участь 21 студент. 12 із них загинули. Решта потрапила в полон та засуджена до різних видів покарань (від багаторічних каторжних робіт до місячного ув'язнення). Самого Ромуальда Ольшанського розстріляли в Києві 21 березня 1864 р. [6, С. 47]. Згідно з інформацією, зібраною київськими поліцейськими в 1866 р., втекли за кордон студенти Університету св. Володимира Едуард Удерський, Целестин Чаплицький, Тит Далькевич, Олександр Криловський; крім того, було вбито в бою біля Бородянки службовця Київського губерньського управління Тита Сушкевича¹⁰.

У ніч із 26 на 27 квітня київські повстанці почали невеличкими групами виходити з міста по шосе в напрямку Бучи, Бородянки, Пісківки. Там вони мали з'єднатися із загонами, створеними в Радомишльському повіті, та йти на північ — у Мінську губернію. Найбільша київська група, кінна, очолювана Ромуальдом Ольшанським, просто виїхала з манежу й цілком відкрито попрямувала головною магістраллю Києва на захід. Один із випускників університету, В. Авсеєнко, залишив докладі спогади про те, як загін зібрався в манежі та вирушив назустріч долі: «Близ здання університета находилася большою, известный всему городу манеж ветерана старых польских войск Ольшанского. Если не ошибаюсь, он преподавал верховую ездy казённокоштным медикам, готовившимся на должности военных врачей. Он был любимцем польской аристократической молодёжи, сходившей с ума от его староуланских длинных белых усов и восторженных рассказов о восстании 1830 г. В конце апреля или начале мая, в чудную весеннюю ночь небольшие группы всадников выехали один за другим из ворот манежа и направились мимо университета на житомирское шоссе. За Триумфальными воротами всадники остановились, поджидая товарищей и

⁹ Там само. Спр. 108. Арк. 2 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 97. Арк. 17.

строясь в походную конную колонну. Это были запоздалые жертвы польской идеи, юноши и мальчишки, студенты и гимназисты, сформировавшие единственную, целиком выступившую из Киева конную банду» [7, С. 268—269].

У Бородянці київські повстанці мали отримати все необхідне для подальшого руху вже як збройне формування. Впродовж зими — весни 1863 р. Ромуальд Ольшанський неодноразово їздив до місцевого поміщика графа Ламберта Понятовського, залишався в нього на наради (в яких також брали участь лікар Кунцевич, керівник маєтку Самсонович та інші місцеві поляки), й кінець-кінцем виробив план походу, на першому етапі чітко реалізований:

1. Керівник маєтку Понятовського дворянин Самсонович за кілька днів до виходу загону з Києва розпорядився приготувати значні запаси сухарів, причому дворовим українцям сказав, що це робиться для чумаків. Але ті добре знали, що чумаків у Бородянці не було вже п'ять років, тож такі слова управителя збудили певні підозри.

2. Граф Л. Понятовський розпорядився зібрати всю наявну в маєтку вогнепальну зброю в кількості 72 одиниці та, попри розпорядження здати її в Київ, залишив в одному з будинків у Бородянці. Повстанці дісталися цього будинку й взяли собі 40 справних рушниць.

3. Коли загін Р. Ольшанського прибув до маєтку Л. Понятовського, там повстанців почастивали сніданком, передали ще кількох верхових коней, а для перевезення піших вояків підготували 9 возів. Перед від'їздом у бік Пісківки Самсонович наказав видати різну провізію: горох, крупи, овес, сіль, сало, тощо¹¹.

Точна чисельність «регімента» Р. Ольшанського достеменно невідома. Так, київський повітовий справник у своєму рапорті від 15 листопада 1863 р. припускав, що «ядро шайки, оставшейся в Киеве по день выступления, составляло не более 250 человек, в том числе конных до 100». Причому, вирушивши з Києва в ніч із 26 на 27 квітня та пройшовши через Біличі, Романівку, Баланівку, Бородянку й Пісківку, загін збільшився. Водночас, за твердженням справника, коли формування Р. Ольшанського було на межі Радомишльського повіту біля Мигальських хуторів повстанців залишалося лише 63. Коли ж «регімент» було остаточно розбито 29 квітня, він втратив 30 загиблими та 69 полоненими, якась кількість змогла врятуватися втечею¹².

Слідом за «регіментом» Р. Ольшанського з Києва виступив ще один невеличкий загін, який також пішов на Бородянку. Він прийняв на себе удар російських військ, що кинулися навздогін за Р. Ольшанським. Цікаво, що повстанці, котрі надзвичайно завзято боронилися від росіян, за лічені години до того були звичайними студентами, гімназистами або дрібними чиновниками. Пізніше київський поліцеймейстер так доповідав про це переслідування маленького загону: «Вслед за Ольшанским выступили остальные мятежники, в числе до 45 человек, по пути на д. Беличи и Романовку. За Романовкою они были настигнуты казака-

¹¹ Там само. Спр. 108. Арк. 1—2, 5 зв.

¹² Там само. Спр. 92. Арк. 9 зв.—10.

ми № 37 полка и, заняв выгодную позицию в опушке леса, завязали перестрелку. Начальник казаков, полагаясь на слова крестьян, что партия мятежников составляет более 300 человек, и опасаясь продолжать борьбу с неровною силою на открытой совсем стороне местности, приказал казакам отступить; в момент самого отступления с нашей стороны один казак смертельно ранен, а другой убит, но мятежники не остались без ущерба, у них убито и ранено до 20 человек.

Мятежники, подвинутые удачным отпором казаков и напуганные страшным уроном, подобрав своих раненых и убитых, торопливо направились вслед за Ольшанским на м. Бородянку.

Партия при продолжении пути значительно усилилась присоединением повстанцев, вышедших раньше и бродивших в лесах; партия эта в м. Бородянке была настигнута нашими войсками и разбита наголову. Мятежники потеряли убитыми 14, ранеными 3, попавшими в плен 68. Кроме разбежавшихся, которые перехвачены в последующие дни. С нашей стороны ранены 1 казак и 3 драгуна.

Тут же в сражении с нашими войсками мятежники положили своих раненых и убитых близ Романовки 20 человек, в крестьянские избы, в которых они сторели»¹³.

Спочатку повстанців переслідувала сотня 37-го Донського козацького полку осавула Сазонова. Слідом вирушили два ескадрони Глухівського драгунського полку і дві роти Полтавського піхотного полку на підводах. До військ також долучилися 30 озброєних селян [4, С. 54]. Цю експедицію очолив командир глухівських драгунів полковник граф Яків Тізенгаузен. У ЦДІАК України зберігся його рапорт: «1. По распоряжению начальника штаба войск Киевского военного округа 1-й и 4-й эскадроны вверенного мне полка выступили из г. Киева для преследования шайки польских мятежников 27 апреля утром: 1-й в 4 часа, а 4-й в 6 часов. На пятой версте от заставы Житомирского шоссе 1-й эскадрон взял одного пешего инсургента, шедшего по дороге в Киев с казачкою пикою. На 9-й версте, у корчмы, при соединении со старою Житомирскою дорогою, встретившийся крестьянин объявил, что инсургенты разсеялись по всему лесу, ближайшему к дороге, почему тотчас был отделён полувзвод с прапорщиком Швелёвым, вперёд по дороге, на место, указанное крестьянами, где было взято им и подоспевшим эскадроном в лесу и самой корчме 20 человек. Немного ранее этого взвод под командою майора Мельгунова отправился по старой Житомирской дороге для обыскания леса и яра, но, за невозможностью преследования по чаще леса, найдены и взяты только 2 человека. Здесь же эскадрон получил известие от квартирного надзирателя, прибывшего от отряда казаков, находившегося впереди, что казаки, настигнув верстах в 15-ти впереди с. Романовки, за длинною греблею, в лесу, вооружённую шайку, пеших и конных, человек до 300, принуждены были, потерявши одного убитым и одного раненым, отступить к с. Беличам, где ожидают помощи, поче-

¹³ Там само. Арк. 10—11.

му 1-й эскадрон, с должною предосторожностью, двинулся вперед. По присоединении к казакам у д. Беличи командир эскадрона майор Мельгунов тотчас же по показанию жителей направил отряд вперёд. Под лесом спешил до 30 человек, для обыскания леса с разных сторон и, заметив в глубине леса инсургентов, после малой перестрелки взял 6 человек и возвратился к с. Беличам, где присоединился к нему 4-й эскадрон.

Отсюда весь отряд поспешно отправился по следам инсургентов и на дороге в с. Романовку, расположенное между большими лесами, оставлен взвод 4-го эскадрона под командою капитана Шмита для наблюдения за могущими скрываться в этих лесах инсургентами, где офицер этот взял 13 человек вооружённых. Далее по пути следования в с. Блестовицах было взято два мятежника. Из этого села отряд направился к местечку Бородянке. На закате солнца я настиг инсургентов, выстроившихся в деревне около церкви, где, после сильной перестрелки, было взято 68 человек. Кроме того, от взрывов двух хат, по словам инсургентов, сторели 20 мёртвых тел, 14 тел подобраны, а 3 тяжело раненых оставлены.

Конных шаек не встречал, а равно замечательных личностей, распорядившихся в бою, — не заметил»¹⁴.

У полковий історії глухівських драгунів зберігся докладний опис бою безпосередньо в Бородянці, який свідчить про драматизм цієї події, високий патріотичний дух повстанців і жорстокість російських військ: «С прочими своими драгунами барон Тизенгаузен настиг шайку у села Бородянки. Повстанцы заняли церковную ограду и хаты села. В этом случае в конном строю было нечего делать, и полковник приказал спешиться и рассыпаться в цепь. Перестрелка была для нас невыгодна: укрытые стенами хат и ограды мятежники поражали нас своим огнём, сами оставаясь в безопасности. Видя это, портупей-юнкер Щепотьев и старший вахмистр Кононов, вызвавшись в охотники, предложили зажечь хаты, а прапорщик Неверович с другим старшим вахмистром, Павловым, бросились во главе прочих атаковать церковную ограду.

Под сильным огнём бунтовщиков Щепотьев и Кононов невредимо добежали до хат и подложили под крышу пучок зажжённой соломы. Повстанцы, убоявшись пожара, были вынуждены бросить оружие и молить о пощаде. Их, в числе 68 человек, забрали в плен. Так, благодаря храбрости двух людей, было взято в плен 68. Прапорщик же Неверович и Павлов первыми перелезли через церковную ограду, подавая пример прочим. Завязалась рукопашная. Повстанцы были вооружены кто чем попало — кто ружьём, а кто и косой. Один из последних хотел поразить храброго прапорщика, но случившийся тут же рядовой Овчеренко сильным ударом ружья вышиб косу из рук неприятеля и спас тем жизнь своего офицера.

Мятежники были разбиты наголову: из них 34 человека были убиты, трое ранены, и 106 человек взяты в плен. Остальные люди шайки, бросившиеся наутёк к Романовке, были истреблены отрядом Шмидта.

¹⁴ Там само. Спр. 94. Арк. 1—2.

В нашем полку убитых не было и только три человека ранены: младший вахмистр Потеряхин — пулею в левое плечо навывлет; унтер-офицер Безкурченко — одною пулею в голову, а другою в указательный палец; рядовой Пономаренко — пулею в левое плечо спереди. Эти молодцы, как подобает честному и храброму солдату, не обратили внимания на свои раны, и тотчас же по перевязке возвратились в ряды сражавшихся, и оставались в них до самого окончания дела.

Раненые и пленные мятежники под конвоем наших драгун были привезены в Киев на подводах и там сданы в крепость» [4, С. 54—55].

Тим часом «регімент» Р. Ольшанського рухався до с. Пісківка. У цьому районі — в лісі поміж селами Мигалки та Рудня Мигальська, мало відбутися об'єднання з повстанцями Радомишльського повіту. За даними місцевого справника, всього в повіті було створено два загони. Перший нараховував 120—150 людей, його очолював управитель маєтку графа Олександра Браницького у с. Заруддя дворянин Станіслав Тарасович (пізніше загине в бою). Другий (до 70 осіб) було сформовано безпосередньо в лісі біля Пісківки¹⁵.

Докладне оповідання про подальшу долю «регімента» Р. Ольшанського та загонів, які до нього долучилися, знаходимо в доповіді радомишльського повітового поліцмейстера: «Формировавшиися в шайку мятежники в Радомысльском уезде, конные и пешие вместе, первый сборный пункт имели за с. Мигавками в лесу, в Рудне Мигальской вблизи с. Пясковки Киевского уезда, и в этом месте соединились с выходцами из Киева, бежавшими из шайки, разбитой под м. Бородянкою. По сведениям, главное начальство тут над шайкою имел Ольшанский. Отсюда шайка эта двинулась на хутор Пясковский; собранные же Тарасовичем в лесу возле слободы Стасевой мятежники около 60 человек в ночь с 26 на 27 апреля, пройдя Стасеву дугами по берегу р. Тетерева, за с. Зарудье, против урочища, называемого Вятери, переправились через р. Тетерев вброд и соединились с шайкою, бывшею на правом берегу р. Тетерева под начальством Ольшанского; соединившись все (около 150 человек), они прибыли к парому в д. Блитче, тут переправились и двинулись на д. Жереву, а оттуда лесами к с. Розважеву. В этом селении утром 30 апреля вся шайка была в дворе помещицы Понтус, где собранным до 20 человек крестьянам мятежники прочли золотую грамоту. Из Розважева шайка направилась на д. Белосукневу, а потом Верхолевск. Но в Верхолевском лесу 1-го мая мятежники были настигнуты войском и разбиты. Разбежавшиися мятежники искали убежища, но крестьяне везде ловили и представляли их. Конные бежали в Овручский уезд и в с. Голубиевичах были вновь 2 мая настигнуты и разбиты. Положительно можно полагать, что шайка эта имела цель пробраться в Овручский уезд для соединения с формировавшеюся в том уезде шайкою [...]

Начальники соединившейся шайки были казак Сава и казак Комар. Казак Сава, по собранным мною в с. Розважев сведениям, при прочёте грамоты был

¹⁵ Там само. Спр. 90. Арк. 4.

верхом на лошади, имея обнажённую саблю. По описанию примет был похож или на Ольшанского, или на убитого Боярского, а потому, дабы разъяснить обстоятельство это, я предполагал бы необходимым предъявить Ольшанского тем крестьянам с. Розважева, которые находились 30 апреля при прочёте мятежниками золотой грамоты.

Тарасович был организатором шайки в Радомысльском уезде, в этом убеждают весьма частые поездки по Радомысльскому уезду. Сверх того он пред самым мятежом был и в с. Красиловке Таращанского уезда.

Отставной поручик Иосиф Дзержановский, землемер Сенчковский, Марцинковский и Русецкий были помощниками по организации шайки и имели значение выше звания рядовых. К числу начальников частей шайки принадлежали, вероятно, и помещики Монастерский, Фонберг, Бесядовский и другие, взятые в плен в Верховлевском лесу при разбитии шайки 1 мая, ибо они для отличия имели шёлковые рубашки»¹⁶.

У Верховлівському лісі 1 травня 1863 р. повстанців атакувала 12-та рота Кременчуцького піхотного полку, а також загони селянської сторожі. Короткий опис цього бою знаходимо в полковій історії згаданої частини: «12-я линейная рота в Верховлесских лесах Радомысльского уезда открыла значительной численности шайку, хорошо вооружённую, имевшую своих вожаков и некоторый вид обученного войска. Завязался бой, который был, хотя и не продолжительный, но очень упорный. Шайка была истреблена вся. Крестьяне не сочувствовали мятежникам, которые отнимали у них лошадей, скот и последние пищевые продукты, а потому часто доносили военным властям о месте нахождения банд, а иногда даже крестьяне сами вооружались вилами, топорами, косами и чем попало и принимали участие с нашими отрядами в уничтожении банд» [8, С. 56].

Після цього бою, як свідчив історіограф Кременчуцького полку, «для успокоения местных жителей и окончательной очистки местности от рассеявшихся банд, в Радомысльском и Овручском уездах было сформировано пять летучих колонн, которые сплошь полосами прошли по сказанному району и совершенно очистили местность от мятежников. 14-го сентября 1863 года полк наш был двинут к границе Царства Польского несколькими отрядами» [8, С. 58].

Цікаво, що, за словами радомишльського повітового поліцеймейстера, керівники повстанських загонів, аби привернути на свій бік селян, представлялися як «козаки» Сава та Комар, а отже намагались апелювати до історичних традицій часів Гетьманщини. Один із них, на думку поліцейського чиновника, був Р. Ольшанським, а другий — «убитим Боярським». Уточнюючі дані про останнього знаходимо у списках, зібраних у 1866 р. Київським польовим військовим судом про всіх загиблих і зниклих безвісти повстанців з Київської губернії. Отже, під час бою у Верховлівському лісі було вбито поміщика с. Водотій Здіслава Едуардовича Боярського, сина поміщика с. Карабачина Купріяна

¹⁶ Там само. Спр. 92. Арк. 1—2.

Юрійовича Пешинського та керівника одного з двох радомишльських загонів Станіслава Тарасовича¹⁷.

Таким чином, вийшовши з Києва повстанці за п'ять днів спромоглися просунути далі на північ. Вони мали чотири великих боїв: під Романівкою (нині в межах м. Ірпінь), у Бородянці, у Верховлівському лісі (в районі сучасного с. Розважів) та Голубієвичих. В останньому з цих боїв, 2 травня 1863 р., загін київських і радомишльських повстанців було остаточно розбито.

Дії повстанських загонів у Київській губернії

Доволі чисельні загони було сформовано у Васильківському, Сквирському, Канівському й Таращанському повітах. Причому ті, що діяли у Васильківському та Сквирському повітах навіть змогли пробитися до сусідньої Волинської губернії, але там були розбиті значно сильнішим ворогом. У Звенигородському, Липовецькому, Уманському, Черкаському повітах Київської губернії повстанських підрозділів створено не було.

У Васильківському повіті двом загонам удалося об'єднатися під с. Розаліївка, а потім, відбивши напад місцевої селянської сторожі, вони попрямували на схід. Один із цих загонів був організований у с. Шамраївка — з працівників місцевого цукрового заводу та челяді маєтку графа Владислава Браницького. Спочатку було всього 9 людей. Згодом до загону долучилися ще 30 повстанців із навколишніх сіл. Він рухався через села Трушки, Насташки та Єзерну, якими володіли графи Браницькі, й усюди до нього приєднувалися добровольці. В Розаліївці, яка належала Титу Петровському, з числа прислуги останнього до загону пристали три особи. Загалом формування налічувало 70 повстанців¹⁸. Другий загін, що прибув на з'єднання до Розаліївки, було створено біля Саварок — маєтку графа Костянтина Браницького, на чолі з управителем дворянином Раймундом Ясинським. Через села Ольшанку, Житні Гори, м. Рокитне та Синявський цукровий завод загін прибув до Розаліївки.

Об'єднаний підрозділ очолив Р. Ясинський. За даними поліцейського справника Радомишльського повіту, він нараховував 100 повстанців. Р. Ясинський повів свій загін на північ — у бік с. Плесецьке. Далі пройшов села Мотовилівку, Фастівець, м. Фастів, та попрямував до с. Соловіївка Радомишльського повіту¹⁹.

До Соловіївки Р. Ясинський прибув у ніч із 27 на 28 квітня. Тут до нього долучилися рештки одного з місцевих загонів. Ліс, де розташувалися повстанці, швидко оточили озброєні місцеві селяни, котрі негайно перейшли в атаку. Подробиць бою віднайти не вдалося, але, вочевидь, він був запеклим. Згідно із зібраними пізніше даними Київського польового військового суду, у Соловіївському лісі загинули не менше 7 мешканців Радомишльського повіту, а

¹⁷ Там само. Спр. 97. Арк. 10—10 зв.

¹⁸ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 2; Ф. 489. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 6—7.

¹⁹ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 2—2 зв., 4.

також, вірогідно, до 10 повстанців із васильківських загонів. Серед них і Раймунд Ясинський. Решта повстанців здалися в полон і під конвоєм донських козаків їх відправили у Житомир²⁰.

Ще один загін було створено між селами Ковалівка та Вінницькі Ставки неподалік від Фастова. За одними даними, в ньому було 15, за іншими — до 40 осіб. Згідно з рапортами місцевих справників, загін вирушив у бік с. Гребінки, де його роззброїли місцеві селяни, а повстанців передали поліції²¹.

У поліцейських звітах збереглися дані про ще один повстанський загін Васильківського повіту, доля якого склалася драматично: «Третья конная шайка из 80 человек сформировалась в Васильковском уезде, перешла в южную часть Киевского уезда, и близь с. Мировки была встречена крестьянами, вооружившимися наскоро чем попало. Мятежники пригласили крестьян объясниться с ними, и прежде всего прочитали им прокламацию, обещающую для мужиков благоденствие, дружбу, братство и равенство, если они изменят царю, а будут в союзе с поляками. Потом один из них, на коленях, прочитал золотую грамоту. Последовавшее затем молчание было прервано мировским крестьянином по фамилии Канонир, который, выдвинувшись вперед, спросил поляков: “Так осе вже все?” и по слову старшины “Берите их, хлопцы”, бросился на ближайшего поляка и схватил лошадь за узду. Поляк выстрелил, но дал промах, и в ту же минуту был убит косою. Остальные крестьяне в одно мгновение окружили мятежников и положили на месте убитыми до 14 человек, других переранили, а остальных перевязали, не много только спаслось бегством. Со стороны крестьян ни раненых, ни убитых не было»²².

У Сквирському повіті було організовано загін на чолі з прапорщиком Миколаївської інженерної академії Петром Хойновським, який, згідно з повідомленнями місцевих справників, узяв псевдонім «Григоренко». П. Хойновському допомагали поміщик Йосип Поповський, землемір Владислав Гемпель (пізніше вбитий селянами у Житомирському повіті), брати Антоній та Анатолій Запольські й ін. Кінний загін повстанців виступив у похід у ніч із 26 на 27 квітня 1863 р. Вранці 28-го він був атакований під селом Яроповичами підрозділом Білостоцького резервного піхотного полку. Разом із солдатами проти повстанців вирушили майже 200 озброєних кийками селян на конях. Солдати й селяни спочатку оточили повстанців, і деяких із них узяли в полон. Але більшій частині загону вдалося вирватися з пастки та дістатися Житомирського повіту Волинської губернії. Згідно з рапортом житомирського поліцейського справника, у загоні було до 100 осіб, а очолював його на той час В. Гемпель. Формування знову було оточено селянською сторожею. Під час бою П. Хойновський застрелив чотирьох селян, котрі намагалися його роззброїти. Але зрештою його схопили та пізніше засудили до страти. Серед

²⁰ Там само. Спр. 97. Арк. 10—10 зв., 18—19 зв.

²¹ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 2 зв.; Ф. 489. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 2—2 зв.

²² Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 11—11 зв.

повстанців було двоє вбитих (зокрема й В. Гемпель), 30 потрапили в полон, решті вдалося втекти²³.

Петро Хойновський був добре відомим у польських повстанських колах. Він належав до групи офіцерів Миколаївської інженерної академії, які заздалегідь планували революційні виступи, а потім поодиночки виїхали з Санкт-Петербурга в різних напрямках, аби зрештою долучитися до повстанців. Уважається, що лідером цієї групи був у подальшому знаний генерал Ярослав Домбровський, а П. Хойновський — один із його найближчих друзів [9, С. 9—10]. Російська влада вважала останнього настільки небезпечним, що його стратили дуже швидко — 22 травня 1863 р. «при г. Житомире за Бердичевской заставой». Цікаво, що свідком розстрілу став 9-річний Володимир Короленко — майбутній письменник, і ця подія стала для нього одним із найбільших вражень дитинства [10, С. 188].

Великий повстанський загін було сформовано в Канівському повіті, а саме на Дибінецькому економічному філярку, який належав графам Браницьким. Також до нього вступили службовці маєтків у с. Лука та Кашевата, які належали поміщику Молодецькому²⁴. У ніч із 26 на 27 квітня цей загін вирушив до сусіднього Таращанського повіту, аби там, у Лучанському лісі, з'єднатися з місцевим повстанським формуванням на чолі з директором Лучанського цукрового заводу Маврикієм Горецьким. Згідно з пізнішим розслідуванням російської влади, до організації загону був причетний поміщик с. Ставищі граф Олександр Браницький. До повстанців також долучилися працівники його Єзерянської та Синявської цукроварень²⁵. Але місце збору загону в Лучанському лісі було викрите. Під час короткого бою загинуло 17 повстанців (власне й М. Горецький)²⁶.

Загін Таращанського повіту формувався у маєтку поміщика Молодецького у с. Круті Граби. Але місцеві селяни вдарили у дзвони на сполох. «Змовники» розбіглися²⁷.

Повстання Е. Ружицького у Волинській губернії

На Волині, котра межувала з Царством Польським, було багато російських військ, тож у Кременецькому, Рівненському, Острозькому та інших повітах, за твердженням поліцейських справників, місцеві поляки не спромоглися створити власні загони. Проте в Новоград-Волинському й Заславському повстанський рух мав широкий розмах. Як і в Київській, у Волинській губернії виступ розпочався в ніч із 26 на 27 квітня 1863 р.

Керівник повстанців підполковник російської армії Едмунд Ружицький спочатку був командиром невеличкого загону, який складався з місцевих по-

²³ Там само. Спр. 89. Арк. 1—2; Спр. 92. Арк. 15 зв.—16.

²⁴ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 2 зв.—3.

²⁵ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 2—3 зв.

²⁶ Там само. Спр. 97. Арк. 12, 15—16.

²⁷ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 3.

міщиків і дворян та зібрався біля сіл Картовці й Краснопілля у Житомирському повіті. Цей загін він привів у район Любара Новоград-Волинського повіту, де до нього почали приєднуватися місцеві повстанці. Інші два формування Житомирського повіту були швидко ліквідовані. Зібраний у районі сіл Золотницьке, Суха Балка загін відразу без бою захоплений донськими козаками, а організований у кількості 40 осіб біля с. Солотвина швидко виявили та роззброїли місцеві селяни²⁸.

У Новоград-Волинському повіті повстанці не лише чинили завзятий опір, а ще й активно маневрували, самі нападали на дрібні російські частини та державні установи, завдяки чому їх не вдалося швидко розбити. Пізніше в рапорті новоград-волинського повітового справника було докладно описано ці бої: «Первая шайка появилась в 6 верстах от м. Любаря в лесу (на Битом озере). Начальство над этой шайкой принял Станислав Дунин, а потом 28 пришла к Битому озеру шайка, сформировавшаяся в Житомирском уезде в лесу, около с. Куськова, под начальством Ружицкого, и тогда Дунин передал команду над своей шайкой Ружицкому. Две эти шайки были преимущественно конные (около Любаря степная местность), в них было до 800 человек повстанцев.

В ту же ночь с 26 на 27 апреля появились шайки в Миропольском лесу около м. Мирополя, в Серединском лесу около с. Свинобичь, недалеко от почтовой дороги между Новоград-Волинском и Полонным, и в Токаровском лесу, около м. Полонного, вблизи той же почтовой дороги. Все эти шайки были пешие, от 150 до 200 человек каждая.

2. В уезде было два главных сборных пункта мятежников: Полонное и Мирополь. Соединение шаяк в этих пунктах происходило следующим порядком. 1-го мая шайка Ружицкого пришла из Любара в м. Полонное. К этой шайке в м. Полонном присоединилась токаревская шайка под командованием француза Догамеля, которая накануне соединилась с серединскою шайкою, бывшею под командою Гонсецкого. В Полонном лесу к шайке Ружицкого присоединилась ещё небольшая шайка, пришедшая из Нучпальских лесов Заславского уезда под командою, как говорят, Цеханского. Вследствие всего этого у Ружицкого образовалась шайка от 1200 до 1500 человек. 4 мая Ружицкий двинулся к м. Мирополю, как видно для соединения с миропольскою шайкою. К миропольской шайке, бывшей под командою Симашко, присоединилась 4 мая шайка Яроцкого, образовавшая под Мирополем до 200 человек и Яроцкий принял командование над обеими шайками.

3. Отряд флигель-адъютанта Казнакова, выступивший из м. Чуднова 3 мая, напал на след шайки Яроцкого в лесах м. Романова. Вечером 4 мая казачий разъезд встретил авангард Ружицкого около м. Мирополя и тотчас дал знать о том флигель-адъютанту Казнакову. В ту же ночь Казнаков прибыл из м. Романова в Мирополь, в предместье которого, на Каменке, ночевала шайка Ружицкого. С рассветом завязался бой. Наши войска быстро атаковали Ружиц-

²⁸ Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 15—15 зв., 16—16 зв.

кого и шайка побежала к Полонному, оставив на месте до 30 человек убитых. Но едва наши войска начали преследовать Ружицкого, как появилась в тылу отряда шайка Яроцкого, которая, услышав выстрелы, хотела атаковать казаков с тыла. Тогда отряд наш, оставив Ружицкого, пошёл навстречу Яроцкому, и, встретив его шайку около кладбища, окончательно уничтожил её, положив на месте 96 повстанцев и забрав весь обоз. В обеих этих стычках в Мирополе было убито 127 мятежников, раненых было 18 человек и взято в плен 66 человек. С нашей стороны убиты 1 стрелок, 1 казак и ранены 11 человек стрелков»²⁹.

Після бою під Мирополем 5 травня загін Е. Ружицького через Полонне виступив до Заславського повіту, повернувшись на південь і 8 травня знов з'явився в Новоград-Волинському повіті. Пройшовши через Любар, він попрямував на Заславщину³⁰.

У Заславському повіті також було організовано кілька великих повстанських загонів на чолі з відставними офіцерами російської армії. Але найбільшому з них, під командуванням капітана Любинського, так і не вдалося об'єднатися з Е. Ружицьким — у кількох боях загін було розбито. Але інші заславські повстанці у великій кількості влилися до загону Е. Ружицького.

Заславський повітовий справник 5 грудня 1863 р. подав докладний рапорт про організацію повстанських загонів та бойові дії проти них: «Мятежники образовали шайки 29 апреля в частных сборных пунктах: 1) в лесах Коськовецком, 2) Грицевском и 3) возле селения Свинной, отколь мгновенно соединились в общем сборном пункте в Нучпальском лесу в урочище Ревни; в Коськовецком лесу было мятежников до 300 человек, из коих половина пеших, а половина конных. Пешими командовал отставной капитан Любинский, а конными — австрийский подданный Кашинский под начальством сформировавшего шайку помещика Краевского. В Грицевском лесу было до 200 человек конных под начальством отставного поручика Клюковского, и возле с. Свинной до 30 человек конных под начальством помещика отставного штабс-ротмистра Махчинского — сия последняя шайка присоединилась к шайке Ружицкого, бывшей в. Полонном [...]

Битва наша с мятежниками происходила 10 числа мая в Минковецком лесу, где мятежники в числе до 1500 человек были совершенно разбиты. В этом деле со стороны мятежников убито до 100 человек, но кто именно, положительно неизвестно, ранено 12, именно: Шумовский, Каленский, Рафаловский, Недзяловский, Завадовский, Дзенциоловский, Галозинский, Август Лясота и Осип Лясота; с нашей стороны убито нижних чинов 11 и ранено 17, но кто именно убит и ранен сведений не имеется. Принадлежали же таковые к 4 стрелковому батальону. Впоследствии поймано крестьянами разбежавшихся из этой шайки поляков 419 человек»³¹.

²⁹ Там само. Арк. 18—19 зв.

³⁰ Там само. Арк. 20.

³¹ Там само. Арк. 22—23.

Після бою в Миньковецькому лісі рештки заславських повстанців у кількості до 100 осіб відступили на територію Острозького повіту. 12 травня вони розташувалися на відпочинок у Мякотському лісі неподалік від с. Плужно, але були швидко викриті місцевими мешканцями. Наступного дня табір атакувала 12-та рота Орловського піхотного полку. У бою загинули 22 повстанця, серед них і капітан Любинецький, а ще кілька потонули в болоті. У російських в'їськ було 5 вбитих і кілька поранених³².

Тим часом Ружицький 10 травня перейшов у Літинський повіт Подільської губернії, де до нього долучилися 65 місцевих повстанців, але потім знову повернувся на Заславщину: «При следовании из Подольской губернии шайки Ружицкого таковая, проходя через Заславский уезд за границу, разбила в с. Коськове и Новом-Селе волостные правления, в с. Лисинцах — почтовую станцию и в м. Грицове в доме судебного следователя Даниловича забрали ружьё, пистолет и саблю. Под с. Салихою 14 мая шайка Ружицкого была настигнута нашими войсками и в произошедшей перестрелке убито 7 мятежников, но кто именно неизвестно, и ранено до 20 человек, из коих 11 оставлены Ружицким в с. Волице»³³.

16 травня 1863 р. загін Е. Ружицького пройшов маршем Кременецький повіт, причому, за даними місцевих мешканців, у нього на той час було 600 осіб. А потім повернувшись до Старокостянтинівського повіту й там, через Пальчинецький прикордонний пост, перетнув кордон та опинився на австрійській території³⁴.

На цьому фактично повстання у Правобережній Україні, яке почалося 26—27 квітня 1863 р., завершилося.

Напад на Радзивилів та інші бої на кордоні з Австрією

У польській історичній літературі існує думка, що поразка повстання на Волині була серед іншого обумовлена тим, що на допомогу Е. Ружицькому та іншим не прийшли польські загони, створені на території Австрії. Не вдаючись до дискусії, наведемо факти про спроби польських формувань, створених на Галичині, перетнути кордон і допомогти повстанцям Волині. Ці спроби від початку були приречені на невдачу, оскільки в той час, коли вони реалізовувалися, повстання у Правобережній Україні було вже придушено.

Перший великий похід галицьких поляків було здійснено 19 червня 1863 р. на м. Радзивилів. Згідно з рапортом місцевого поліцмейстера, нападників було близько двох тис., і всі — австрійські піддані на чолі з Висоцьким та Гординським (останній під час бою загинув). За твердженням поліцейського очільника, повстанці втратили вбитими, потонулими та померлими внаслідок поранення 101 особу, полоненими — 90 (з них 19 були поранені, 2 померли

³² Там само. Арк. 14—14 зв.

³³ Там само. Арк. 23.

³⁴ Там само. Арк. 7—7 зв.

під час надання медичної допомоги). З боку російських військ було 8 вбитих солдатів і 26 поранених (кілька з них згодом померли). В рапорті радзивилівського поліцмейстера зберігся також повний список полонених³⁵.

Кременецький повітовий справник у своєму донесенні висловлював думку, що повстанців було до 1 400 осіб, відзначав одного з їхніх командирів, а саме Ліщинського, пораненим захопленого в полон та з іншими бранцями відправленого до Києва³⁶.

Загальне командування під час нападу на Радзивилів здійснював генерал Юзеф Висоцький (уродженець Тульчина Подільської губернії), який після цієї історії був заарештований австрійською владою та інтернований.

Пізніше, коли польовий військовий суд у Києві розбирав справи захоплених у Радзивиліві повстанців, його члени намагалися зрозуміти сенс цього нападу. Було здійснено запит у департамент поліцейських справ у Варшаві. Звіди надіслали виписки зі свідчень захопленого в полон відставного штабскапітана Владислава Рудницького, котрий детально знав про плани керівників повстання. Ось що він розповів про Радзивилів: «Высоцкому (командовавший в 1863 году восстанием в юго-западных губерниях России и распоряжавшийся всеми приготовительными работами в Восточной Галиции) неизвестно почему казалось необходимым взять Радзивилов, чтобы там неизвестно каким образом иметь опорный пункт для последующих действий. Поэтому он назначил для своего отряда и для отряда Городыского сборные пункты соответственно этой цели. Отряды, по всему вероятно, не могли быть готовы раньше, как во второй половине июля. Но ещё в конце июня, когда отряды были ещё в таком состоянии, как я указал выше, полномочный комиссар Майковский, бывший тогда слепым орудием Сапеги, отдал Высоцкому от имени “жонда народного” приказание выступить непременно до 1-го июля с таким отрядом, какой у него будет сформирован к тому времени. Князь Сапега обязался приготовить всё нужное в семь дней, а слабохарактерный Высоцкий не имел силы воли воспротивиться этому нелепому приказанию и согласился выступить. Затем началось движение отрядов Высоцкого и Городыского из Львова к Бродам. В пять дней привезено было 800 ружей, вся одежда и боевые запасы; люди же шли небольшими партиями. Охотники, оружие и боевые запасы отправлялись прямо на сборные пункты в устроенные в лесах Бродских два лагеря.

1-го июля 1863 года Высоцкий и Городыский с кое-какими собранными отрядами атаковали Радзивилов и, как следовало ожидать, были разбиты»³⁷.

Ще два бої в межах Волинської губернії відбулися у середині осені 1863 р. Перший — в районі с. Новосілки 19 жовтня, де група з 300 повстанців намагалася просунути вглиб Володимир-Волинського повіту з боку Грубешівщини. Проти неї відразу вирушила 9-та рота Александропольського (Алексопольського) піхотного та кінний підрозділ Казанського драгунського полків.

³⁵ Там само. Арк. 24—28.

³⁶ Там само. Арк. 8.

³⁷ Там само. Спр. 36. Арк. 1 зв.—2 зв.

Після короткої сутички загін відступив, втративши, за твердження російських джерел, 100 рушниць і майже 2 тис. набоїв [11, С. 52].

20 жовтня новий загін, чисельністю до двох тисяч перейшов кордон у районі населеного пункту Меджори. Проти нього виступив зведений російський підрозділ із м. Порицьк. Почувши про це, повстанці повернулися на свою територію й іншим шляхом зайшли до вільного від російських військ Порицька. Проти них було кинуте сили, які знаходилися в Устилузі, Володимирі-Волинському, Дружкополі, Локачах і Луцьку. Відсіч нападу цього загону, за твердженням російських полкових істориків, була найбільшим бойовим зіткненням на Волині у другій половині 1863 р. Вночі 22 жовтня до Порицька прибув великий російській кавалерійський підрозділ. Повстанці відступили до лісу поряд із прикордонним с. Меджори. Їх невідступно переслідували вершники та, як стверджували російські автори, «порубали до 30 поляків». Ранком 22 жовтня кавалерія атакувала ліс та прилеглі до нього території. Під тиском росіян поляки були змушені знов перейти кордон, де їх зустріли австрійські війська, роззброївши до 500 повстанців. Росіяни взяли в полон 11 осіб, захопили 7 тис. набоїв і 30 коней. Загоном, який здійснив напад на Порицьк, командував граф Комаровський [5, С. 171—172].

Бій із повстанцями 22 жовтня 1863 р. став останнім із задокументованих у російських джерелах на території України. Попри вкрай нерівні сили, несприятливі умови, відсутність навчених людей, достатньої кількості зброї, розкиданість на великі відстані один від одного, польські повстанські загоми продемонстрували відданість національній справі. Імена та подвиги багатьох із цих людей залишилися лише на сторінках документів. Дослідження історії польських повстанських формувань та їхніх командирів 1863—1864 рр. на території України має значний архівний потенціал. І він, вочевидь, буде використаний у подальших публікаціях вітчизняних та зарубіжних дослідників.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Polske natsionalne povstannia 1863—1864 r. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Польське національне повстання 1863—1864 р. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Ред. І. Кривошея, Н. Моравець. Київ, 2017. 186 с.]
2. Mozghovyi, I. Sichneve povstannia v Polshchi ta Ukraina. *Svitohliad — Filosofiia — Relihiia*. 2014. 7: 105-119 [in Ukrainian].
[Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна. *Світогляд — Філософія — Релігія*. 2014. Вип. 7. С. 105—119].
3. Lebedkin, M. O plemennom sostave narodonaseleniya Zapadnogo kraia Rossijskoj imperii. *Vestnik Yugo-Zapadnoj i Zapadnoj Rossii. Istoriko-literaturnyj zhurnal*. 1862. II [in Russian].
[Лебедин М. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи. *Вестник Юго-Западной и Западной России. Историко-литературный журнал*. 1862. Т. 2].
4. Maksyutenko, A.M. Kratkaya istoriya 16-go dragunskogo Gluxovskogo Velikoj Knyagini Aleksandry Iosifovny polka. Varshava, 1898 [in Russian].

- [Максютенко А.М. Краткая история 16-го драгунского Глуховского Великой Княгини Александры Иосифовны полка. Варшава, 1898].
5. Shustov, V.N. Istoriya 25-go dragunskogo Kazanskogo polka. Kyiv, 1901 [in Russian]. [Шустов В.Н. История 25-го драгунского Казанского полка. Киев, 1901].
 6. Samchuk, T.V. Vykkladannia verkhovoi izdy v universyteti Sv. Volodymyra (1835—1863 rr.). *Naukovyj visnyk Kremenets'koi oblasnoi humanitarno-pedahohichnoi akademii im. Tarasa Shevchenka. Serii: Pedahohika*. 2015. 5: 39-48 [in Ukrainian]. [Самчук Т.В. Викладання верхової їзди в університеті Св. Володимира (1835—1863 рр.). *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*. 2015. Вип. 5. С. 39—48].
 7. Z imenem Sviatoho Volodymyra: Kyiv's'kuj universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh uchashnykiv. Kn. 1. Kyiv, 1994 [in Ukrainian]. [З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах учасників. Кн. 1. Київ, 1994. 398 с.].
 8. Pamyatka soldata 32-go pexotnogo Kremenchugskogo polka v pamyat' 100-letnego yubileya polka. 1806—1906. Varshava, 1906 [in Russian]. [Памятка солдата 32-го пехотного Кременчугского полка в память 100-летнего юбилея полка. 1806—1906. Варшава, 1906].
 9. Księga Pamiątkowa opracowana staraniem Komitetu Obywatelskiego w czterdziestą rocznicę powstania r. 1863/1864. Lwów, 1904 [in Polish].
 10. D'yakov, V.A., Miller I.S. Revolyucionnoe dvizhenie v Russkoj armii i vosstaniya 1863 g. Moscow, 1964 [in Russian]. [Дьяков В.А., Миллер И.С. Революционное движение в Русской армии и восстания 1863 г. Москва, 1964. 448 с.].
 11. Kratkaya istoriya 31 pexotnogo Aleksopol'skogo polka. Varshava, 1909 [in Russian]. [Краткая история 31 пехотного Алексопольского полка. Варшава, 1909].

Надійшла / Received 18.04.2023

Yaroslav TYNCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Deputy Director on Scientific Work,

National Museum of Military History of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

lemberg_landwer@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

POLISH INSURGENT UNITS

IN THE RIGHT-BANK UKRAINE 1863—1864

IN THE LIGHT OF THE SOURCES

The purpose of the article is to find and systematize the information stored in the archives about the organization and combat activity of Polish insurgent units and the territory of Right-Bank Ukraine in 1863—1864. **The methodology** based on the principles of historicism, systematicity, verification, and scientificity. Were used such methods as chronological, biographical, problem-searching, and retrospective. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, author has carefully collected, analyzed and described the history of creation, combat activity and subsequent fate of all Polish insurgent units that operated on the territory of Right-Bank Ukraine. This research investigated names

of all units' commanders, their life paths and circumstances of death. **Conclusion.** The goal of Polish insurgents located on the territory of Right-Bank Ukraine was to enter into the Belarusian provinces, unite with local units, attack the rear of Russian troops and advance into the Congress Poland. The uprising in Ukraine began on the night of April 26—27, 1863, and was defeated by mid-May. The organization of rebel units began long before this date. Polish aristocrats supplied future soldiers with everything necessary: horses, weapons, clothes, food, etc. The Polish insurgent units were well organized, but few in number and located far from each other. As a result, the vast majority of them were defeated; leaders and commanders were killed in battles with the enemy, or were captured and executed later. Only the detachment of Edmund Różycki was lucky to escape. Polish and Ukrainian historiography of the Polish Uprising 1863—1864 are considered primarily through the prism of his military activity. Other heroes of this period are mainly forgotten. At the same time, the archives of Ukraine contain several unexamined documents of that period, thanks to which this topic can be more widely disclosed in future publications.

Keywords: Polish (January) Uprising 1863—1864, Edmund Różycki, Romuald Olszański, Petro Chojnowski.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.119>

УДК 94(477.46) «1863/1864»: [929.735(438)+27+94(470+571)(1-44)](045)

Ігор КРИВОШЕЯ

кандидат історичних наук, професор,

професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання,

Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Умань, Україна)

igorkryvosheia@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

СПІЛЬНОТА УМАНСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СІЧНЕВОМУ ПОВСТАННІ 1863—1864 рр.

Мета — спроба висвітлення подій Січневого повстання на регіональному рівні крізь призму протистояння/взаємодії шляхти, селянства, церкви та імперської влади. **Методологія** ґрунтується на застосуванні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, зокрема проблемно-хронологічного, історико-біографічного, порівняльно-історичного. **Наукова новизна.** На основі нововиявлених та вже відомих архівних документів зроблено спробу переосмислити події Січневого повстання на Уманщині. **Висновки.** Уманський повіт був одним із найбільших у Київській губернії, а позиції польської шляхти щодо впливу на місцеве життя після придушення повстання 1830—1831 рр., попри репресивні заходи російської влади, не послабилися. Аналіз джерел спростовує твердження про значну активність повстанців на території повіту, проте водночас підтверджує, що місцева шляхта підтримувала польський рух і Січневе повстання (таємні наради, переховування зброї та набоїв, долучення окремих осіб до загонів), а деякі російські чиновники були до поляків ліберально налаштовані. Ставлення християнських церков до подій повстання було своєрідним віддзеркаленням ставлення

Цитування: Кривошея І. Спільнота Уманського повіту Київської губернії у Січневому повстанні 1863—1864 рр. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 119—134. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.119>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570)

імперської влади до правобережної шляхти, яка переважно сповідувала римо-католицизм. Застосовані репресивні заходи царату лише дещо зменшили польські впливи в економічному, суспільному та культурному житті повіту.

Ключові слова: *шляхта, російська адміністрація, селянство, церква, Січневе повстання, Уманський повіт, Київська губернія.*

Наприкінці XVIII ст. після поділів Речі Посполитої Правобережна Україна опинилася у складі Російської імперії. Процес інкорпорації та інтеграції цього непростого регіону тривав досить довго, а спокій і ситуативна лояльність поляків змінювалися активізацією національного руху та спалахами збройної боротьби. Від інсурекції Тадеуша Костюшка й до Січневого повстання включно відбулася певна еволюція сприйняття російської влади шляхтою, частина якої інтегрувалася в імперське суспільство, а частина мріяла про відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. На думку Н. Щербак, імперський центр у першій третині XIX ст. де-факто визнав «польський» статус Київської, Подільської та Волинської губерній [1, С. 217]. Проте спочатку Листопадове, а згодом і Січневе повстання переконали царат, що поляки не відмовляться від ідеї власної державності.

Серед досліджень, присвячених темі польського впливу в економічному, суспільному та культурному житті Правобережної України, виокремимо передусім праці українських авторів: І. Лісевича — про польську меншину Наддніпрянської України у другій половині XIX — початку XX ст. [2]; Н. Щербак — про особливості національної політики російської влади на Правобережжі наприкінці XVIII — на початку XX ст. [1]; В. Шандри — про історію генерал-губернаторств в Україні (зокрема підкреслюються особливості функціонування Київського генерал-губернаторства) [3]; Ю. Земського — про змагання польської, російської та української еліт за Правобережну Україну у середині XIX ст. [4]; Б. Гудя — про історію і природу етносоціальних конфліктів між українцями й поляками Наддніпрянщини, Волині, Галичини [5]; М. Казьмирчук — про роль і місце поляків у соціально-економічному розвитку Київської губернії 1861—1917 рр. [6]; Я. Сумишина — про польську ідентичність та російське самодержавство на Поділлі [7]; колективна монографія за ред. І. Кривошеї та Н. Моравця про перебіг і наслідки Січневого повстання у Правобережній Україні [8, 18]. Серед публікацій польських істориків акцентуємо увагу на дослідженнях С. Веха — про політику деполонізації, яку проводила імперська влада на білоруських і литовських землях [9, 11], В. Цабана — про перебіг і вплив Січневого повстання на соціально-економічний розвиток окремих регіонів і долі поляків у Російській імперії [12], Я. Легеча — про діяльність київських генерал-губернаторів у перші роки після Січневого повстання та їх ставлення до поляків [13], Я. Легеча й К. Лятовця — про концепцію, механізм ухвалення рішень і реалізацію політики деполонізації, яку проводила російська адміністрація в Київському генерал-губернаторстві 1864—1868 рр. [10], А. Гурака, К. Лятовця та інших — про структуру органів

австрійської влади на Галичині й російської у Царстві Польському [14—15]. Неможливо не згадати також праці французького історика Д. Бовуа, де серед іншого висвітлено наслідки Січневого повстання [16, 21].

Ситуація в повітах Правобережної України у цей період була досить ілюстративною й водночас віддзеркалювала регіональні особливості Київської, Волинської та Подільської губерній як під час Листопадового повстання, яке підтримала місцева шляхта, так і Січневого, в якому вона була пасивною. Б. Гудь слушно зауважив: «Шляхетські революціонери цілком не могли сподіватися на підтримку українського села. Місцеві ж землевласники не лише боялися селян, котрі зазіхали на їхні маєтки, а й не довіряли представникам табору “червоних”, серед яких було чимало хлопоманів, готових піти на найрадикальніші поступки селянам, аби тільки залучити їх до повстання. Тому, як констатував з гіркотою очевидець подій, “українна” шляхта не підтримала масово повстанського руху, а через “особисту пасивність” і “брак суспільної жертвовності” відштовхнула від справи й селян» [5, С. 177].

Що ж відбувалося на повітовому рівні? Це одне з питань, яке потребує ґрунтовної відповіді. Спробуємо висвітлити його на прикладі Уманського повіту¹ — третього за територією серед дванадцяти повітів Київської губернії [17, С. 4]. Позиції польської шляхти після придушення повстання 1830—1831 рр. [18] у впливі на місцеве життя не послабилися, незважаючи на репресивні заходи російської влади.

Автор уже звертався до теми повстання 1863—1864 рр., водночас у цій публікації до 160-річчя Січневого повстання зроблено спробу на основі нововиявлених і вже відомих архівних документів переосмислити відлуння польського повстання на Уманщині. Тут також використано матеріали більш ранньої публікації на цю тему [19, С. 65—80].

Перед повстанням

Період кінця 1850—початку 1860-х рр. характеризувався надзвичайно цікавою суспільно-політичною ситуацією, яка стала більш ліберальною після коронації Олександра II. Водночас особливу занепокоєність генерал-губернатора Південно-Західного краю І. Васильчикова викликала активізація діяльності в регіоні різноманітних польських емігрантських організацій. Натомість ідеологічний ґрунт повстання у Правобережній Україні готували недільні школи, яких було понад 100, поширювалася «Gazeta Polska», діяли таємні гуртки в Києві, Одесі, Харкові [20, С. 82—83]. На думку Д. Бовуа, на Правобережжі «польський світ» існував своєрідними острівцями [21, С. 263].

У цей час «влада, навчена гірким досвідом повстання 1830—1831 рр., почала вбачати в кожному носіїві польської ментальності потенційну загрозу і намагалася максимально обмежити присутність підозрілого елемента у вертикалі

¹ Терміни «Уманський повіт», «Уманщина» використовуються у статті як тотожні.

державного управління. Такий підхід часто межував із відвертою дискримінацією за національною, конфесійною, а також за світоглядною ознаками» [7, С. 15].

26 вересня 1860 р. генерал-губернатор І. Васильчиков скерував до чиновників з особливих доручень розпорядження, в якому наголошував на збиранні інформації про політичний стан у повітах, а також наказував установити суворий таємний нагляд за польськими поміщиками, шляхтою та духівництвом в умовах посилення польської пропаганди [22, С. 77—79].

Напередодні повстання у проєкті заходів протидії польській «пропаганді» підкреслювалося, що особливу увагу варто звернути на активність еміграції, яка «підбурює» місцевих поляків, поширюючи відповідні брошури. Необхідно тримати під постійним наглядом ксьондзів, польських поміщиків і молодь, особливо студентів, щодо розповсюдження ними «антиурядових ідей», зокрема питання звільнення від кріпацтва. Акцентувалася увага на ролі церкви: протидія польських поміщиків відкриттю православних сільських шкіл в їхніх маєтках, контроль за тим, що і як викладають у школах, відкритих польськими поміщиками або католицьким духівництвом².

13 лютого 1861 р. у Варшаві патріотично налаштовані поляки організували масову демонстрацію, якою вшанували пам'ять річниці битви під Гроховом (13 лютого 1831 р.), що супроводжувалася сутичками із російськими військами, в яких загинули п'ятеро осіб [23, С. 24]. Саме ці «акції протесту 1861 р., що відбулися у Царстві Польському й були придушені самодержавною владою, спонукали Санкт-Петербург ще суворіше поставитися до вирішення польського питання» [7, С. 15].

Проте у відповідь на ці дії російської влади у 1861 р. Правобережною Україною прокотилася хвиля польських патріотичних маніфестацій. За даними поліції, у трьох південно-західних губерніях відбулося 260 таких виступів: у Київській — 97, Подільській — 142, Волинській — 21. Осередками організації маніфестаційного руху були католицькі костели, яких у регіоні налічувалося 244. У деяких із них маніфестації відбулися декілька разів — 75 костелів, а в 169 — тільки по одному разу. Таким чином, на думку Г.І. Марахова, у 1861 р. на Правобережжі було організовано 429 польських патріотичних маніфестацій [20, С. 96].

Уже після спалаху повстання, у грудні 1863 р., під час обшуку виявили, що польський поміщик Уманського повіту Федір Яловицький зберігав у себе фотографію, яка зафіксувала розгін російськими військами демонстрації, та копію розпорядження ксьондза Фіалковського від 3 березня 1861 р. про жалобу за загиблими у Варшаві³.

Навесні 1861 р., коли прокотилася хвиля масових польських патріотичних демонстрацій, в уманському костелі відслужили панахиду за п'ятьма загиблими, яка стала предметом детального аналізу начальника місцевої поліції підпол-

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 810. Спр. 148. Арк. 20—21 зв.

³ Там само. Оп. 813. Спр. 10. Арк. 15.

ковника Льва фон Штейна, адже під час неї, за офіційною версією, яку озвучив ксьондз Кароль Закусило, здійснювався збір коштів для «відновлення-ремонту собору та для бідних». Пожертви збирала поміщиця Ружицька, яка відрізала від стрічок невеликі шматочки і передавала кожному присутньому. Посеред костелу стояв катафалк із символічною порожньою труною, на якій лежав вінок із чорними й білими стрічками. В одязі присутніх також домінував чорний колір. Перед труною встановили хрест, на дошці якого було вказано імена Марцелін, Здислав, Міхал, Кароль, Людвик. На панахиду, що відбулася 6 квітня 1861 р. в Умані, приїхали 25 поміщиків, переважно з Уманщини (повітовий предводитель дворянства Федір Яловицький, граф Арсеній Мошчинський, Казимир Жолкевський, Граціан Гуляницький із родиною, генеральша Ружицька з родиною, Яків Русецький, Непокойчицький, Йокіш, Жолинський із родиною, Ясинські з родинами та офіціалами, Косовський із родиною, Перетяткевич із родиною, Галецький із родиною, поміщиця Метелицька, поміщик Балтського повіту Глембоцький із родиною, поміщик Балтського повіту Янишевський, Маноцька з родиною, Мозевський із родиною, Літинський із родиною, Гнатовський, Ковнацькі, Трошинська з родиною, Марковський із родиною, Подгорський із родиною, князь Любомирський), 11 дворян (лікар Квятковський із родиною, управитель графа Мощенського Краєвський, управитель графів Потоцьких Свірчинський із родиною, Бояковський, Сімашко, Крековецький з родиною, Хоментовський, Ванка, Фебровський, Дерендовський, Малачевський), а також дев'ять мешканців Умані (суддя Березовський, підсудок Філіповський, чиновники Козачинський і Яворський, ротмістр Ржевуський, дворянин Ясинський, лікарі Кохлер та Малишевський, однодворець Томашевський). У своїй записці Л. фон Штейн зазначив, що цей великий з'їзд поміщиків викликав у нього підозру щодо підготовки якоїсь демонстрації. На його запит було призначено подвійний караул⁴. Як виявилось, начальник місцевої поліції не помилився.

Розслідування перебігу повстання на Уманщині

Повстання 1863 р. почалося в ніч із 22 на 23 січня. Польські землевласники і шляхта Правобережжя не змогли швидко відреагувати й підготуватися до підтримки варшавян. Скоординований та організований виступ у Правобережній Україні планувався на 26—27 квітня й передбачав формування добровольчих загонів із наступним об'єднанням розрізнених повітових повстанських підрозділів у більші губернські. Попри ситуативну активність поляків у Васильківському, Таращанському, Канівському, Уманському та Липовецькому повітах, можемо констатувати локальний характер виступів, а розроблений план спільних дій так і не було втілено у життя. В окремих повітах Київської (Чигиринський, Черкаський) та Волинської (Рівненський, Ковельський) губерній не було зафіксовано дій

⁴ Там само. Оп. 811. Спр. 266. Арк. 261—266.

повстанців [23, С. 9—10; 20, С. 254—255], а в Подільській підготовка й організація збройних загонів відбувалася лише в Ольгопільському повіті [5, С. 178].

Інформація про ситуацію на Уманщині цікава й водночас контрверсійна. Документи свідчать про відсутність збройних сутичок і про доволі неоднозначну роль російських чиновників у справі викриття антиурядових дій місцевих поміщиків та шляхти. Так, начальник уманської повітової поліції підполковник Л. фон Штейн у своєму рапорті від 30 квітня 1863 р. повідомляв начальника Київської губернії про цілу низку заходів, які повинні були перешкоджати появі та діям повстанців у повіті: в усіх містечках і селах здійснювалося цілодобове патруювання, а особлива увага приділялася охороні поштових станцій. Окрім того, створено сільські караули, які склалися передусім із селян. За тиждень, 7 травня, Л. фон Штейн поінформував губернське начальство, що в Уманському повіті спокійно, повстанські загони не з'являлися, серед поляків панує лояльність, а селяни взагалі позитивно налаштовані щодо уряду. Він рапортував, що проведені у квітні—травні заходи щодо збереження безпеки і спокою в повіті роблять неможливими «антидержавні прояви»⁵.

В контексті цих заходів варто згадати про ставлення українського селянства Правобережжя до повстання 1863 р., яке передусім ілюструє, по-перше, активний запис селян до сільських варт, в яких вони вбачали певне повернення до козацьких часів; по-друге, практично повсюдне ігнорування «Золотої грамоти» та відсутність прагнень долучитися до повстанських загонів. Лише в Київській губернії сільські варти налічували 1 182 сотників, 9 590 десятників і 109 152 стражників [5, С. 169].

Забезпечення «антиповстанських» загонів селян здійснювалося централізовано. Так, навесні 1863 р. з Київського арсеналу до Уманського повіту було відправлено для озброєння сільської варті 1 077 рушниць (потреба становила 1 011). Повітовий справник здав 1 002 рушниці, забракло 75. Усього в повітах Київської губернії було роздано 9 889 рушниць (потреба становила 9 899; не повернули — 9)⁶.

Ці сільські варти, якими керувала поліція, були дуже активними — «проводили облави, доправляли до рук влади заарештованих повстанців, брали участь у боях із повстанськими загонами. Найактивніше селянські формування діяли в Таршанському, Канівському, Чигиринському й Черкаському повітах» [5, С. 170].

Попри відсутність активних збройних сутичок між повстанцями та урядовими силами (армія, поліція, сільські варти) на території Уманщини, подальше з'ясування обставин показало, що в повіті не все було спокійно.

10 травня в рапорті на ім'я начальника Київської губернії керівник уманської поліції Л. фон Штейн повідомляв про випадок у с. Орадівці. Він зафіксував, що 1 травня у сільській кузні Степана Цимбалюка було знайдено звернення до народу «на малоросійском языке». Текст звернення із закликом до повстання був

⁵ Державний архів Київської обл. (далі — ДАКО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44636. Арк. 3—5 зв.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 369. Спр. 237. Арк. 4.

надрукований на білому папері слов'янськими літерами. Він розпочинався словами «Русский народ», а закінчувався підписом «Тымчасова народна старшина». Документ потрапив до поміщика с. Орадівки Граціана Гуляницького, котрий, прочитавши текст, сказав, що, можливо, й буде так, як написано, а, можливо, ні. Потім наказав передати цей папір повітовому начальству. Селяни ймовірно знайомі зі зверненням, але, на думку фон Штейна, уваги на нього не звертають. На запит про причетність Г. Гуляницького до «протизаконних дій», пов'язаних із повстанням, підполковник Л. фон Штейн у рапорті від 21 травня повідомляв про «повну благонадійність» поміщика. Його все ж залишили під підозрою, а в 1866 р., попри виконання ним за розпорядженням Уманської дворянської опіки функцій опікунства за маєтком Леона Марковського (с. Заячківка), було вирішено вислати на нове місце проживання в Архангельську губернію. Проте Г. Гуляницькому вдалося домогтися скасування цього рішення — за станом здоров'я йому було дозволено в 1867 р. переселитися на територію корінної Польщі⁷.

Цей епізод ілюструє, що селяни не підтримували повстання, а загалом «чисельність селян, котрі зі зброєю в руках воювали у лавах повстанців проти царизму, була невелика — вона не перевищувала тисячі осіб, причому щонайменше 90 % селян та однодвірців», які долучилися до виступу, були етнічними поляками. Лише близько 10 %, тобто 100—200 осіб були православними, «найчастіше русинами» [5, С. 177].

У причетності до повстання підозрювався також колишній власник с. Косенівки Владислав Залютинський. Під час обшуку в його будинку помічник земського урядника Завадський знайшов прокламацію Чарторийського й різні революційні листи з Поділля. В. Залютинський заявив, що ці папери йому підкинули невідомі, а також заперечував будь-який зв'язок із повстанцями. Повну свою невинуватість дворянинові довести не вдалося, тому за збереження «підривної літератури» він зазнав адміністративного покарання⁸.

На початку березня з Києва до власного маєтку у с. Розсішки прибув поміщик Генріх Хоментовський. Згодом він організував зустріч із сільським старостою Костюком і селянином Петром Максименком та під час розмови намагався схилити їх до створення невеликого загону, який мав допомагати польським повстанцям, які невдовзі повинні були прибути сюди. Під час допиту Г. Хоментовський також засвідчив, що поміщик с. Вербовата Косовський подарував наділи селянам, які погодилися вступити в такий загін. Перевірка, проведена начальником повітової поліції фон Штейном, не підтвердила наявності такої агітації на селі. Пізніше Г. Хоментовського все ж було заарештовано за підозрою у повстанні. До 1865 р. його утримували в Київській фортеці⁹.

Під час придушення повстання ніхто з імовірних учасників не втік за кордон. Стосовно загиблих у боях, то з тих, хто належав до дворянства Уман-

⁷ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44160—44192.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 814. Спр. 10; Ф. 489. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 22 зв.

⁹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44192. Арк. 1, 3—4, 9, 34.

ського повіту, за офіційними даними, був лише один. 29 квітня у сутичці при с. Солов'ївці Радомишльського повіту було вбито сина поміщика половини с. Дубова Адольфа Фортунатова Перетяткевича¹⁰.

Пізніше начальникові повітової поліції стало відомо про «злочинні дії» поміщиків Фортуната Перетяткевича й Володимира Підгорського (с. Коржова), щоправда, на ґрунті чуток, які поширювали селяни. У першому випадку поміщика звинувачували в тому, що в його маєтку є склад вогнепальної зброї, а В. Підгорського підозрювали в підготовці та організації повстанського загону. Як доказ наводили той факт, що в нього таємно зберігалися сідла, піки, холодна й вогнепальна зброя. Начальник поліції Л. фон Штейн перевіряв ці чутки, вони не мали під собою ніякого ґрунту, за що й потрапив під перевірку на «благонадійність» і відповідність посаді¹¹.

Зберігання будь-якої вогнепальної чи холодної зброї, кінської зброї тощо розглядалося крізь «монокль підозрілості» щодо причетності до повстання. Так, у переховуванні шабель в урочищі Дроздинець, неподалік від с. Підвисокого, підозрювали офіціалістів поміщика Потоцького¹².

Подальше розслідування причетності поміщиків до повстання призвело до виявлення в лісі поблизу с. Верхнячки 183 патронів, у таємному переховуванні яких підозрювали заарештованих у листопаді 1863 р. дворянина Валентія Юліуша Окулу та австрійського підданого Йосифа Каницького. Впродовж майже трьох років велося розслідування відносно причетності їх до польського повстання, а 28 квітня 1866 р. у зв'язку з недоведенням «злочинних намірів» вони були звільнені з-під арешту розпорядженням київського губернатора¹³.

В анонімному доносі, який доставив купець Хряков генерал-губернатору М. Анненкову, Л. фон Штейна звинувачували в тому, що він підкуплений поляками і через це не звертає уваги на підготовку повстання в Умані, не повідомляє про заворушення, які відбувалися в повіті. Зазначалося, що через його потурання 14 та 21 квітня в уманському будинку предводителя дворянства Федора Яловицького відбулися наради польських поміщиків, а в найближчому оточенні начальника поліції панують пропольські настрої, зокрема це стосується його особистого секретаря Володимира Козельського, який є «першим бунтівником» і посередником між поляками та фон Штейном. В. Козельському з метою встановлення за ним постійного поліцейного нагляду було запропоновано місце в київській міській поліції, але він відмовився й на службу не з'явився. За свідченнями чиновників, В. Козельський хоч і православний, проте ходить у римо-католицький костел і схиляється перед усім польським¹⁴.

У лютому — березні 1863 р., як зазначалося у справі, підполковник фон Штейн видав польським поміщикам подорожні білети, переважно на за-

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 5—6.

¹¹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44091.

¹² Там само. Спр. 44695. Арк. 11, 15.

¹³ Там само. Спр. 44648. Арк. 1, 7, 12.

¹⁴ Там само. Спр. 44458. Арк. 39—49.

хідний напрямок — до Гайсина, Кам'янця-Подільського, Житомира, а також Києва. За свідченнями автора доносу, 22 квітня Цезарій Ковнацький за дорученням польських поміщиків поїхав із грошима до Житомира, а після його повернення 27 або 28 квітня мала відбутися нова таємна нарада¹⁵.

Повстання й церква

Після закриття Уманського василіанського монастиря та школи при ньому [25], а також офіційної ліквідації греко-католицької (унійної) церкви з її подальшим приєднанням до Російської православної [26], серед християн в Уманському повіті домінували православні та католики [17]. Причому перших було більше не лише за кількістю вірян, а також і парафій. Етноконфесійна ситуація в повіті в цілому відповідала загально регіональній тенденції: «У 1839 р. уніатську церкву переважно поглинуло російське православ'я, що розділило Україну на православну більшість та на дуже незначну католицьку меншість» [27, С. 151].

Наведемо два епізоди, які ілюструють ставлення християнських церков до Січневого повстання. Центром релігійного життя для поляків (і не лише Уманського повіту) був костел Успіння Пресвятої Богородиці (Внебовзяття Найсвятішої Диви Марії), врочисто освячений 15 липня 1826 р. [28, С. 345]. У XIX — на початку XX ст. уманський костел був духовним осередком для католиків регіону, якому підпорядковувалися філіали й каплиці (кількість яких не була сталою)¹⁶. Він відіграв важливу роль не лише для місцевих поляків, а й також був одним із центрів адміністративно-територіального поділу римо-католицької церкви на українських землях (назви, що зустрічаються в архівних документах і публікаціях — Богуславсько-Умансько-Таращанський, Уманський, Таращансько-Канівсько-Уманський, Звенигородсько-Уманський деканати [29, С. 82]).

Уманський костел дійсно справляв враження. Наприкінці XIX ст. газета «Киевское слово» повідомляла: «При спуску з гори перш за все впадає в очі католицький костел [...] Розміри костелу величезні. Швидше за все, він з недавніх. Стіни обвішані мало не гравюрами релігійного змісту. Світла маса. Чистота зразкова, на колонах звичайні написи про смерть осіб, які по жертвували на костел більш-менш солідні суми» [30, С. 1; 31, С. 1].

Упродовж тривалого часу тут служив ксьондз Кароль Закусило. Віряни згадували про нього як про священника, що був відомий усім і знав усіх. Він трохи заїкався, до всіх звертався на «ти», його поважали [32, С. 47]. Народився 1822/1823 р. в Київській губернії, закінчив Луцько-Житомирську римо-католицьку семінарію¹⁷, а в костелі в Умані з 1850 р. спочатку служив вікарієм¹⁸.

¹⁵ Там само. Арк. 1—2.

¹⁶ ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 2413; Ф. 2. Оп. 2. Спр. 608; ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 634. Спр. 654. Арк. 1—9.

¹⁷ ДАКО. Ф. 384. Оп. 12. Спр. 19. Арк. 261—262 зв.

¹⁸ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 21095. Арк. 20—21.

К. Закусило був активним прихильником польської ідеї. Перебував під постійним наглядом поліції в 1863 р., а згодом його заарештували. Причетність ксьондза до Січневого повстання слідству довести не вдалося. 15 червня 1866 р. його було звільнено з-під варти, але залишено під таємним наглядом поліції¹⁹. Він і надалі продовжував не лише своє служіння в Умані, а й виховання місцевих поляків у патріотичному дусі. Так, у 1905 р. настоятель Уманського римо-католицького парафіяльного костелу ксьондз К. Закусило був серед ініціаторів створення в місті Уманського римо-католицького благодійницького товариства²⁰. Помер у 1908 р. Його поховали на Міщанському цвинтарі (польський сектор) в Умані²¹.

Православна церква сприймала католиків і польських шляхтичів, а відповідно й Січневе повстання в руслі офіційної імперської політики. Етноконфесійне протистояння посилювали довготривалі конфлікти з польськими поміщиками щодо землі, виділеної церкві²².

Водночас православні священники виконували роль «государевих очей» на локальному рівні. Написання доносів на польських поміщиків і шляхтичів було звичною справою. Так, у поданому на ім'я чиновника з особливих доручень Подгородникова місцевий священник Василь Григорович наголосив на збиранні та зберіганні зброї й одягу для повстанців поміщиками Ясинськими (с. Верхнячка) і Красицькими (с. Христинівка), до яких долучився суддя Кохановський. У доносі зазначалося, що у старому будинку К. Ясинського з кінця 1862 до травня 1863 рр. зберігалася багато вогнепальної зброї та пороху. Пізніше, у травні, весь цей арсенал було таємно переправлено з Верхнячки до Христинівки, де й заховано на поміщицькому току. Проведені Подгородниковим за присутності понятих 3 вересня 1863 р. обшуки в маєтках Верхнячка та Христинівка донос священника не підтвердили²³.

Водночас російські чиновники вказували все ж на недостатню, порівняно з 1830—1831 рр., активність сільських православних священників Південно-Західного краю у справі роз'яснення антиурядового спрямування повстання 1863 р., що, на їхню думку, було просто «злочином» і гальмувало велике, а отже тотальне, зросійщення регіону²⁴.

Наслідки повстання для шляхти Уманського повіту

На думку А. Капелера, відтепер «захист влади і стабілізація системи мали абсолютну першість, а методи придушення були за царя-реформатора ще більш рішучими, аніж за його консервативного батька» [33, С. 196].

¹⁹ Там само. Спр. 44519. Арк. 327.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 634. Спр. 654. Арк. 1—9.

²¹ Уманський краєзнавчий музей. Ф. НВФ-349. Арк. 22.

²² Державний архів Черкаської обл. Ф. 833. Оп. 1. Спр. 58—57, 69, 80.

²³ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44596. Арк. 1—4.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 1—1 зв.

15 березня 1863 р. було видано «Правила для накладення секвестру на маєтки осіб, причетних до заворушень, що виникли у прикордонних із Царством Польським губерніях, і для завідування та розпорядження цими маєтками»²⁵. На основі цього документа складено інструкцію з управління секвестрованою власністю, яка деталізувала загальні положення «Правил...»²⁶.

За квітень 1863 — травень 1873 рр. у трьох губерніях було конфісковано власність 144 осіб, причетних до повстання: в Київській — 50, у Подільській — 16, у Волинській — 78 [20, С. 239—240]. Навіть побіжний погляд на ці цифри дає розуміння, де поляки більш активно протистояли російському царату.

В Уманському повіті від початку секвестрування на основі положень від 15 березня 1863 р., а пізніше в 1864—1865 рр., конфіскації підлягала власність Якіма й Казимира Раковських у с. Оксанино, Івана Лягуна у с. Шарині, Казимира Вишинського, В'ячеслава Курманського в с. Романівці, Олександра Чарковського, Генріха Хоментовського — співвласника с. Розсішок, Генріха Геймана, Владислава Косовського²⁷.

Окрім конфіскації, учасники повстання отримували й інші покарання залежно від причетності до «антиурядових дій». Для першої категорії (особи, захоплені зі зброєю або без неї, котрі чинили опір) — смертна кара, безстрокова чи довголітня (від 12 до 20 років) каторга на рудниках; для другої (особи, схоплені не під час боїв зі зброєю в руках, які не чинили опору) — каторга на рудниках та заводах до 10 років; для третьої (особи, затримані без зброї, котрі не чинили опору) — арештантські роти та заслання у віддалені куточки імперії. Загальна цифра засланих до Вятської, Саратовської, Оренбурзької губерній сягає 80—100 тис. [20, С. 237, 240—241].

Уманський дворянин Олександр Чарковський рішенням суду № 17514 від 8 грудня 1864 р. був внесений до розряду політичних злочинців, позбавлений усіх дворянських прав та привілеїв і засуджений до 15 років каторги²⁸.

У 1867 р. різні види покарання присудили й уманським дворянам. Управитель маєтку графині Чарторійської Григорій Любенецький за постачання повстанцям зброї та боєприпасів отримав 5 років каторги — роботи на заводах. Наглядач «економічного магазину» Івана Михалевського за «співчуття» повстанцям вислали в одну з центральноросійських губерній. Вирок волосному писареві Владиславові Домбровському за підозрою в повстанні залишено на розгляд начальства. Поміщика Йосифа Держановського з с. Легедзине за агітування до повстання інших осіб було засуджено до 12 років каторги на рудниках. В'ячеслава Курманського покарали 7 роками каторги на заводах за участь у загоні повстанців. У тому ж списку й арештований на 3 роки міщанин Тарас Мединський та мешканець Умані Карл Домбровський, якого засудили на 6 ро-

²⁵ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44510. Арк. 3—3 зв.

²⁶ Там само. Арк. 1—2.

²⁷ Там само. Спр. 44519.

²⁸ Там само. Арк. 230.

ків каторги на заводах [34, С. 56]²⁹. Імовірно, що вони належали до прошарку декласованої у 1830—1850-х рр. шляхти.

Під підозрою поліції перебували всі особи польського походження, особливо ті, які служили на різних посадах у державних установах й у дворянських представницьких органах. 8 березня 1863 р. було вирішено тимчасово скасувати дворянські вибори, що повинні відбутися у травні [35]. Остаточо було поставлено хрест на самостійності «західного дворянства» у другій половині 1863 р., самоврядні органи якого після 1830 р. підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ. Відтепер предводителів дворянства, а також інших чиновників, призначав уряд [19, С. 72]. Так, наприкінці 1863 р. за зв'язки з повстанцями було звільнено з посади предводителя уманського дворянства поміщика Федора Яловицького³⁰.

Оцінюючи ситуацію в Уманському повіті, чиновник з особливих доручень Подгородников у рапорті від 22 червня 1864 р. київському військовому губернаторові зазначив, що ці заходи спричинили негативну реакцію поляків-службовців³¹.

У травні 1864 р. секретар поліційного управління колезький радник Владислав Василевський за пропозицією начальника поліції Л. Фон Штейна надіслав листа військовому губернатору, в якому вони висловили свої «почуття відданості» та «вірності» російському престолу. Лист підписали й інші поляки-католики³².

Січневе повстання спричинило активізацію роботи механізму соціальної декласації польської шляхти, не затвердженної остаточно в російському дворянстві. На підставі указів 1863—1865 рр. таких записували в податний стан [19, С. 73].

Навіть попри неприйняття правобережними поміщиками ідей повстання 1863—1864 рр., майбутнє польських землевласників не видавалося «безхмарним». Царат застосував фінансові механізми, щоб зменшити вплив поляків. У червні 1863 р. було запроваджено податок за «польськість». Цей збір із прибутку польських поміщицьких господарств стягувався впродовж тридцяти років — спочатку в розмірі 10 %, а в 1864 р. його було зменшено до 5 % [20, С. 239; 21, С. 362—363].

Попри всі устиски царського режиму, поляки намагалися всіляко уникати подібних «витрат на росіян», або хоча б зменшити їхні розміри. На кожного землевласника було заведено документацію: кількість землі, прибутки, сімейний стан, віросповідання, наявність заводів, млинів тощо. Із загальної суми податку викреслювалися витрати поміщика на навчальні й медичні заклади, якщо такі були. Російські поміщики також платили податок із прибутку, але в розмірі лише 1,5 %, і через відсутність доходів могли взагалі звільнитися від його сплати³³.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 161.

³⁰ ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44458. Арк. 49.

³¹ Там само. Спр. 44908. Арк. 2—2 зв.

³² Там само.

³³ Там само. Спр. 44612.

* * *

Попри те, що історіографія Січневого повстання та його відлуння на українських землях є достатньою, але це все-таки не дозволяє стверджувати про повноту дослідження його перебігу, зокрема у Правобережній Україні (передусім на локальному рівні). Уманський повіт був одним із найбільших у Київській губернії, а позиції польської шляхти після придушення повстання 1830—1831 рр. у впливі на місцеве життя не послабилися, незважаючи на репресивні заходи російської влади. Аналіз джерел спростовує твердження про значну активність повстанців на території повіту, але водночас підтверджує, що місцева шляхта підтримувала польський рух і Січневе повстання (таємні наради, зберігання зброї та набоїв, долучення окремих осіб до загонів), а окремі російські чиновники були налаштовані до поляків дуже ліберально. Ставлення церкви до подій повстання є своєрідним віддзеркаленням ставлення імперської влади до правобережної шляхти, яка переважно була римокатолицького віросповідання. Застосовані царатом репресивні заходи лише незначною мірою зменшили польські впливи в економічному, суспільному та культурному житті повіту.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Shcherbak, N.O. Natsionalne pytannia u politytsi tsaryzmu v Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX stolittia). Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Щербак Н.О. Національне питання у політиці царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX століття). Київ, 2005. 616 с.]
2. Lisevych, I. U zatinku dvohlavoho orla (Polska natsionalna menshyna na Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX st. — na pochatku XX st.). Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Лісевич І. У затінку двоголового орла (Польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.). Київ, 1993. 87 с.]
3. Shandra, V. Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX — pochatok XX stolittia. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття. Київ, 2005. 427 с.]
4. Zemskyi, Yu. Polska, rosiiska ta ukrainska elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredynu XIX st. Khmelnytskyi, 2011 [in Ukrainian].
[Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. 350 с.]
5. Hud, B. Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukrainci yi poliaky na Naddnyprianschyni, Volyni yi u Skhidnii Halychyni v XIX — pershij polovyni XX st. Kharkiv, 2017 [in Ukrainian].
[Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX — першій половині XX ст. Харків, 2017. 490 с.]
6. Kazmyrchuk, M. Sotsialno-ekonomichni rozvytok Kyivskoi hubernii (1861—1917 rr.). Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861—1917 рр.). Київ, 2011. 398 с.]
7. Sumyshyn, Ya. Polska identychnist ta rosiiske samoderzhavstvo. Podilskyi zriz. Kamianets-Podilskyi, 2022 [in Ukrainian].

- [Сумишин Я. Польська ідентичність та російське самодержавство. Подільський зріз. Кам'янець-Подільський, 2022. 304 с.].
8. Kryvosheia, I., Moravets, N. (Ed.) *Polske natsionalne povstannia 1863 — 1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv: kol. monohrafiia*. Uman, 2014 [in Ukrainian].
[Польське національне повстання 1863 — 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. І. Кривошея, Н. Моравець (ред.). Умань, 2014. 184 с.].
 9. Wiech, S. *Depolonizacja Ziem Zabranych (1864—1914). Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*. T. 1. Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864—1868). Kielce, 2018 [in Polish].
 10. Legieć, J., Latawiec, K. *Depolonizacja Ziem Zabranych (1864—1914). Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*. T. 2. Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864—1868). Kielce, 2018 [in Polish].
 11. Wiech, S. (red.). *Depolonizacja Ziem Zabranych (1864—1914). Koncepcje — mechanizmy decyzyjne — realizacja*. T. 3. Stanisław Wiech, Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868—1874). Kielce, 2021 [in Polish].
 12. Caban, W. *Powstanie styczniowe. Polacy i Rosjanie w XIX wieku. Wybór studiów z okazji czterdziestolecia pracy naukowej i 65. rocznicy urodzin*. Kielce, 2011 [in Polish].
 13. Legieć, J. *Sprawozdania kijowskich generałów-gubernatorów jako źródło do dziejów polityki rosyjskiej w Kraju Południowo-Zachodnim w pierwszych latach po powstaniu styczniowym (1864—1868). Źródła z Królestwa Polskiego, Litwy i Rusi*. Warsztat edytora. Warszawa, 2021 [in Polish].
 14. Górak, A., Latawiec, K. *Kancelaria organów władzy w Galicji. Wybór źródeł*. Lublin, 2012 [in Polish].
 15. Bogdanov, S., Górak, A., Latawiec, K., Legieć, J. *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839—1918*. Tom I: Ministerstwo Oświecenia Publicznego. Lublin, 2015 [in Polish].
 16. Bovua, D. *Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta i narod. 1793—1914 rr.* Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793 — 1914 рр. Київ, 2020. 872 с.].
 17. Kuznets, T.V. *Naselenia Umanshyny XIX — pochatku XX stolittia*. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Кузнець Т.В. Населення Уманщини XIX — початку XX століття: монографія. Київ, 2005. 195 с.].
 18. Kryvosheia, I., Moravets, N. (Ed.) *Polske natsionalne povstannia 1830—1831 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv: kol. monohrafiia*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Польське національне повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. Київ, 2017. 258 с.].
 19. Kryvosheia, I.I. *Shliakhta Umanshyny v Sichnevomu povstanni*. In: *Polske natsionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv*. Uman, 2014. S. 65—80 [in Ukrainian].
[Кривошея І.І. Шляхта Уманщини в Січневому повстанні. В кн.: Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Умань, 2014. С. 65—80].
 20. Marahov, G.I. *Polskoe vosstanie 1863 g. na Pravoberezhnoy Ukraine*. Kiev, 1967 [in Russian].
[Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1967. 258 с.].
 21. Bovua, D. *Bytva za zemliu v Ukraini. 1863—1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konflik-takh*. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863—1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ, 1998. 334 с.]

22. Kenevich, S., Konarskiy, K., Korolyuk, V. (Ed.) *Obshchestvenno-politicheskoe dvizhenie na Ukraine v 1856—1862 gg. Seriya “Vosstanie 1863 g.: Materialy i dokumenty”*. T. 1. Kiev, 1964 [in Russian].
[Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг. Серия «Восстание 1863 г.: Материалы и документы». Т. 1. Киев, 1964].
23. Getmanskiy, A.E. *Politika Rossii v polskom voprose (60-e gody XIX veka)*. *Voprosy istorii*. 2004. 5: 24—45 [in Russian].
[Гетманский А.Э. Политика России в польском вопросе (60-е годы XIX века). *Вопросы истории*. 2004. №5. С. 24—45].
24. Kenevich, S., Konarskiy, K., Korolyuk, V. (Ed.) *Vosstanie 1863 g. Seriya “Vosstanie 1863 g.: Materialy i dokumenty”*. T. 2. Kiev, 1964 [in Russian].
[Восстание 1863 г. Серия «Восстание 1863 г.: Материалы и документы». Т. 2. Под ред. С. Кеневич, В. Королюк, И. Миллер. Киев, 1964].
25. Kryvosheia, I.I. *Umanskiy vasylianskiy monastyr. 1765—1834*. Uman, 2009 [in Ukrainian].
[Кривошея І.І. Уманський василіанський монастир. 1765—1834. Умань, 2009. 28 с.].
26. Khikhlach, B. *Uniatska tserkva na Podilli (1700—1840): vikhy istorii ta sotsiokulturnyi portret*. Vinnytsia, 2015 [in Ukrainian].
[Хіхляч Б. Уніатська церква на Поділлі (1700—1840): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015. 404 с.].
27. Snaider, T. *Peretvorennia natsii. Polsccha, Ukraina, Lytva, Bilorus. 1569—1999*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569—1999. Київ, 2017. 460 с.].
28. Pokhilevich, L. *Skazaniya o naselennyh mestnostyakh Kievskoy gubernii, ili Statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vseh derevnyah, selah, mestechkah i gorodah, v predeleh gubernii nahodyashchihysya*. Kiev, 1864 [in Russian].
[Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев, 1864. 763 с.].
29. Bilousov, Yu. *Kyivsko-Zhytomyrska rymsko-katolytska yeparkhiia: Istorychnyi narys*. Zhytomyr, 2000 [in Ukrainian].
[Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.].
30. Putnik. *Po trem uezdah. Kievskoe slovo*. 1894. 10 avg. [in Russian].
[Путник. По трем уездам. *Киевское слово*. 1894. 10 авг. С. 1].
31. Putnik. *Po trem uezdah. Kievskoe slovo*. 1894. 13 avg. [in Russian].
[Путник. По трем уездам. *Киевское слово*. 1894. 13 авг. С. 1].
32. Podhorski, Z. *Wspomnienia. Pamietnik Kijowski*. T. 4. London, 1980. S. 39-88 [in Polish].
33. Kappeler, A. *Rosiiya yak polietnichna imperia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad*. Lviv, 2005 [in Ukrainian].
[Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005. 360 с.].
34. Dyakov, V.A. *Deyateli russkogo i polskogo osvoboditelnogo dvizheniya v tsarskoy armii 1856—1863 gg.: Bibliograficheskii slovar*. Moskow, 1967 [in Russian].
[Дьяков В.А. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1863 гг.: Библиографический словарь. Москва, 1967].
35. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii nachinaya s 1649 g. № 39359* [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи начиная с 1649 г. № 39359].

Надійшла / Received 09.04.2023

Ihor KRYVOSHEIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Professor,
Professor at Department of World History and Teaching Methods,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)
igorkryvosheia@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

THE COMMUNITY OF THE UMAN
DISTRICT OF THE KYIV PROVINCE
IN THE JANUARY UPRISING OF 1863—1864

The purpose of the study is to highlight the events of the January Uprising at the regional level through the confrontation/interaction between the gentry, the church, and the imperial authorities. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special historical research methods, in particular, problematic and chronological, historical and biographical, and comparative historical methods. **The scientific novelty** is based on the fact that the author tries to rethink the events of the January Uprising in the Uman district of Kyiv province on the basis of newly discovered and already known archival documents. **Conclusions.** Despite the fact that the historiography of the January Uprising and its reverberations on Ukrainian lands is sufficient, it still does not allow us to claim that the study of its course on Right-Bank Ukraine, especially at the regional level, is complete. The Uman district was one of the largest in the Kyiv province, and the position of the Polish gentry in influencing local life did not weaken, despite the repressive measures taken by the Russian authorities after the suppression of the 1830—1831 uprising. The analysis of the sources refutes the claim of significant insurgent activity in the county but, at the same time, confirms that the local nobility supported the Polish movement and the January Uprising (secret meetings, hiding weapons and ammunition, and individuals joining insurgent groups), and some imperial officials were liberal towards the Poles. The attitude of the Christian churches to the events of the uprising is a kind of reflection of the attitude of the imperial authorities to the right-bank gentry, who were mostly of the Roman Catholic faith. The repressive measures taken by the tsarist regime only slightly reduced Polish influence in the economic, social, and cultural life of the district.

Keywords: *gentry, Russian administration, peasantry, Christian church, January Uprising, Uman district, Kyiv province.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.135>
УДК 94(477.46) «1863/1864» (043.3)

Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу інформаційно-краєзнавчої роботи,
Білоцерківська централізована бібліотечна система
ім. П. Красножона (Біла Церква, Україна)
czerniecki.e@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-9756-4671>

СІЧНЕВЕ ПОВСТАННЯ У ВАСИЛЬКІВСЬКОМУ ПОВІТІ: СТОРОНИ КОНФЛІКТУ У СУДОВО-СЛІДЧІЙ СПРАВІ Е. ЗЕЛЕНСЬКОГО

Мета — окреслення сторін конфлікту під час Січневого повстання в межах Васильківського повіту Київської губернії. **Методологія.** Застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні методи, зокрема інструментарій історичної демографії. **Наукова новизна** полягає у впровадженні до наукового обігу даних про перебіг на теренах Васильківського повіту Січневого повстання і слідства над його учасниками. **Висновки.** Сторонами конфлікту на Васильківщині були кілька соціальних груп. Повстання готувалося у маєтках графа В.М. Браницького (аристократія). Початок його припав на 26 квітня 1863 р., коли було сформовано загін кінноти з близько 40 вершників (офіціалісти). Невдовзі повстанці залишили зброю та роз'їхалися. Проте їх помітив місцевий мешканець Т. Вітер (селяни). Почалися арешти і слідство, яке тривало до 1866 р. Увагу було зосереджено на постаті головного управителя — Е. Зеленського (зем'янство). Більша частина доказової бази походила зі свідчень Т. Вітра й указаних ним осіб. Дрібна шляхта та євреї мовчазно усунулися від свідчень проти повстанців. Помірна ретельність

Цитування: Чернецький Є. Січневе повстання у Васильківському повіті: сторони конфлікту у судово-слідчій справі Е. Зеленського. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 135—149. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.135>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570)

слідства на повітовому рівні призвела до поступового заперечення будь-якого зв'язку Е. Зеленського з повстанням. Слідча комісія (імперська адміністрація) дійшла висновку, що причиною свідчень Т. Вітра проти Е. Зеленського став їхній конфлікт із приводу земельної ділянки.

Ключові слова: Січневе повстання, Київська губернія, Васильківський повіт, конфлікт, аристократія, зем'янство, офіціалісти, дрібна шляхта, селянство, євреї, імперська адміністрація.

Передумови, підготовка, вибух, перебіг, слідство й покарання учасників Січневого повстання, його вплив на події наступних десятиліть уже понад півтора століття перебувають під пильною увагою істориків, переважно польських. Історіографія цього виступу, яка складається із значної кількості публікацій, почала формуватися ще за його перебігу. Йдеться про публікації у пресі, що фіксували окремі події, а також оприлюднення офіційних документів, списків заарештованих повстанців тощо. Невдовзі почали виходити друком перші спогади учасників та очевидців повстання. Серед них привертає увагу доробок директора Білоцерківської гімназії М. Чалого, присвячений його перебігу на теренах Васильківського повіту [15].

Отже перед тими, хто намагався узагальнити цей масив публікацій, стояло складне завдання. Не торкаючись тут усіх теренів, охоплених Січневим повстанням, зупинимось лише на публікаціях, що стосувалися українських земель, і передусім Васильківського повіту Київської губернії.

Саме подіям на теренах Правобережної України присвячено фундаментальну працю Ф. Равіти-Гавронського, виданої 1903 р. до 40-річчя Січневого повстання. До неї увійшли кілька епізодів, пов'язаних із Васильківським повітом. Про повстанців, котрі діяли в його північній частині, зазначено, що йшлося переважно про учнів Білоцерківської гімназії й синів навколишньої шляхти. Початок виступу датовано 26 квітня. Зазначено, що більшу частину загону заарештував волосний старшина Гребінківської волості Шадура з чисельною групою селян. Уже під 30 квітня в містечку Біла Церква було понад 100 арештованих повстанців. Досить детально описано влаштоване імперською адміністрацією показове конвоювання в'язнів із Білої Церкви по Києву — вулицями Велика Васильківська, Хрещатик і до Печерської фортеці [1, С. 229, 304—305]. Слід зазначити, що Ф. Равіта-Гавронський, пишучи про повстання у Васильківському повіті, обмежився спробою реконструкції руху повстанських загонів і їхніх імовірних планів. Також він наголошував на позиції селян, називаючи їх, у випадках нападу на повстанців, «гайдамаками». Втім самі бойові дії він майже не описував, хоча торкався питання про втрати як із боку повстанців, так й урядових військ.

Цю прогалину спробував заповнити С. Зелінський, який 1913 р. видав працю до 50-річчя Січневого повстання, де намагався узагальнити всі наявні подробиці про перебіг бойових дій. Подіям на теренах Київської губернії він присвятив окремий розділ, в якому три з дванадцяти епізодів прямо сто-

сувалися повстанських загонів, сформованих у Васильківському повіті. Так, у зв'язку з с. Гребінки С. Зелінський пов'язав коротку інформацію, що загін, котрий пройшов через с. Вінницькі Стави, був розбитий і винищений гребінківськими селянами на чолі зі старшиною Іваном Шадуною [2, С. 352]. Ці дані, судячи з дотичних джерел, що відклалися у справі Е. Зеленського, а також наведеними вище даними Ф. Равіти-Гавронського, лише частково відповідали дійсності, а саме у частині арешту повстанців. Проте їх винищення, як і самої збройної сутички, судячи з усього, не було.

Узагальнюючі праці початку ХХ ст. продемонстрували, що без верифікації масиву мемуарної літератури документами доби Січневого повстання, зокрема слідчих комісій, складно розраховувати на наближення до об'єктивної реконструкції його перебігу. Вочевидь ще складніше питання — дослідження підготовки до виступу, яка проводилася в підпіллі.

Слід підкреслити, що студіюванню Січневого повстання на теренах Правобережної України, що тривало в польській історичній науці після Першої та Другої світових війн, бракувало, власне, доступу до українських архівів.

Найзначніша синтетична розвідка міжвоєнного періоду, присвячена Січневому повстанню, належала Адаму Шелянговському й була видана 1932 р. у третьому томі колективної праці «Польща, її історія й культура». Про повстання на теренах Правобережної України йдеться зазедве на одній сторінці. Утім усе ж відзначено формування та виступ невеликих повстанських загонів у Васильківському повіті, а також про підготовку учнівської молоді, яка мала вирушити по селах з читанням «золотих грамот» і врешті з'єднатися з такою ж групою, яка вночі з 26 на 27 квітня дійсно вирушила в дорогу й була майже повністю знищена селянами у с. Соловіївка [3, С. 414—415].

Прикладом браку джерел з українських архівів може слугувати праця Пьотра Лоссовського й Зигмунта Млинарського «Росіяни, білоруси та українці у Січневому повстанні», виданої 1959 р. Попри цілий розділ, присвячений повстанцям-українцям, зокрема з Київщини, нових даних про цей регіон авторам здобути не вдалося [4]. У своїй рецензії на цю студію Кшиштоф Гроньовський наголосив, власне, на проблемі охоплення істориками залишків слідчих справ, що відклалися лише в польських та, частково, білоруських архівах. Тож українська частина цього дослідження спиралася на стару історіографічну базу з усіма її вадами [5].

Напевно, найбільш фундаментальне і значуще узагальнення історії Січневого повстання, опубліковане у другій половині ХХ ст., належить перу Стефана Кеневича (перше видання побачило світ 1972 р.). Автор свідомо уникнув детального розгляду перебігу бойових дій, зосередивши свою увагу передусім на політичній, соціальній, економічній проблематиці. Попри той факт, що С. Кеневич узагальнив величезний обсяг уведених у науковий обіг джерел і літератури, в його праці знайшли своє місце й цілком нові напрацювання, що спиралися, зокрема, на матеріали французьких дослідників. Тема повстання на теренах Правобережної України (за термінологією часів Січневого повстання — «Русі») також розглянута в контексті організаційного розвитку

підпілля, планів його очільників тощо [6]. Не можна не помітити, що проведена автором селекція джерел і літератури та менша увага до військової складової дозволила йому значною мірою обійти дразливу тему (а часом і дуже криваву) ролі селянства у придушенні повстання на українських теренах.

Фундаментальне дослідження С. Кеневича, як далекоглядно припустив у 1973 р. Ілля Міллер [7], витримало кілька перевидань, і дійсно стало (та досі залишається) класичною синтезою історії Січневого повстання. Значення цієї праці виходить далеко за межі власне польської історіографії.

Тема Січневого повстання, як і загалом усе, окреслене прикметником «польський», перебувало (та значною мірою перебуває) на узбіччі української історіографії. Розгляд причин, які вплинули на таку ситуацію, виходить далеко за межі предмету цієї розвідки. Зауважимо лише, що вітчизняна історіографічна полоністика, присвячена «довгому ХІХ ст.», може похвалитися, насамперед, студіями Леоніда Зашкільняка і його школи. Найзначнішим здобутком є, напевно, відома синтетична праця Л. Зашкільняка і М. Крикуна, присвячена історії Польщі [8].

Коли ж ідеться про українські публікації з теми Січневого повстання, то вони стосуються переважно рефлексії на польський історіографічний спадок. Тим часом власне в наших архівах зберігається ніким не досліджений чималий джерельний масив, що міг би стати солідною основою для вітчизняної історіографії Січневого повстання. Варто було б замість красивих синтетичних статей узятися за видання корпусу джерел та їх розробку на мікроісторичному рівні. Це відкрило б перспективи значніших узагальнень, що спиратимуться на українську (у сенсі опрацювання) джерельну базу. Деякий оптимізм у цьому сенсі пов'язаний із колективною монографією за редакцією Ігоря Кривошеї й Норберта Моравця [9]. Сама ідея польсько-української наукової співпраці для дослідження Січневого повстання, а також мікроісторичні студії, як-от стаття І. Кривошеї про участь у виступі шляхти Уманського повіту [10], слугують, на наш погляд, справжнім дороговказом.

Сторони конфлікту

Свого часу Даніель Бовуа слушно окреслив основні сторони конфлікту на теренах Правобережної України у другій половині ХІХ ст., названого ним «битвою за землю»: шляхта, селянство, імперська адміністрація та, певною мірою, євреї [11, С. 725]. У цьому переліку ми свідомо уникаємо етнічних аспектів, адже вони часом спрощують згадані складові тодішнього суспільства.

Зауважимо, що сторони конфлікту ми визначаємо на підставі відмінності їхніх соціально-економічних позицій та інтересів. Тож ідеться про представників аристократії, зем'янства, офіціалістів, дрібної шляхти, селянства, єврейства та імперської адміністрації. Їхні дії і прагнення в контексті Січневого повстання зафіксовані джерелами, що реально й ретроспективно стосуються подій 1863—1864 рр. у Васильківському повіті Київської губернії.

Короткий опис подій і теренів

Наприкінці квітня 1863 р. у північній частині Васильківського повіту діяв повстанський загін, який складався з близько 40 осіб. Урешті, залишивши наявну зброю неподалік від орного поля, що належало до угідь с. Саливонки, повстанці роз'їхалися. Трьох із них відразу затримали у с. Пінчуки.

Слідство, яке завершилося 1866 р., з'ясувало, що заарештовані повстанці були офіціалами на службі графа Владислава Міхала Браницького та користувалися його кіньми. Низка свідчень і знахідок (зокрема форми для відливання куль, двоствольна рушниця) були в різний спосіб пов'язані з головним управителем білоцерківських маєтків Еразмом Зеленським.

Під час слідства допитали кількадесят осіб, провели декілька очних ставок. Зрештою довести причетність Е. Зеленського до участі чи підтримки повстання у Васильківському повіті не вдалося. Слідча комісія для політичних справ, заснована при київському, подільському й волинському генерал-губернаторі, змушена була закрити цю справу. Утім констатувалося, що Е. Зеленський щонайменше продемонстрував подиву гідну неухважність під час підготовки до повстання в Білій Церкві. Тому було вирішено встановити за ним суворий постійний поліцейський нагляд¹.

У справі Е. Зеленського згадуються події, що відбулися на теренах містечка Біла Церква (зокрема на Ротецькій його частині) та сіл Гребінки, Олійникова Слобода, Пінчуки, Саливонки, Янківка Васильківського повіту Київської губернії. Утім більшість подій, що досліджувалися слідством у справі Е. Зеленського, як і проведених слідчих дій, відбулися саме в Білій Церкві. Наприкінці 1850-х рр. це містечко було третім за чисельністю населення й економічною активністю в Київській губернії (після, власне, губернського центру та повітового Бердичева). Тут тоді мешкали близько 20 тис. осіб [12, С. 395].

Аристократія

Аристократія у справі Е. Зеленського представлена постаттю тогочасного власника Білої Церкви графа Владислава Міхала Браницького. Насамперед слід підкреслити, що всі фігуранти цієї справи (окрім представників імперської адміністрації) пов'язані з ним. Тож можна говорити якщо не про тотальну, то про дуже значну залежність від цього магната приватних мешканців тогочасної Білоцерківщини, котрі належали до різних соціальних груп — від найбагатших офіціалістів до найбіднішої шляхти, євреїв і селян. Саме у цьому контексті слід, на нашу думку, розглядати згадки, а також багатозначне мовчання про В.М. Браницького у справі Е. Зеленського.

На допиті, який відбувся 31 липня 1864 р., Т. Вітер стверджував, що Е. Зеленський надав повстанцям чотириох коней, належних особисто гра-

¹ Державний архів Київської обл. (далі — ДАКО). Ф. 2. Оп. 179. Спр. 553. Арк. 13—14 зв., 21—21 зв., 28—36 зв., 40, 113.

фові². Це саме заявив старшина Гребінківської волості Шадура³. Під час слідчих дій справник зафіксував, що кінь, на якому Ф. Ляховецький приєднався до повстанців, належав В.М. Браницькому⁴. Пізніше ще раз допитаний (уже під присягою) Шадура засвідчив, що йшлося про скарбових (тобто з економії) коней, а не із власної стайні графа. Це твердження було закріплено результатами очної ставки, проведеної між Шадурою й Т. Вітром⁵. Додатково під присягою були допитані служителі стайні В.М. Браницького, які заявили, що жоден кінь не зник під час повстання⁶.

Слід зауважити, що всі згадані коні — чи то скарбові, а чи зі стайні графа — однаково належали йому. Нюанс полягає в тому, що першими користувалися різні люди в інтересах В.М. Браницького, а другі були до послуг його самого й, напевно, гостей. Утім із наведених даних випливає, що слідчі дії передусім спрямовувалися на викриття підтримки повстанців із боку графа. Для слідства це могло стати головним призом (який, утім, попри неабиякі зусилля здобути так і не вдалося).

В контексті прагнення слідства довести причетність В.М. Браницького до підтримки повстання слід розглядати й помітну протидію цим зусиллям із боку переважної більшості допитаних у справі Е. Зеленського. Саме як протидію спробам викриття зв'язку між повстанцями і графом можна розглядати окреслення будинку з садом, в яких мешкав Е. Зеленський із родиною, як належні йому. Якщо б говорили, що форми для відливання куль та рушницю знайшли у саду Зимового палацу В.М. Браницького, то й пов'язані з цим підозри стосувалися б графа. Тим часом ішлося про сад Е. Зеленського і про його будинок. Тож і питання були спрямовані до головного управителя білоцерківських маєтків.

Зем'янство

Ця соціальна група представлена в досліджуваних джерелах самим Еразмом Зеленським, який, хоч і належав за своєю посадою головному управителя білоцерківських маєтків до офіціалістів, проте окреслений у протоколі слідчої комісії від 28 лютого 1866 р. як дворянин, а головне — як поміщик (тобто дідич)⁷. Останнє дозволяє віднести його до зем'янства — групи землевласників, що не відповідали сумі критеріїв, які дозволили б віднести їх до аристократії, втім за своїм майновим статусом наближалися до останньої.

Зібрана під час слідчих дій доказова база тісно сплелася навколо постаті Е. Зеленського. Повстанці служили в головному управлінні маєтками, а також керували різними маєтностями графа В.М. Браницького. Тож усі вони були

² Там само. Арк. 13 зв.

³ Там само. Арк. 30 зв.

⁴ Там само. Арк. 29.

⁵ Там само. Арк. 34—34 зв.

⁶ Там само. Арк. 34 зв. — 35.

⁷ Там само. Арк. 28.

підлеглими Е. Зеленського як головного управителя. Із ним у різний спосіб були пов'язані обставини, що стосувалися використаних повстанцями коней, котрими розпоряджалося головне управління маєтками. Також поряд із помешканням Е. Зеленського було знайдено зброю й засоби її спорядження.

Попри позірне багатство доказової бази, слідчій комісії не вдалося встановити жодного факту, який би свідчив про свідомий учинок Е. Зеленського на користь повстанців. Усі зафіксовані події і знахідки виглядали випадковим збігом обставин, що жодним чином не стосувався ймовірної допомоги виступу. Тож слідство констатувало, що підготовка до повстання в Білій Церкві відбулася буквально під носом Е. Зеленського, котрий виявив дивовижну неуважність. Довелося обмежитися встановленням за головним управителем як за людиною підозрілою й «неблагонадійною» суворого таємного поліцейського нагляду⁸.

Таким був висновок слідчої комісії. Утім цей висновок усе ж мав для Е. Зеленського практичні наслідки. 5 серпня 1866 р. на його підставі київський генерал-губернатор особисто порадив графу В.М. Браницькому за першої нагоди замінити Е. Зеленського на посаді головного управителя маєтків. За понад рік магнат особисто повідомив адміністраторові, що головним управителем білоцерківських маєтків на підставі належного доручення став Жабоклицький. Відтак генерал-губернатор повідомив про це київському губернаторові у відношенні від 30 жовтня 1867 р.⁹

Відзначимо, що слідча комісія намагалася встановити причетність Е. Зеленського до виступу, його свідому допомогу повстанцям хоча б якоюсь дрібницею. Водночас досліджені документи цієї справи не містять сформульованого питання про організаторів «змови» у Васильківському повіті. Тож у них не йдеться про підозри щодо нібито керівництва повстанням із боку Е. Зеленського.

Саме у цьому контексті варто звернути увагу на ще одне питання, яке так і не було сформульоване слідчою комісією. Напередодні повстання у Васильківському повіті, а саме 25 квітня 1863 р., Е. Зеленський поїхав із Білої Церкви. Це відомо з його власних свідчень, що стосувалися надання коня Ф. Ляховецькому, для чого управитель попросив про відповідне розпорядження свою дружину. Виїзд Е. Зеленського засвідчили, розповідаючи про цей самий епізод, його дружина та секретар головного управління маєтками Шоломицький. Останній отримав від дружини Е. Зеленського згадане розпорядження про надання коня Ф. Ляховецькому¹⁰. Документи справи Е. Зеленського містять ретельне дослідження найдрібніших обставин цих дій. Кілька разів згадуються гвинти, що фіксували колеса в лійці, і яких бракувало, через це Ф. Ляховецькому передали не запряженого, а осідланого коня. Утім у згаданих матеріалах немає жодного слова про те, куди саме їздив Е. Зеленський, на який час та з якою метою. Так само немає свідчень, що підтверджували б перебування головного управителя у справах.

⁸ Там само. Арк. 36—36 зв.

⁹ Там само. Арк. 40, 113.

¹⁰ Там само. Арк. 31 зв., 33 зв.—34.

Офіціалісти

Маєткові управлінці або, як їх називали в ХІХ ст., офіціалісти належать до двох найчисельніших груп фігурантів справи Е. Зеленського. Це пов'язано з тим, що саме з них складався повстанських загін, а також саме ці службовці давали свідчення щодо різних епізодів, прямо пов'язаних із повстанням чи дотичних до нього.

Найбільше даних у документах справи Е. Зеленського міститься про братів Ляховецьких. Відомо, що їхній батько впродовж 37 років служив у графів Браницьких на різних управлінських посадах. Його вдова Емілія під час Січневого повстання мешкала в Білій Церкві й фігурувала у справі Е. Зеленського через свої претензії, дуже голосно висунуті головному управителеві — Емілія Ляховецька звинувачувала останнього в тому, що її сини Полідор і Феліціан брали участь у повстанні та були заарештовані через його поразку. Полідор Ляховецький служив на посаді економа Ротецької частини Білої Церкви. Його брат Феліціан навчався в Університеті св. Володимира в Києві, потім був писарем у мирового посередника Куликовського, а напередодні повстання займався в головному управлінні маєтками укладанням уставних грамот, які фіксували купівлю колишніми кріпаками земель графів Браницьких. Через це він їздив із Е. Зеленським і Куликовським по різних селах для фіналізації цих юридичних процедур. Відомо, що Ф. Ляховецький був заарештований у с. Янківка. Після проведеного слідства його засудили до 10 років каторжних робіт у копальнях. Його брат Полідор отримав покарання у вигляді 4 років каторги на заводах¹¹.

Справа Е. Зеленського містить також дані про управителя с. Саливонки Адама Жевуського (рос. «Ржевусский») і тамтешнього економа Леона Хрустицького. Вони були заарештовані, проте військово-слідчій комісії не вдалося довести їхню особисту участь у повстанні та свідому й добровільну його підтримку. Тож обох звільнили на поруки з одночасним встановленням за ними поліцейського нагляду¹².

Ще двоє офіціалістів на службі графа В.М. Браницького фіксуються у справі Е. Зеленського як свідки, котрих допитували у зв'язку з епізодами, що стосувалися підготовки повстання.

Колишній службовець Росоловський допитувався через необачно промовлені слова, які можна було б інтерпретувати як звинувачення Е. Зеленського в підтримці повстання. Надаючи свідчення під присягою, він заперечив це твердження, зауваживши, що селянин Т. Вітер, котрий їх начебто чув від нього, був дуже п'яним. Такі пояснення Росоловського були підтвержені під час проведеної очної ставки його з Т. Вітром¹³.

Секретар головного управління маєтками Шоломицький допитувався в епізоді, що стосувався надання коня Ф. Ляховецькому. Роль першого полягала в тому, що він був викликаний дружиною Е. Зеленського, отримав від

¹¹ Там само. Арк. 28—29.

¹² Там само. Арк. 34.

¹³ Там само. Арк. 13, 30, 32 зв.

неї вказівку про надання коня та виконав її, зробивши відповідне розпорядження економійному отаману С. Ямчуку. З наявних даних випливає, що Шоломицький мав узгодити із Зеленською надання коня осідланим, адже запрягти його не було у що через брак гвинтів у лінійці, про передачу якої Ф. Ляховецькому для поїздки у с. Олійникова Слобода спочатку йшлося¹⁴.

Селянство

У справі Е. Зеленського селянство представлено доволі рясно. Фактично більшу частину інформації слідча комісія мала саме від селян. Утім лише один із них був активним викривачем повстанців. Ідеться про Тимофія Вітра, котрий мешкав у с. Пінчуки.

Він народився близько 1824—1825 р. і під час Січневого повстання був зрілим сорокарічним чоловіком. Перша його дружина померла, ймовірно, напередодні чи під час виступу, тож Тимофій записаний у зв'язку з фіксацією його свідчень військово-слідчою комісією при Київському ордонанс-гаузі як удівець із п'ятьма дітьми¹⁵. Варто звернути увагу на дві обставини. По-перше, родинні зв'язки Т. Вітра не обмежувалися с. Пінчуки. Перша його дружина Катерина Василівна з Біликів була селянкою с. Гребінки. Тому вінчання їх відбулося 30 січня 1846 р. в тамтешній церкві Покрови Пресвятої Богородиці¹⁶. Мав Т. Вітер рідню й у Білій Церкві, про що свідчить запис щодо хрещення його доньки Дарії 5 березня 1851 р. в пінчуківській церкві Різдва Пресвятої Богородиці, де фігурує в ролі хрещеної матері білоцерківська селянка Федора Коваленко¹⁷. Другою дружиною Тимофія стала вдова Агафія Войтенкова з с. Пологи, що засвідчує метричний запис про їх вінчання 15 січня 1864 р. в тамтешній церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Цікаво, що поручителем на вінчанні з його боку був пінчуківський староста Григорій Василенко¹⁸, котрий згадується у справі Е. Зеленського.

Що ж намагався зробити Т. Вітер у справі Е. Зеленського та якою була його мета? Особистий внесок цього селянина у викриття й арешт повстанців полягав у тому, що саме він бачив, як з уловини неподалік від с. Саливонки виступив повстанський загін у складі до 40 вершників. Він же знайшов у тій уловині 51 одиницю різної зброї. Все знайдене та враження від побаченого Т. Вітер передав і переказав згаданому вище старості Г. Василенку, який повідомив про це до Гребінківського волосного правління, що, своєю чергою, призвело невдовзі до затримання й арешту повстанців у різних селах¹⁹. Існують неспіттвержені дані про затримання Т. Вітром трьох повстанців [15, С. 26—27].

¹⁴ Там само. Арк. 33—34.

¹⁵ Там само. Арк. 13.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 2318. Арк. 4579 зв. — 4580 (№ 8).

¹⁷ Там само. Спр. 2662а. Арк. 809 зв.—810 (№ 9).

¹⁸ Там само. Спр. 3528а. Арк. 660 зв.—661 (№ 1).

¹⁹ ДАКО. Ф. 2. Оп. 179. Спр. 553. Арк. 13 зв.—14.

Поза тим Т. Вітер свідчив проти повстанців, переказавши слідству акумульовану ним різноманітну інформацію, спрямовану переважно проти Е. Зеленського та, меншою мірою, проти графа В.М. Браницького. Йшлося про зібрані ним від різних родичів і знайомих уривки випадково почутого, які, часом, вже були з других чи третіх рук. Частину цих даних Т. Вітер добряче перебільшив. Прикладом може слугувати його твердження про певне «знання», отримане ним «від панів», про те, що Е. Зеленський був «приводом до повстання». Це «знання» Т. Вітер погоджувався надати, а особи «панів» розкрити, лише якби його викликали до губернського міста. Таким шляхом цей селянин потрапив до Києва й дав свідчення військово-слідчій комісії²⁰.

Сказане Т. Вітром було перевірено. «Пани» виявилися колишнім офіціалістом Росоловським. Більшість тверджень були заперечені під час очних ставок, а фактичні дані вже були відомі слідству та не дали нічого нового. Поза тим Е. Ляховецька стверджувала, наприклад, що Т. Вітер приходив до неї й умовляв свідчити проти Е. Зеленського²¹.

Врешті-решт слідча комісія мусила дійти висновку, що свідчення Т. Вітра були детерміновані процесом, який через 132 роки Д. Бовуа назвав «битвою за землю в Україні». Зрештою Т. Вітер не приховував, а під час кожного допиту наголошував, що Е. Зеленський несправедливо продав певну ділянку землі своєму кучерові Максимові Сидьку. Тим часом Т. Вітер сім років ту землю орендував і пропонував Е. Зеленському за неї гроші, а останній цю пропозицію відкинув.

Образа Т. Вітра цим не обмежувалася. За сім років до Січневого повстання він мусив віддати пінчуківському священникові садибу й хату, якими користувався. Відтак йому надали в оренду іншу ділянку землі. За розпорядженням генерал-губернатора князя І. Васильчикова Т. Вітер мав отримати від економії графа В.М. Браницького 300 руб. сріблом, які так і не отримав. Поки він будував нову хату, останній дозволив Тимофієві безкоштовно мешкати в корчмі, за що Е. Зеленський згодом стягнув із селянина 50 руб. Щоб заплатити, Т. Вітер мав продати свою пару волів, залишившись без засобів для ведення господарства. Він скаржився В.М. Браницькому на дії Е. Зеленського, проте ця скарга не мала жодного результату²².

Десь у ті роки померла й Тимофієва дружина. Таким шляхом він дійшов сильного бажання помститися, і йому таки вдалося на кілька років додати клопоту Е. Зеленському та навіть спричинитися до звільнення останнього з посади. Що ж стало першопоштовхом до цієї «битви за землю» між Е. Зеленським і Т. Вітром, другий не розповів, а першого слідчі не запитали.

²⁰ Там само. Арк. 29 зв.—30.

²¹ Там само. Арк. 33.

²² Там само. Арк. 13, 14—14 зв.

Імперська адміністрація

У справі Е. Зеленського імперська адміністрація фіксується на трьох рівнях. Найнижчий, репрезентований сільськими старостами, службовцями волосних правлінь, був частиною імперського апарату, проте мав обмежені повноваження і статус. Фактично йдеться про обраних громадами та затверджених начальством селян, котрі свідчили як звичайні свідки у справі повстання. Слідство провадили чиновники повітових установ, передусім поліції (середній) та спеціально створених слідчих інституцій губернського щабля (вищий рівень). Останні підпорядковувалися військовому командуванню й генерал-губернаторові, в назві посади якого тривалий час був прикметник «військовий».

Окреслення чиновників середнього рівня обмежене в досліджених документах справи Е. Зеленського переважно назвами їхніх посад. Спираючись на тогочасні щорічні довідники, можна з'ясувати як звали певного судового слідчого, справника чи його помічника. Утім ця посадова анонімність, якою просякнуті документи часів Російської імперії, наштовхує на роздуми про певну інструментальність чиновників повітового рівня. Так виглядає, наче їхні особистості не відігравали жодної ролі, адже вони мали лише механічно й безініціативно виконувати свої обов'язки, розлого описані в тогочасному законодавстві.

Можливо саме з цим пов'язане явище помітної пасивності слідства, яке працювало над первинною доказовою базою. Практично все слідство було детерміноване свідченнями селян, що їх відповідні чиновники повітового рівня фіксували, перевіряли, зіставляли. Передбачені законодавством дії — обшуки, очні ставки — було проведено. Втім досліджені джерела не фіксують ініціативи чиновників, які вели слідство щодо повстання у Васильківському повіті. Не помітно жодного факту чи підозри, які з'явилися б завдяки «творчому» ставленню чиновників до виконання своїх обов'язків.

Проте далеко не всі особливості слідчих дій можна пояснити, на наш погляд, чиновницької рутинною, бездумним автоматизмом цих посадовців, котрі, за влучним тогочасним канцеляритом, «присутствували» на своїх посадах, у службових кабінетах. Для чиновників повітових установ місцеве життя було відомим, зрозумілим, прозорим. Вони знали ці терени та їхніх мешканців. Тож не маємо жодного сумніву, що чимало обставин були не помічені службовцями Васильківського повіту. У цьому контексті можна також звернути увагу на «м'яку силу» приватних грошей, послуг і впливів. Як вона працювала? У справі Е. Зеленського надання Ф. Ляховецькому осідланого коня, поза іншими обставинами, пояснювалося й тим, що їх бракувало, адже четвірку роз'їзних коней було напередодні передано предводителєві дворянства²³. Варто наголосити, що останній очолював більшу частину повітових установ і був досить впливовим чиновником. Напевно, йдеться про дрібний епізод із-поміж бага-

²³ Там само. Арк. 31 зв.

тох різноманітних послуг, завдяки яким побут повітового чиновництва ставав комфортнішим, а його життя набувало яскравішого забарвлення.

Що ж стосується чиновників, які входили до слідчих інституцій губернського рівня, то вони були приречені бачити повстання неухважними чи байдужими очима своїх повітових колег. Утім певний рівень байдужості можна помітити й там. Наприклад, фіксуючи 31 липня 1864 р. свідчення Т. Вітра, якийсь чиновник військово-слідчої комісія занотував пряму мову цього селянина, що він удівець²⁴. Тим часом друге вінчання Т. Вітра (з Агафією Войтенковою) відбулося 15 січня 1864 р.²⁵ Вона не померла впродовж наступного півріччя. Відомо, наприклад, про народження у цього подружжя 12 серпня 1869 р. сина Микити²⁶.

Отже, даючи свідчення, Т. Вітер збрехав, а військово-слідча комісія не перевіряла всі наведені ним твердження, або частина документа була просто переписана із занотованого допиту 1863 р. того ж Т. Вітра в повітовій установі. У кожному випадку цей епізод не свідчить на користь ретельності слідчих установ губернського рівня, а вказує на формальне та байдуже виконання тамтешніми чиновниками своїх службових обов'язків.

* * *

Повстання у Васильківському повіті готувалося, передусім, у білоцерківських маєтностях графа В.М. Браницького. Значну роль відіграло антиросійське підпілля Білої Церкви — центру згаданих володінь. Можна припустити, що організацією виступу займалися службовці головного управління графських маєтків на чолі з головним управителем Е. Зеленським за підтримки самого магната. Тому більшість пов'язаних із повстанням подій, що потрапили в поле зору слідства, стосувалися ансамблю Зимового палацу, де мешкав головний управитель і містилися підрозділи головного управління маєтками.

Виступ припав на кінець квітня 1863 р., коли з офіціалістів на службі графа В.М. Браницького був сформований загін кінноти, що складався з близько 40 вершників. Цей загін діяв у північній частині Васильківського повіту. Можна припустити, що його метою могло бути об'єднання з іншими загонами та встановлення контролю над повітовим центром, розташованим неподалік від межі Київського й Васильківського повітів. Утім реалізувати цей план не вдалося. Повстанці залишили наявну зброю неподалік від с. Саливонки та роз'їхалися. Проте їх помітив місцевий селянин Т. Вітер, а зброю було тоді ж знайдено. Почалися арешти і слідство.

Слідчі дії, проведені у Васильківському повіті місцевими установами імперської адміністрації, дозволили зафіксувати склад повстанського загону. Арештованих засудили до каторжних робіт на копальнях і заводах.

²⁴ Там само. Арк. 13.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 3528а. Арк. 660 зв.—661 (№ 1).

²⁶ Там само. Спр. 3906. Арк. 551 зв.—552 (№ 18).

Найдовше, аж до 1866 р., тривало слідство у справах осіб, які підозрювалися у підтримці повстання. Цим займалася спочатку військово-слідча комісія при Київському ордонанс-гаузі, а потім слідча комісія при київському, подільському й волинському генерал-губернаторі. Щодо Васильківського повіту їхню увагу було сконцентровано на постаті Е. Зеленського (хоч частина слідчих дій була спрямована на з'ясування причетності до повстання графа В.М. Браницького). Більша частина доказової бази походила зі свідчень згаданого Т. Вітра та вказаних ним осіб. Жоден селянин, окрім самого Т. Вітра, не став ініціативним учасником цієї справи. Дрібна шляхта та євреї мовчазно усунулися від свідчень проти повстанців. Помірна ретельність слідства на повітовому рівні, брак ініціативи з боку чиновників призвели до поступового заперечення будь-якого зв'язку Е. Зеленського, а тим більше графа В.М. Браницького з повстанням. Слідча комісія змушена була констатувати, що Е. Зеленський продемонстрував величезну неухважність і не допоміг поліції запобігти підготовці та початку виступу. Було ухвалено встановити за ним таємний поліцейський нагляд, а генерал-губернатор тиснув на В.М. Браницького, щоб Е. Зеленського було звільнено з посади головного управителя білоцерківських маєтків (це й довелося зробити через понад рік — восени 1867 р.). Слідча комісія дійшла висновку, що причиною активності Т. Вітра в його свідченнях, спрямованих проти Е. Зеленського, став їхній конфлікт із приводу земельної ділянки.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rawita-Gawroński, Fr. Rok 1863 na Rusi. Ukraina, Wołyń, Podole. Lwów: Słowo polskie, 1903 [in Polish].
2. Zieliński, S. Bitwy i potyczki 1863—1864. Rapperswil, 1913 [in Polish].
3. Szelański, A. Dzieje Polski w czasach powstania styczniowego. In: *Polska jej dzieje i kultura*. T. 3. 1932 [in Polish].
4. Łossowski, P., Młynarski, Z. Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym. Wrocław, 1959 [in Polish].
5. Groniowski, K. Rec. Piotr Łossowski, Zygmunt Młynarski, Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu styczniowym, Wrocław 1959. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydano z zasiłku Instytutu Polsko-Radzieckiego w Warszawie, s. 239. *Przegląd Historyczny*. 1960. 51/1: 208—212 [in Polish].
6. Kieniewicz, S. Powstanie styczniowe. Warszawa, 1972 [in Polish].
7. Miller, I.S. Powstanie styczniowe (na marginesie pracy S. Kieniewicza, Powstanie styczniowe, PWN, Warszawa 1972, s. 801). *Przegląd Historyczny*. 1973. 64/2: 403-416 [in Polish].
8. Zashkilniak, L.O., Krykun, M.H. Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv. Lviv, 2002 [in Ukrainian].
[Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.]
9. Polske natsionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv: kol. monohrafiia. Uman, 2014 [in Ukrainian].
[Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. Умань, 2014. 184 с.]

10. Kryvosheia, I. Naselennia Umanshchyny v Sichnevomu povstanni. In: *Polske natsionalne povstannia 1863—1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini: vid mifiv do faktiv*: kol. monohrafiia. Uman, 2014. 65—80 [in Ukrainian].
[Кривошея І. Населення Уманщини в Січевому повстанні. В кн.: Польське національне повстання 1863—1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія. Умань, 2014. С. 65—80].
11. Beauvois, D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Z języka francuskiego przełożył K. Rutkowski. Lublin, 2005 [in Polish].
12. Skazaniya o naselennyh mestnostyakh Kievskoy gubernii, ili Statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vseh derevniakh, selakh, mestechkakh i horodakh, v predelakh gubernii nahodyashchihysya. Sobral L. Pohilevich. Bila Tserkva, 2009 [in Russian].
[Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Собрал Л. Похилевич. Біла Церква, 2009].
13. Starodub, O., Chernetskyi, Ye., Bondar, A., Yarmola, O. Budivelna istoriia Biloi Tserkvy XI—XXI stolit. T. 1: Vid serednovichnoho hradu do suchasnoho mista Bila Tserkva, 2017 [in Ukrainian].
[Стародуб О., Чернецький Є., Бондар А., Ярмола О. Будівельна історія Білої Церкви XI—XXI століть. Т. 1: Від середньовічного граду до сучасного міста. Біла Церква, 2017].
14. Stepanyshyna, O. Hospodarstvo hrafiv Branytskykh na Kyivshchyni i reforma 1861 r. v yikhnikh maietkakh. Kyiv, 1930 [in Ukrainian].
[Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. Київ, 1930].
15. Zapiski ukraintsa iz vremeni polskogo vosstaniya 1861—1864 g. Kyiv, 1869 [in Russian].
[Записки украинца из времени польского восстания 1861—1864 г. Киев, 1869].

Надійшла / Received 12.04.2023

Yevhen CHERNETSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Head of the Information and Local History Department,

P. Krasnozhon Bila Tserkva Centralized Library System (Bila Tserkva, Ukraine)

czerniecki.e@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-9756-4671>

THE JANUARY UPRISING IN VASYLKIV DISTRICT:
PARTIES OF THE CONFLICT IN THE JUDICIAL
AND INVESTIGATIVE CASE OF E. ZELENSKI

The purpose of the research is to outline the sides of the conflict during the January Uprising in the Vasylkiv District of Kyiv Province. **The research methodology.** General scientific and special-historical research methods are applied, in particular, the tools of historical demography. **The scientific novelty.** The scientific novelty consists in the introduction into the scientific circulation of data on the course of the January Uprising on the territory of the Vasylkiv District and the investigation of its participants. **Conclusions.** The parties to the conflict in the Vasylkiv District were seven social groups. The uprising was being prepared in the estates of Count W.M. Branicki (aristocracy). The beginning of the uprising fell on April 26, 1863,

when a cavalry unit of about 40 horsemen (private officials) was formed. Soon the insurgents left their weapons and dispersed. However, they were noticed by a local resident, T. Viter (peasants). Arrests and investigations began, which lasted until 1866. Attention was focused on the figure of the main manager E. Zelenski (landowners). Most of the evidence base came from the testimony of T. Viter and the persons he indicated. The gentry and the Jews silently withdrew from testifying against the rebels. The moderate thoroughness of the investigation at the district level led to the gradual denial of any connection with E. Zelenski's uprising. The investigative commission (imperial administration) came to the conclusion that the reason for T. Viter's testimony against E. Zelenski was their conflict over the land plot.

Keywords: *January Uprising, Kyiv Province, Vasylkiv District, conflict, aristocracy, landowners, private officials, gentry, peasants, Jews, imperial administration.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.150>
УДК 94(438:477.7):323.269.6«1850—1879»

Олена БАЧИНСЬКА

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (Одеса, Україна)
Olena_an@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

«ПОЛУДЕННІ ЗЕМЛІ» УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКОМУ ІРРЕДЕНТИЗМІ 1850—1870-х рр.

Мета — визначення ролі та місця південноукраїнських («полуденних») земель в польському ірредентизмі, що проявився в період і після Січневого повстання. **Методологія** ґрунтується принципах наукової об'єктивності та всебічності, на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, зокрема проблемного, хронологічного, синхронного, конкретно-історичного. **Наукова новизна.** На основі архівних документів здійснено спробу переосмислити значення Південної України для польського ірредентизму, дослідити процес залучення її до підтримки Січневого повстання. **Висновки.** Доведено, що Південна Україна стала стратегічно важливою територією для підготовки та організації повстання. На цих землях польський ірредентизм почав набувати активності вже з 1850-х рр. З'ясовано, що в документах лідерів польського національного руху край входив до «полуденних земель» («полуденних країн»), куди призначався спеціальний керівник-комісар. Як прикордонна територія, що мала порт в Одесі, Південна Україна стала зручним центром для перевезення, зосередження та розповсюдження літератури, зброї, фінансів для організації Січневого повстання. Показано, які форми й методи використовували польські діячі для своєї діяльності в «полуденних країнах» (Пів-

Цитування: Бачинська О. «Полуденні землі» України в польському ірредентизмі 1850—1870-х рр. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 150—163. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.150>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

денна Україна, Добруджа, Придунайські князівства, Галичина). Припускається, що до майбутньої «держави трьох народів», яка мала бути створена під час повстання, польські лідери могли включати й південь сучасної України.

Ключові слова: *Січневе повстання, Південна Україна, «полуденні землі», польський ірредентизм, лідери польського визвольного руху, Одеса, Галац, Константинополь (Стамбул), посли Російської імперії.*

Польський національно-визвольний рух ХІХ ст. захопив різні виміри суспільно-політичного життя українських земель, що входили до Російської та Австро-Угорської імперій. Це висвітлювалося як у польській, так і в українській історіографії, присвяченій формуванню польських національних урядових структур (агентств), військовій підготовці, перебігу та наслідкам повстань уцілому, окремим польським й українським учасникам виступів зокрема. Однак літератури, присвяченої ролі південноукраїнських земель у польському національно-визвольному русі другої половини ХІХ ст. обмаль. Тут варто вказати кілька наукових збірок [1, 2], а також збірник документів і матеріалів, що описує суспільно-політичний рух в Україні 1863—1864 рр. [3]. Вплив польського ірредентизму значною мірою відбився на Правобережній Україні, Волині, Поділлі. На цих українських територіях існувала розвинена таємна мережа учасників Січневого повстання, які долучалися до нього організаційно, фінансово, особисто. Наслідки польського національно-визвольного руху проявлялися не лише у виявленні, покаранні учасників повстання й тих, хто йому співчував, а й у формуванні антиукраїнської політики в Російській імперії. Заборона видань українською мовою, викорінення українських назв, знищення українського громадського руху, закриття українських наукових і просвітницьких товариств, переслідування українських науковців — неповний перелік наслідків поразки Січневого повстання для українського національного руху. Водночас однією з важливих складових і наслідків польського ірредентизму стало залучення до нього «полуденних земель» («полуденних країн») України, котрі, за визначенням польських лідерів та російських чиновників, мали охоплювати південноукраїнські терени, Придунайські князівства, Добруджу, Галичину. Саме через південноукраїнські землі відбувалася активна комунікація еміграційних польських громад із Парижа, Стамбула, Лондона, Відня, Будапешта, Ясс та інших міст з учасниками підготовки Січневого повстання в Російській імперії. Залучення в орбіту польських інтересів південноукраїнських територій могло вплинути й на включення їх до складу майбутньої відновленої Речі Посполитої як «держави трьох народів». Спочатку ці терени відчули наслідки Листопадового повстання, активізацію польського руху в 1850-х рр., а потім активно були залучені у процес організації й перебігу Січневого повстання та його наслідків. Усі ці питання фрагментарно висвітлено у спеціальній науковій літературі. Запропоноване дослідження має за мету привернути увагу саме до вищезазначених аспектів історії Січневого повстання. Основними джерелами є документи Державного архіву Одеської обл., де зберігається чимала кількість матеріалів про польський рух на півдні України та у сусідніх країнах.

Активізація польського руху перед Січневим повстанням

Південноукраїнські землі не були безпосередньо задіяні у воєнних операціях, але тут проживали польські магнати, які в різний спосіб підтримували повстання — безпосередньою участю або фінансово. Частина з них мешкали в Одесі, зокрема представники відомих польських родів Олександр Потоцький, Адам Чарторийський, Олександр Собанський, Вацлав Ржевуцький та ін. Вони мали один чи два будинки, магазини в місті. Так, Олександр Потоцький володів будинком на чотири кімнати, з приміщенням для управителя, обслуги та охоронця, складами, де зберігалася пшениця; Олександр Собанський — двома будинками, а також двома магазинами й такою ж кількістю морських суден (бригантин), погребами з винами, меблями та ін. Їхнє майно мало бути заарештованим, конфіскованим і проданим. Це справило значний суспільний резонанс, адже все продавалося з торгів, про що оголошувалося в газеті «Одесский вестник» [4, С. 133—136]. Наприклад, разом з Олександром Собанським склади в Одесі втратили Готвард і Людвіг Собанські¹. Подільська частина маєтностей Ржевуцького й Потоцького відійшла Києво-Подільському військовому поселенню кавалерії².

Поразка Листопадового повстання поставила питання для польської еліти — уникнення репресій та одночасно закріплення свого становища. Не всі учасники виступу могли дозволити собі проживання за кордоном. Багато хто змушений був змінити своє життя, але в межах Російської імперії. Значна кількість польської еліти «середньої руки» мала шанс на утвердження свого становища через військову службу. Так, 14 квітня 1831 р. було видано указ про дозвіл зараховувати до Дунайського козацького війська на службу дворян та обер-офіцерських дітей. Дунайське козацьке військо сформоване 1828 р. з колишніх запорізьких і чорноморських козаків на території Південної Бессарабії, що входила до Російської імперії (сучасний південь Одещини). Зазначеним указом російський уряд міг би контролювати настрої польського населення і вчасно реагувати на небажані настрої. Зараховувалися вони лише за умови надання посвідчень про походження та згоди бути зарахованими до війська назавжди. Відомо, що за цим дозволом у Дунайське військо потрапили дворяни Андрій Томачинський із сином, Платон Панфілович, Яків Охоцький, Дмитро Романівський, Федір Кисилевський, Лаврентій Хоницький, Костянтин Коспецький; обер-офіцерські діти Яків Білокінь та Олімпій Золочевський, ветеринар Іван Карлович Шульц [6, С. 20—21]³. Найвідомішим польським представником у козацькому війську став наказний отаман генерал-майор Станіслав Василевський, що втратив посаду одеського поліцмейстера в 1831 р. через підозри у співчутті повстанцям [6, С. 202].

¹ Державний архів Одеської обл. (далі — Держархів Одеської обл.). Ф. 1. Оп. 191 (1831). Спр. 44. 35 арк.; Спр. 46. 101 арк.; Ф. 2. Оп. 1, 1а, 1б. Спр. 205.

² Там само. Ф. 2. Оп. 1, 1а, 1б. Спр. 195.

³ Центральний державний архів України в м. Києві. Ф. 245. Оп. 3. Спр. 169; Оп. 1. Спр. 23. Арк. 11-14.

Частина польської шляхти переходила в міщанський стан. Упродовж 1832—1833 рр. на зарахування до одеських міщан претендували Ян Пейзановський, Іван та Карл Піотковські, Станіслав Поплавський, Гнат Пелчовський, Микола Пашковський, Іван і Григорій Пшліневичі, Марія Поповська, Уляна Підгорецька, Войцех Коротковський та ін.⁴ Зауважимо, що не всі були зараховані, через що шляхтянка Єфросинія Печаревська скаржилась одеському градоначальнику⁵.

Під час Східної (Кримської) війни 1853—1856 рр. діяльність польських лідерів активізувалася. Південноукраїнські землі як прикордонні території, що входили до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства стали важливою ареною для комунікації представників польського ірредентизму. Проявлялась вона за двома напрямками: створення таємної мережі осередків для підготовки нового повстання, а також формування нових загонів за межами Російської імперії для його підтримки. Тому це вимагало від російських чиновників діяти також за двома напрямками. Перший пов'язаний із перевіркою наявності осередків польського руху на території генерал-губернаторства та їхніх зв'язків із польськими емігрантами; другий — із ретельним спостереженням за діяльністю польської еміграції в різних країнах, що вимагало орієнтування в міжнародній політиці, листування (особисто та через відомство іноземних справ) із керівниками посольств і консульств Російської імперії в різних країнах (адже діячі польського руху мали впливові зв'язки з європейськими урядами, перебували на високих посадах в Османській імперії). Особливо викликала занепокоєння можливість повернення в межі Російської імперії через одеський або кримські порти колишніх учасників Листопадового повстання, котрі виїхали за кордон, а також польських діячів, які брали участь у революційних подіях 1848—1849 рр. в Угорщині або інших державах Європи. Через це склалися списки потенційно небезпечних польських активістів. Частина поляків, які потрапляли до таких списків, ставали заручниками ситуації й затримувалися поліцією необґрунтовано. Вони перебували наче у «вічній підозрі». Так, серед учасників Листопадового повстання, яких розшукували в 1854 р. і у разі прибуття до Одеси мали заарештувати, були емігранти з не завжди з'ясованими звинуваченнями: Іван (?) Воронич із поміщиків Новоградського повіту або Костянтин (?) Воронич із м. Радзивилів, Костянтин Парчевський і Станіслав Марцієвський із Віленської губернії, Карл Шульчевський, Владислав (або Болеслав) Голембінський та Іван Непомук-Яновський із Варшавської губернії, Лев Зенкович із Гродненської губернії, Адольф Залевський із Царства Польського, Михайло Домагальський, Осип Ясинський, Людвіг Верцинський та Осип Савашкевич (?). Про діяльність останнього взагалі не було жодної інформації крім імені, прізвища та опису прикмет⁶. Імовірніше, про згаданого вище Воронича, котрий після Листопадового повстання пере-

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1, 1а, 1б. Спр. 134, 138, 157, 158, 176—178, 180.

⁵ Там само. Спр. 183.

⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 133 (1854). 48 арк.

бував у Франції, вже в березні 1857 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О. Строганов повідомляв міністрові внутрішніх справ: «Владислав Замойський та Чарторийський відправили своїх емісарів у Туреччину, з яких Воронич, уродженець і поміщик Волинської губернії, нещодавно прибув до Тульчі». Його завдання полягало у взаємодії з польськими «легіонерами» і старовірами Добруджі для підтримки їхнього бойового настрою після війни⁷. Йшлося про козацькі полки Оттоманського війська, які сформував 1853 р. в Добруджі з українців, козаків-некрасівців і поляків Михайло Чайковський. У 1850—1860-х рр. цей учасник Листопадового повстання перебував у Стамбулі, де служив османському уряду під іменем Садика-паші.

Необґрунтованими виявилися анонімні звинувачення на поляків Катеринославської та Харківської губерній, які управляли поміщицькими маєтками в 1855 р. — братів Золотовських (Жолтовських), братів Якубських і Казарицького. Їх звинувачували у формуванні польських груп для переходу під час війни на бік ворога, у листуванні з польськими представниками у Варшаві, в підбурюванні селян до повстання. Обшуки та збір даних не виявили нічого небезпечного в їхній діяльності, тож підозри зняли⁸. В березні—квітні 1855 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії розшукували колишнього студента Дерптського університету Андрія Жерліцина (з дворян) за те, що він «виявляв ідеї про відновлення незалежності Малоросії». Ці його ідеї, про які інформація відсутня, російські чиновники поєднали з ідеями іншого колишнього студента Університету св. Володимира польського шляхтича Йосипа де Розенталя, діяльність котрого пов'язували з польським рухом. Початок селянського повстання («Київська козаччина») він зрозумів як час дій та агітації за свої революційні ідеї «рівності та братерства». Проте окремі моменти свідчать про розуміння де Розенталем необхідності спільної боротьби за свободу українського й польського народів. Про це свідчила «прокламація», яку він розповсюджував серед селян [7, С. 178—186]. Й. де Розенталя заарештували та вислали у Сибір. Його діяльність спровокувала проведення заходів для запобігання подібним чуткам, особливо в Олександрійському та Бобринецькому повітах Херсонської губернії (як суміжних із Київською), а також спостереження за чумаками, котрі поширювали ідеї «звільнення селян англійцями і французами», та за настроями етнічно польського населення.

Вже впродовж 1855—1856 рр. із Константинополя поверталися додому полонені солдати російської армії, які повідомляли про діяльність польської еміграції в Османській імперії. Зокрема вони акцентували увагу на вербуванні полонених польського походження до іноземних легіонів. Відзначився в такій діяльності турецький підданий перекладач грек Йосип Ніколаевич, який займався винною торгівлею, через що (як він стверджував) збирався приїхати до Одеси⁹.

⁷ Там само. Оп. 203 (1857). Спр. 15. 2 арк.

⁸ Там само. Оп. 203 (1855). Спр. 6. 34 арк.

⁹ Там само. Спр. 89. Арк. 31—31 зв.

По закінченню Східної війни діячі польського руху продовжили підготовку до нового повстання. Дедалі частіше в повідомленнях від російських посланців у Константинополі, Яссах, Будапешті та Галаці фігурувала активна діяльність яскравих представників польського ірредентизму. Так, у 1858 р. новоросійський та бессарабський генерал-губернатор повідомляв радника Бессарабського обласного правління Т. Грізова, що Людвік Мерославський прибув до Кракова і його мета «підняти повстання у Царстві Польському або на Поділлі та Волині»¹⁰. Л. Мерославський, учасник Листопадового повстання, командував революційними силами Сицилії, військами повстанців у Бадені, інтернаціональним легіоном в армії Дж. Гарібальді, мав зв'язки з польськими діячами в Парижі, Константинополі, Яссах. Із початком Січневого повстання він буде проголошений диктатором. У листуванні з Мерославським та лондонським емігрантом Іскандером напередодні повстання звинувачували майора піхотного полку в Кишиневі Лесневича. Проте довести це командуванню його полку, розквартированого в Одесі, не вдалося¹¹. Майже одночасно посланець із Галаца повідомив, що Садик-паша «відправив в Україну з важливою місією свого представника, польського емісара Ольшанського (Старжинського)» — він мав прибути австрійським пароплавом із Сербії, а потім знайти можливість через Буковину перейти в Росію. Водночас місцева влада в Болграді та Ізмаїлі марно розшукувала агентів графа В. Замойського й зауважувала збільшення польського «контингенту» в Ізмаїлі, інших придунайських містах¹². Для припинення жвавих контактів між діячами польського руху МВС Російської імперії надіслало вимогу щодо обережності й ретельності перевірки у виданні закордонних паспортів полякам, особливо державним службовцям¹³.

Січневе повстання та його наслідки

Політичне напруження у Царстві Польському набирало обертів й у січні 1863 р. переросло в повстання. Діяльність польського ірредентизму продовжувалася на півдні у двох зазначених вище напрямках. Відразу одеський поліцейський розпочав перевірку сімей, що приїздили з Царства Польського, Волинської, Подільської, Київської губерній до Одеси¹⁴, а градоначальник видав заборону носіння будь-яких символічних знаків, пов'язаних із польським рухом і навіть релігійних символів (зокрема хрестів)¹⁵. Попри це, у січні 1863 р. в Кишиневі на знак солідарності в польському середовищі жінки вдягнули траурні сукні, а чоловіки — спеціально придумані й пошиті модисткою

¹⁰ Там само. Оп. 249. Спр. 430. Арк. 48.

¹¹ Там само. Оп. 203 (1861). Спр. 24. 4 арк.

¹² Там само. Оп. 203 (1862). Спр. 41. 6 арк.

¹³ Там само. Оп. 203. Спр. 6. Арк. 2.

¹⁴ Там само. Ф. 314. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Арк. 63—65.

Шиманович жилети та краватки, оздоблені білими шнурками. До місцевого костелу колишній студент Санкт-Петербурзького університету Ільїнич прийшов, одягнений пілігримом¹⁶. В одеському костелі на панахиді, яку служили французькою мовою, були присутні 15—16 дам також у траурних сукнях¹⁷.

Побоювання щодо польського повстання перекинулися на частину мешканців генерал-губернаторства. За допомогою наклепів і скарг польську «небезпеку» намагалися використати у власних планах місцеві жителі, в першу чергу чиновники, дворянство, міщани. Причини в кожних різні, але більшість пов'язана з особистою метою — звести давні порахунки, змістити з посади, приховати службові зловживання чи недбалість. Відповідні листи найчастіше були грою фантазії їхніх авторів. Налякані розгортанням повстання у прикордонних губерніях, поміщики вбачали у своїх працівниках польського походження прихованих повстанців. Так, наприклад, дійсний статський радник Вороновський, охоплений підозрами щодо свого економа Марковського, звернувся до херсонського губернатора з повідомленнями про небезпеку та проханням заарештувати «неблагонадійного». Економа допитував особисто генерал-губернатор П. Коцебу та дійшов висновків про безпідставність обвинувачень¹⁸. Інший випадок стався у Херсонській губернії в с. Граціанівка, де селянин Олександр Сколюк звинувачував поміщика Качоровського у зберіганні зброї та пороху для повстанців. Проведений обшук нічого не виявив¹⁹. Подібні повідомлення про склад зброї в Одесі поблизу Куяльницького лиману на хуторі поміщика Поздельського теж не дали результатів²⁰. Не оминули скарги, підозри та обшуки й Одесу. У січні—лютому 1863 р. за заявою місцевої жительки Соколової пройшла серія обшуків у будинку Андреевої, дружини поручика. Мешканців підозрювали в діяльності на користь польського повстання, в переховуванні польських діячів і навіть іноземного шпигуна — майстра золотих справ Фрідріха Гербста. Згодом з'ясувалося, що мешканці будинку польського походження (та не лише вони) — Фрідріх Гербст, одеський міщанин Михайло Булатович (Булатовський), колезький радник Юрій Глоба, чиновник Михайло Відеман, статський радник Зелінський, неаполітанець Маврикій Марсікані, швейцарський підданий Август Фрет та інші, виявилися непричетними ані до Січневого повстання, ані до польського руху взагалі²¹.

Деякі особи у цих списках дійсно були заарештовані безпідставно лише тому, що мали схожі імена, прізвища та прикмети з діячами польського руху. Такі «пошуки відьом» тривали досить довго. Як зазначав пізніше, 1863 р., новоросійський і бессарабський генерал-губернатор П.Є. Коцебу, він уважав небезпечним та навіть шкідливим збирання трьох поляків в одному присутственому місці [8, С. 190].

¹⁶ Там само. Оп. 249. Спр. 414. Арк. 1—2.

¹⁷ Там само. Спр. 430. Арк. 49 зв., 232 зв.

¹⁸ Там само. Оп. 174. Спр. 16. Арк. 2.

¹⁹ Там само. Оп. 249. Спр. 417. Арк. 1, 13—31 зв.

²⁰ Там само. Спр. 413. Арк. 72.

²¹ Там само. Спр. 441. Арк. 1, 4—4 зв.

Вже у січні 1863 р. було порушено справу про наявність в Одесі таємної «польської революційної партії». У цій справі проходили представники польського походження, які начебто належали до цієї таємної організації — дворянин Павло Шеміот, Олександр Михайловський, студент Станіслав Голуб, вдова Текля Козінова, дворянин Ворницький, вагстемпельмейстер Войчинський, власники книжкових магазинів Грабовський і Берендт та ін. Внаслідок обшуків більшість зазначених осіб відпустили. Заарештовані були Голуб, Шеміот, Войчинський — їх уважали головними керівниками «польської партії», в них знайшли заборонені газети, книжки, листи польською мовою, портрети керівників польського руху, звернення до російських офіцерів від Центрального комітету у Варшаві²². В тому ж 1863 р. за повідомленням керівника Волинської губернії була заарештована людина, яка мала важливі документи з діяльності Польського комітету й повідомила про склад зброї в Одесі для відправлення «на Волинь та Україну»²³.

До підтримки учасників польського виступу в Одесі та Херсонській губернії долучалися не лише організаційно, а й коштами. Так, в Одесі мало діяти відділення Головного комітету руських земель, центр якого мав бути в Києві. Його «виконавче відділення на Русі» мало зібрати кошти з різних верств населення на «Волині, Поділлі та Україні» — близько 7 млн польських золотих²⁴. Улітку 1863 р. збирав кошти для підтримки повстання серед поляків Херсонської губернії поміщик Франц Яроцький, який проживав в Ананьєві й був агентом Варшавського комітету. Він склав списки тих, хто готовий був приєднатися до повстання в губернії та в Одесі²⁵. Про необхідність надіслати фінансову підтримку польській справі звертався в листопаді 1863 р. до одеських таємних організацій Михайло Мрозовицький²⁶. Саме він був наділений званням надзвичайного комісара в «полуденних землях». Про це повідомляв російський консул у Галаці: «Польський Народний уряд надав поляку Михайлу Мрозовицькому звання надзвичайного комісара в полуденних країнах, під якими слід розуміти: Придунайські князівства, Галичину, Південну Росію та Добруджу». Центром його діяльності був обраний Галац, що мав сполучення з Одесою, Константинополем, Львовом та ін. Комісар отримав дві печатки із зображенням трьох щитів — Польщі, Литви й України з відповідними написами: на одній — «Національний уряд * Агентство Полуденне» (пол. «Agencja Południowa»), на іншій — «Національний уряд * Комісар Полуденний» [9, С. 24—34]²⁷. М. Мрозовицький особисто спілкувався з секретарем керівництва Придунайських князівств, османським урядом в особі Садика-паші.

²² Там само. Спр. 413. 295 арк.

²³ Там само. Спр. 430. Арк. 124—124 зв.

²⁴ Там само. Арк. 314—315.

²⁵ Там само. Арк. 68—70.

²⁶ Там само. Арк. 323 зв.

²⁷ Там само. Арк. 237 зв.

Саме йому він допомагав в організаційних справах козацького війська [10, С. 222]. Зауважимо, що дружина та діти Михайла Мрозовицького проживали в Одесі, але з міркувань безпеки переїхали до Константинополя²⁸.

Під нагляд поліції потрапляли іноземці польського походження та вихідці з Царства Польського. Перевірки були ретельними, але не завжди успішними. Подібний випадок стався з єврейським купцем Давидом Голдштейном, який приїхав в Одесу, щоб придбати гусячий жир. Його прикмети збіглися з іншим Голдштейном, котрого вважали агентом згаданого Садика-паші. За свідченнями російського консула в Яссах, він раніше приїздив в Ізмаїл, щоб домовитися про провезення зброї та пороху для повстанців. З'ясувавши, що Давид Голдштейн був затриманий помилково, його відпустили²⁹. Цей випадок — лише один із багатьох, що свідчили про те, наскільки серйозно ставився російський уряд до розшуку та затримання причетних до польського національного руху осіб, вбачаючи навіть у багатьох іноземцях повстанців. За своєю ефективністю ці пошуки нагадували здебільшого полювання на примар. Проте були й інші випадки. У 1863 р. у діловода Хотинської дворянської опіки Веліогорського виявили зброю, набойі, листи та документи польською мовою з Одеси, а також частину мапи польською мовою із зазначенням території Польщі, Литви, Білорусії та ін.³⁰ За повідомленням керівника Волинської губернії було заарештовано людину, яка мала важливі документи з діяльності польського комітету й повідомила про склад зброї в Одесі для відправки на Волинь та «Україну»³¹.

Намагаючись обмежити можливість взаємодії польських організаторів через кордон, керівники Новоросійського й Бессарабського генерал-губернаторства проводили значні ревізії на кордонах Бессарабії, що межувала з Австро-Угорською імперією та Придунайськими князівствами, звідки, на їхню думку, могли пройти загони повстанців у Подільську губернію або Царство Польське. Про таку активну діяльність свідчать численні документи, серед них про звільнення митників, поштових кур'єрів та поліцейстерів польського походження, інші заходи³². Важливість таких дій доводили події, що сталися влітку 1863 р. й були пов'язані із загоном Зигмунта Мілковського (він же Теодор Томаш Єж) [11, С. 158—163]. За різними даними, до 400 осіб, перейшовши з правого берега Дунаю в Молдавію, намагалися через північні райони країни потрапити на Буковину, однак поблизу с. Тараклії були розбиті молдавськими військами. Заарештованих поляків згодом відправили в Галац та Константинополь³³. Для того, щоб у подальшому такі дії польських

²⁸ Там само. Арк. 226—226 зв., 231, 237.

²⁹ Там само. Арк. 77.

³⁰ Там само. Арк. 326—327.

³¹ Там само. Арк. 124—124 зв.

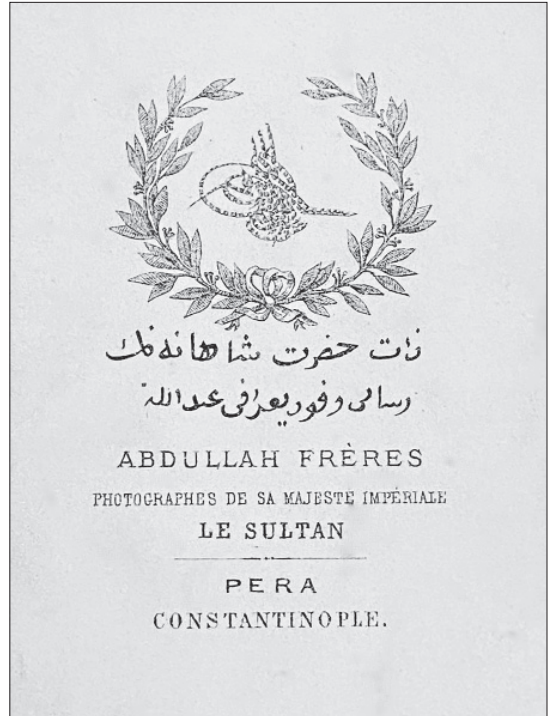
³² Там само. Оп. 249. Спр. 430, 433, 414; Оп. 203 (1862). Спр. 2, 41; Оп. 174 (1869). Спр. 8.

³³ Там само. Оп. 249. Спр. 430. Арк. 63—64, 116, 148, 171, 172—172 зв., 196—198 зв.

³⁴ Там само. Арк. 171.

Ил. 1. Художник Станіслав Хлебовський

Ил. 2. Зворотний бік картки із зображенням С. Хлебовського

діячів були більш успішними, як писав російський представник в Яссах, польські агенти вербували «на свій бік молдововалахів»³⁴. Більше того, за повідомленням консула в Ґалаці, Садик-паша відправив в Україну прокламацію, де закликав місцевих жителів приєднатися до польського повстання, тоді він зможе привести декілька козацьких полків із Туреччини. Для вторгнення в Бессарабію в Тульчі начебто вже формувалися спеціальні загони³⁵.

Польський ірредентизм не згасав і після завершення активної фази Січневого повстання. У квітні 1865 р. в Україну мали приїхати чотири польських діячі, щоб продовжити боротьбу: граф Тишкевич, Моргулец (?), Шица (?), Марковський³⁶. Майже через півроку, у січні 1866 р., за повідомленнями російського представника в Яссах, із Парижа прибув польський агент Томачинський, який повинен був виїхати в Україну та Київ, адже він разом з іншими агентами мав наміри підняти селянське повстання «в Малоросії»³⁷. Напругу нагнітали й повідомлення російського посла в Константинополі. За його інформацією, за кордоном було надруковано якусь «обурливу брошуру» українською мо-

³⁵ Там само. Арк. 86 зв.

³⁶ Там само. Спр. 529. Арк. 124.

³⁷ Там само. Арк. 3.

вою, що надсилається «значною кількістю в Україну, через деяких із професорів Київського університету». Посол також повідомляв про приїзд до Константинополя князя Сапегі, який мав замінити попередніх польських агентів новими³⁸. З Константинополя в Україну, через Тульчу й Кагул, як зазначав російський консул у Тульчі, мав приїхати один із польських агентів із гучним іменем або псевдонімом Богун³⁹. Через два роки, під час одного з обшуків у польського дворянина Володимира Подеського в Одесі було знайдено літературу та листи польською мовою, а також альбом із 22 фотокартками. На одній із них, зробленій у Стамбулі, було зображено художника Станіслава Хлебовського (див. іл. 1—2)⁴⁰. Останній навчався живопису в Одесі та, перебуваючи в оточенні Садика-паші, став придворним художником султана Абдула-Азіза [12]. При обшуку було знайдено шість фотокарток С. Хлебовського й одну Людвіка Мерославського (ймовірно, для подальшого розповсюдження).

Після завершення Січневого повстання південноукраїнські землі стали привабливим місцем для оселення репресованих польських діячів через заборону повертатися на етнічні польські землі Російської імперії. Зокрема прохання на переселення в Одесу та різні міста Херсонської й Катеринославської губерній у 1870—1873 рр. подали дворяни Юліан Березовський, Стефан Виговський, Конрад Кульчицький, Гнат Рачковський, Едуард Бернатович, Станіслав Плавковський, Мечислав Мілевський та ін.⁴¹

* * *

У Південній Україні польський ірредентизм почав набирати активність уже з 1850-х рр., безпосередньо з початком Східної (Кримської) війни. Саме тоді стало можливим і стратегічно важливим використати цю територію для підготовки й організації Січневого повстання. Особливо активно діяли лідери польського національно-визвольного руху, які знаходилися у безпосередній близькості до південноукраїнського прикордоння — З. Мілковський, М. Мрозовицький, Л. Мерославський, і навіть М. Чайковський (Садик-паша). За їхньої підтримки на території Херсонської, Катеринославської губерній, Бессарабської області створювалися таємні польські організації, поширювалися ідеї польського ірредентизму, що їх місцеві чиновники пов'язували, зокрема й з українським національним рухом. Російська влада проводила перевірки, обшуки, арешти представників польського (й не тільки) населення. Досить часто підозри щодо причетності до польського руху не підтверджувалися. Все це створювало напругу, породжувало чутки та гіпертрофовані підозри. Це, своєю чергою, провокувало небезпеку для імперії в поширенні ідей польського ірредентизму на нові, раніше неактивні у цьому сенсі території.

³⁸ Там само. Арк. 11—12.

³⁹ Там само. Арк. 26—26 зв., 41—41 зв.

⁴⁰ Там само. Спр. 565. Арк. 300—309.

⁴¹ Там само. Оп. 174 (1870). Спр. 31; Оп. 174 (1871). Спр. 8, 30; Оп. 174 (1873). Спр. 9.

Південна Україна в документах лідерів польського національного руху входила до «полуденних земель» («полуденних країн»), куди призначався спеціальний керівник-комісар. Його діяльність охоплювала Південну Україну, Добруджу, Придунайські князівства, Галичину. Як прикордонна територія, що мала порт в Одесі, південь України був зручним центром для перевезення, зосередження та розповсюдження літератури, зброї, збору коштів на організацію Січневого повстання. Ці землі стали місцем важливої взаємодії та координації місцевих польських патріотів із діячами еміграції в Парижі, Константинополі, Яссах, Будапешті, Галаці. Внаслідок того, що в «полуденних землях» створювалися таємні відділення польських урядових структур — адміністративні, фінансові та інші, можемо припустити, що до майбутньої «держави трьох народів», яка мала бути створена під час Січневого повстання, польські лідери могли включати й сучасну Південну Україну.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Poliaky na Pivdni Ukrainy ta v Krymu. Olshtyn; Opole; Vrotslav; Odesa, 2007 [in Ukrainian]. [Поляки на Півдні України та в Криму. Ольштин; Ополе; Вроцлав; Одеса, 2007].
2. Poliaky na Pivdni Ukrainy: istoriia ta sohodennia. U 2-kh t. Zheshov; Kyiv; Mykolaiv, 2008 (Serii: Ukraina: istoriia i suchasnist. Vyp.4) [in Ukrainian]. [Поляки на Півдні України: історія та сьогодення. У 2-х т. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. (Серія: Україна: історія і сучасність. Вип. 4)].
3. Suspilno-politychnyi rukh na Ukraini v 1863—1864 rr. Kyiv, 1964 [in Ukrainian, in Russian]. [Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр. Київ, 1964].
4. Honcharuk, T. Hazeta “Odesskiy vestnik” pro vplyv polskykh povstan 1830—1831 ta 1863 rr. na Pivdennu Ukrainu. In: *Poliaky na Pivdni Ukrainy ta v Krymu*. Olshtyn; Opole; Vrotslav; Odesa, 2007 [in Ukrainian]. [Гончарук Т.Г. Газета «Одесский вестник» про вплив польських повстань 1830—1831 та 1863 рр. на Південну Україну. В кн.: *Поляки на Півдні України та в Криму*. Ольштин; Ополе; Вроцлав; Одеса, 2007].
5. Bachynska, O. Dunaiske kozatske viisko 1828—1868 rr. (Do 170-richchia zasnovannia. Odesa, 1998 [in Ukrainian]. [Бачинська О. Дунайське козацьке військо 1828—1868 рр. (До 170-річчя заснування). Одеса, 1998].
6. Khromov, A. Stanislav Vasylevskiy — odeskyi politsmeister (1824—1831 rr.), nakaznyi otaman. *Arkhivy Ukrainy*. 2014. 3: 200—204 [in Ukrainian]. [Хромов А. Станіслав Василевський — одеський поліцмейстер (1824—1831 рр.), наказний отаман. *Архіви України*. 2014. № 3. С. 200—204].
7. Bachynska, O. “Delo o vosstanovlenii nezavisimosti Malorossii” 1855 r. (na materialakh Derzhavnogo arkhivu Odeskoi oblasti). *Chornomorska mynuvshyna. Zapysky Viddilu istorii kozatstva na Pivdni Ukrainy Naukovo-doslidnogo instytutu kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy: zb. nauk. pr.* Odesa. 2009. 4: 178—186 [in Ukrainian]. [Бачинська О. «Дело о восстановлении независимости Малороссии» 1855 р. (на матеріалах Державного архіву Одеської області). *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр.* Вип. 4. Одеса, 2009. С. 178—186].

8. Loban, A. "Poshuky vidom" chynovnykamy Novorosiiskoho i Bessarabskoho heneral-hubernatorstva naperedodni polskoho povstannia 1863 r. (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoï oblasti). *Zapysky istorychnoho fakultetu*. Odesa, 2013. 23: 185—194 [in Ukrainian].
[Лобан А.А. «Пошуки відьом» чиновниками Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства напередодні польського повстання 1863 р. (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Записки історичного факультету*. Одеса, 2013. Вип. 23. С. 185—194].
9. Bachynska, O. Retseptsiia Lyublinskoi unii 1569 r. v polskomu natsionalnomu rusi 50—60-kh rokiv XIX st. na pivdni Ukrainy (za materialamy Derzhavnoho arkhivu Odeskoï oblasti). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*. 2019. 4: 24—34 [in Ukrainian].
[Бачинська О. Рецепція Люблінської унії 1569 р. в польському національному русі 50—60-х років XIX ст. на півдні України (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 24—34].
10. Zapiski Myhaila Chaikovskogo (Mehmed-Sadyk pashi). *Russkaya starina*. 1900, avgust [in Russian].
[Записки Михайла Чайковського (Мехмед-Садък паши). *Русская старина*. 1900, авг. С. 220—225].
11. Honcharuk, T. Napad povstantsiv S. Milkovskoho na Pivdennu Bessarabiiu 1863 r. u vysvitlenni "Odesskogo vestnika". In: *Poliaky na Pivdni Ukrainy: istoriia ta sobodennia*. T. 1. Zheshov; Kyiv; Mykolaiv, 2008 [in Ukrainian].
[Гончарук Т.Г. Напад повстанців С. Мілковського на Південну Бессарабію 1863 р. у висвітленні "Одесского вестника". В кн.: *Поляки на Півдні України: історія та сьогодні*. Т. 1. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. С. 158—163].
12. Czubacki, J. Stanisław Chlebowski — nadworny malarz tureckiego sultana. URL: <https://historiamniejznanaizapomniana.wordpress.com/2016/01/07/stanislaw-chlebowski-nadworny-malarz-tureckiego-sultana/> (Last accessed: 04.03.2023) [in Polish].

Надійшла / Received 19.04.2023

Olena BACHYNSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine and Special Historical Disciplines,
Odesa I.I. Mechnykov National University (Odesa, Ukraine)

Olena_an@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>

"SOUTHERN LANDS" OF UKRAINE IN POLISH IRREDENTISM OF THE 1850—1870s

The purpose of the research is to determine the role and place of the southern Ukrainian lands (the southern / "poludenni" lands of Ukraine) in Polish irredentism, which manifested itself during and after the January Uprising. **The research methodology** is based on the principles of scientificity and comprehensiveness; general scientific and special historical research methods, including problem, chronological, synchronous, and comparative-historical, are used. **The scientific novelty** of the research is that an attempt was made to rethink the significance of Southern Ukraine for Polish irredentism, to research the process of their involvement in supporting the January Uprising, on the basis of archival documents. **Conclusions.** It is proved

that Southern Ukraine has become a strategically important territory for the preparation and organization of the January Uprising. In these lands, Polish irredentism began to gain activity already in the 50s of the nineteenth century. The study identifies that in the documents of the leaders of the Polish national movement, Southern Ukraine was included in the “poludenni lands” (“poludenni countries”), where a special leader-commissar was appointed. As a border territory that had a port in Odesa, the “poludenni lands” of Ukraine became a convenient center for the transportation, concentration, and distribution of literature, weapons, and finances for the organization of the January Uprising. It is shown what forms and methods were used by Polish figures for their activities in the “poludenni countries” (Southern Ukraine, Dobruja, Danubian principalities, Halychyna / Galicia). It is suggested that the Polish leaders could include the territory of Southern Ukraine in the territory of the future three-nation state.

Keywords: *January Uprising, Southern Ukraine, “poludenni lands”, Polish irredentism, leaders of the Polish liberation movement, Odesa, Galați, Constantinople (Istanbul), ambassadors of the Russian empire.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.164>
УДК: 94(495+477).(271.2+355) «XVIII»

Сергій ШУМИЛО

кандидат історичних наук, доктор теології, науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна);
запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії й теології,
Ексетерський університет (Ексетер, Великобританія)
institute@afon.org.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

**«КНИГА ЗБОРУ МИЛОСТИНИ»
ЗА 1761—1764 рр. З АРХІВУ ВАТОПЕДСЬКОГО
МОНАСТІРЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКО-АФОНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У XVIII ст.**

Мета — на основі аналізу маловідомих архівних джерел та опублікованих матеріалів простежити існування зв'язків афонського Ватопедського монастиря з українським козацтвом у XVIII ст., розкрити їх значення в розбудові однієї з провідних афонських обителів, виявити роль української козацької старшини у ктиторській підтримці святогірських ченців. **Методологічні засади** ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна.** Введено в науковий обіг невідоме раніше джерело XVIII ст. з архіву Ватопедського монастиря на Афоні («Книга збору милостині» за 1761—1764 рр.), яке є важливим документом до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. У цьому рукописі ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей землями Слобожанщини та Гетьманщини за 1761—1764 рр., завдяки чому вдається простежити географію мандрів афонітів українськими теренами, їхні контакти та отримані пожертви. Шляхом аналізу архівних та опублікованих матеріалів

Цитування: Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр. з архіву Ватопедського монастиря як джерело до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 164—175. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.164>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

виявлено малознані аспекти ктиторської підтримки козацтвом афонських монастирів та, зокрема, вже зазначеної подорожі ватопедських ченців українськими землями, яка передувала листуванню ченців Ватопеда з кошовим отаманом Війська Запорозького П. Калнишевським та встановленню «ктиторського патрунування» з боку Січі над Ватопедським монастирем і підтримки в розбудові святогірської богословської школи Афоніада, що діяла при цій обителі. **Висновки.** Аналіз джерел засвідчує, що ктиторами, донаторами та жертводавцями афонських обителей у цей час нерідко виступали представники знатної козацької старшини, яка розглядала свою участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут власного елітарного статусу в українському суспільстві XVIII ст. Проведений аналіз джерел засвідчує, що патріарша ставропігіяна Ватопедська обитель на Афоні впродовж багатомісячної історії мала тісні контакти в українських землях. Особливо активно такі взаємини проявилися у XVIII ст., коли козацтво долучилося до ктиторської підтримки цього одного з авторитетних афонських монастирів. Це, своєю чергою, сприяло як зміцненню контактів із центром православного чернецтва на Афоні, так і посиленню його популярності серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовно-культурний обмін і вплив.

Ключові слова: Ватопедський монастир, Афоніада, Свята гора, Афон, Київська митрополія, Гетьманщина, Слобожанщина, Військо Запорозьке, Січ, козацтво, чернецтво.

Ватопедський Благовіщенський монастир є одним із найдавніших на Афоні і вже з кінця X — початку XI ст. займав одне з провідних місць в ієрархії святогірських обителей [1]. Історія цієї обителі досліджена досить ретельно як грецькими, так і іноземними істориками, а тема зв'язків обителі зі східнослов'янськими землями була предметом уваги багатьох дослідників. Серед українських авторів у першій пол. XVIII ст. звернули увагу на нього Іполит Вишенський [21] та В. Григорович-Барський [8]. Пізніше його зв'язки зі східнослов'янськими землями описували П. Успенський [22], А. Муравйов [13—15], А. Капустін [2], Каптерьов [9] та ін. Серед сучасних вчених варто зазначити праці Б. Фонкіча [6, 7, 10], К. Павлікянова [17—20], В. Ченцової [4, 5], В. Мискевки [12], Н. Мердзимекіса [11], С. Шумила [28, С. 180—189] та ін. Приділяючи увагу зв'язкам Ватопеда з Росією, дослідники лише побіжно та фрагментарно торкалися контактів цієї обителі в українських землях або й узагалі обходили увагою. Тема зв'язків Ватопедського монастиря з українським козацтвом ще не ставала предметом окремої дослідницької уваги.

Корпус відомих на сьогодні документів, які стосуються історії зв'язків Ватопедського монастиря з українськими землями, нараховує лише кілька десятків одиниць, переважно це документи офіційного походження. Серед них можна виділити документи українського походження, що створені на теренах України та за її межами, та документи іноземного походження.

У дослідженні вперше вводиться у науковий обіг «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр., виявлена нами серед ще не досліджених афонських рукописів архівосховища Ватопедського монастиря на Афоні¹. У цьому дже-

¹ Архів Ватопедського монастиря на Афоні (далі — АВМА). Книга збору милостині («вкладна книга») Ватопедського монастиря, 1761—1764 рр. 28 арк.

релі ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей українськими землями Слобожанщини та Гетьманщини за 1761—1764 рр.

Зв'язки Афонського Ватопедського монастеря з ченцями та прочанами з українських земель мають досить давнє коріння. Імовірно, вони почали розвиватися ще з часів появи перших давньоруських паломників, воїнів та ченців на Святій горі в X—XI ст. [23, С. 23—30; 24, С. 62; 30, С. 16]. В подальшому, з кінця XV — початку XVI ст., такі зв'язки стають ще більш інтенсивними. У цей період через українсько-білоруські землі доволі часто подорожували задля збирання пожертв як грецьке духовенство, так і афонські ченці, зокрема й ватопедські [3, С. 89, 124, 209; 5; 6, С. 89—97; 7, С. 30—33, 42—43, 46; 9, С. 63—71, 99—100, 134—135, 164; 10, С. 23—25, 153—159, 188, 336—338; 13, С. 194—203; 14, С. 137—138, 143—148, 188, 266; 15, С. 9—12, 27—28, 62; 22, С. 358—359]. Активізації таких відвідин українських земель ченцями Ватопедського монастиря сприяло, серед іншого, відкриття монастирських подвір'їв Ватопеда на території сусідніх молдавських та валаських земель [16, С. 212—213; 33, С. 89—95].

Потреба щорічної сплати османцям непомірних податків змушувала афонських ченців вирушати у далекі й небезпечні подорожі задля збирання на свої монастирі милостині у православних землях — молдо-влахійських, українських, білоруських та московських.

З часу козацької революції, очоленої Богданом Хмельницьким, ченці афонського Ватопедського монастиря починають підтримувати стосунки з українським козацтвом. Особливо активні контакти Ватопедського монастиря з представниками української козацької старшини прослідковуються у XVIII ст. У цей час козацька старшина, яка розглядала свою участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого елітарного статусу, починає виступати в ролі ктиторів, донаторів та жертводавців низки афонських обителів, передаючи до них вклади і пожертви на «вічний спомин» [25, С. 41—63; 26, С. 244—256; 27, С. 73—84]. Зокрема, з дозволу «пана гетьмана і кавалера» Івана Мазепи 31 травня 1707 р. чернігівським архієпископом Іоанном (Максимовичем) було видано грамоту наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей» у землях Гетьманщини². Також з архівних джерел відомо, що впродовж 1750—1751 рр. у Київській губернській канцелярії розглядалися справи про проїзд для збору милостині по території Гетьманщини архімандритів і намісників Ватопедського та інших афонських монастирів з супроводжуючими особами. З собою вони мали засвідчувальні грамоти константинопольського патріарха та паспорти на проїзд від кошового отамана Війська Запорозького Якимом Ігнатовичем³. У 1776 та 1780 рр. також розглядалися справи про видачу

² Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 862. Д. 5.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 17, 19.

кормових і прогонних грошей архімандритам Ватопедського монастиря з супроводжуючими для збору милостині⁴.

Цінним джерелом до історії взаємин Ватопедського монастиря з українським козацтвом є «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр., в якій ватопедські ченці старанно записували всі отримані пожертви під час своїх трирічних подорожей українськими землями Слобожанщини та Гетьманщини. Цей унікальний документ, нещодавно виявлений нами серед іще не досліджених афонських рукописів, нині зберігається в архіві Ватопедського монастиря⁵. У ньому наглядно засвідчено, як афонські ченці здійснювали свої багаторічні мандри українськими теренами з метою збирання милостині на утримання та поновлення своїх обителів. Оскільки цей рукопис іще ніколи не досліджувався і не був введений до наукового обігу, коротко зупинимось на ньому.

Рукопис являє собою добре збережені прошиті зошити, в яких на кожному аркуші накреслено одну широку і дві вузьких колонки для запису імен жертводавців та їхніх рідних, а також кількості наданих ними пожертв в рублях і копейках. Розмір 22×28,5 см, товщина 1 см. Прошиті зошити мали тверду палітурку, яка не збереглася до сьогодні. Загалом це 28 аркушів, з яких 26 — повністю заповнені рукописними записами, більшість з яких церковнослов'янською мовою, хоча іноді посеред тексту зустрічаються також записи грецькою (частина цих записів, імовірно, пов'язана з грецькими купцями, котрі мешкали або торгували в ті часи в українських землях Гетьманщини та Слобожанщини).

У вступному слові, написаному вправним каліграфом церковнослов'янською мовою на трьох сторінках, оповідається про те, що древня царська і патріарша ставропігійна Ватопедська обитель «от насилствъ, ѹтѣсненіи, и ѡзлобленіи агарянскихъ, подвержена нѹждамъ», задля чого монастир направляє для збирання пожертв на його потреби проігумена Гервасія та ченця Нифонта⁶. Під цим вступним проханням стоїть підпис грецькою мовою від ватопедського скевофілакса⁷ Стефана. Над самим вступом угорі на першій сторін-

⁴ Там само. Спр. 8115, 9676.

⁵ АВМА. Книга збору милостині... Арк. 9 зв. — 26.

⁶ Там само. Арк. 1—2.

⁷ Скевофілакс (гр. «σκεινοφύλαξ» — «зберігач посудин») — чин Константинопольської церкви за середньовіччя. До обов'язків скевофілакса серед іншого входила турбота про порядок богослужіння. Із переходом афонських монастирів від «кіновільного» (спільножительного) до «ідіоритмічного» (осібножительного) уставу посада скевофілакса у XVII—XVIII ст. поступово набувала провідного значення. Так, у Ватопедському монастирі у XVIII ст. суттєві повноваження в управлінні життям обителі зосереджувалися не в руках ігумена, а саме скевофілакса, який, окрім зберігання скарбниці, цінностей і реліквій, отримав широкі адміністративні функції (натомість титул ігумена давався на короткий термін і не супроводжувався реальною владою). Із 1740-х рр. система управління Ватопедського монастиря набула колегіальних рис, оскільки адміністративна влада перейшла до епітропії — органу, який складався з трьох осіб (скевофілакса та двох проігуменів), котрі обиралися довічно. Вони разом приймали найважливіші рішення та керували господарськими питаннями.

ці від руки грецькою мовою написано благословення з оригінальним підписом колишнього константинопольського патріарха Кирила V (Каракаллоса), який у цей час проживав на спокої на Афоні при Ватопедському монастирі. На наступних сторінках іде запис за підписом воронезького єпископа Кирила (Ляшевецького) з благословенням на збирання пожертв на Ватопедський монастир. При цьому архієрей засвідчує, що «ієромонахъ Геръвасій протоигумень імѣть несумнительныя писменныя съвидѣтельства, от стѣйшихъ вселенськихъ патриарховъ Іѡанъникия великия Конъстантъинопольскія церкъве престоль содеръжащаго, і Кирилла въ той же ватопедской, ѡбители уединенъное житие провождающаго»⁸.

Судячи з рукопису, прибувши з меж Османської імперії, свою подорож до українських земель делегація Ватопедського монастиря розпочала 30 вересня 1761 р. у м. Черкаськ, де вона у цей день отримала від єпископа Кирила (Ляшевецького) письмовий дозвіл на збирання милостині⁹. Наявні у «Книзі збору милостині» записи про здійснені пожертви засвідчують, що ватопедські ченці з прикордонних меж Війська Донського вирушили через місцеві поселення до станиці Луганська¹⁰, а звідти до Острогозького слобідського полку, де всюди по козацьких слободах служили молебні та збирали пожертви на свій монастир¹¹. Після того вирушили до Белгорода, де перебували тривалий час, зібравши чимало пожертв від місцевих слобідських козаків та міщан¹². Затим вони вирушають до Преображенського монастиря на Харківщині¹³, потім відвідують Охтирку, козацькі слободи й містечка Полтавського та Сумського полків, а також Белгородщини, після чого прямують до Чернігова¹⁴. Тут отримують пожертви від духовенства Чернігівської єпархії, зокрема й Чернігівського Єлецького монастиря, від місцевого полковника, а також козаків та міщан¹⁵. Зібравши чимало пожертв у Чернігові, вони відвідали Ніжинський полк, а потім вирушили до Новгород-Сіверського, де зупинились у Спасо-Преображенському монастирі¹⁶. Тут отримали пожертви від вїйта Опанаса Томиловського та інших місцевих мешканців, після чого попрямували на Стародубщину, де відвідали Микільський Каташинський (Семигірський) і Кам'янський Успенський монастирі, Бакланську сотню, Остроглядово та інші українські козацькі поселення¹⁷. На третій рік мандрів вони прибули до Києва, де 7 січня 1764 р. отримали від київського митрополита

⁸ АВМА. Книга збору милостині... Арк. 3.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Арк. 5.

¹¹ Там само. Арк. 5—9.

¹² Там само. Арк. 9 зв. — 10.

¹³ Там само. Арк. 10 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 10 зв. — 18.

¹⁵ Там само. Арк. 18—21.

¹⁶ Там само. Арк. 21—22 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 23—23 зв.

Арсенія (Могилянського) письмовий дозвіл на збирання пожертв у межах Київської митрополії¹⁸. Загалом ватопедська делегація перебувала в українських землях Слобожанщини та Гетьманщини понад три роки (з 1761 до 1764 рр.), всюди відвідуючи козацькі поселення, слободи та міста, служачи тут молебні та збираючи пожертви на свій монастир.

У попередніх дослідженнях ми вже писали про введені нами у науковий обіг три маловідомі листи від «архімандрита Костянтина з братією» від Ватопедського монастиря на Афоні за 1767—1768 рр. на ім'я останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та генерального писаря Війська Запорозького Івана Глоби [28, С. 180—189].

Судячи з усього, це листування Ватопедського монастиря із Запорозьким Кошем від 1767—1768 рр. було наслідком попередньої місії ватопедських ченців в українських землях. На жаль, у вже згаданій ватопедській «Книзі збору милостині» записи завершуються 1764-м роком, після того, як у Києві афонськими ченцями було отримано від митрополита Арсенія (Могилянського) дозвіл на збирання милостині в межах Київської митрополії¹⁹. Судячи з того, що «Книга...» на цей час була майже повністю заповнена, далі для подальших мандрів і записів, імовірно, ватопедські ченці завели нову книгу, сліди якої поки що не вдалося відшукати. Про цю «книгу» ми знаходимо свідчення саме в листуванні Ватопедського монастиря з Кошем від 1767—1768 рр. («по данному от негѡ реестрѡ въ помянники гдѣ кому за прилично записани, и всегдашная при безкровной жертвѣ молитва приносится») [28, С. 182, 185]. З нього дізнаємося і про продовження мандрів ватопедської делегації землями Гетьманщини та Війська Запорозького Низового [28, С. 180—189].

Це важливі джерела, які засвідчують не лише тісні контакти афонського Ватопедського монастиря та українського козацтва, а й факт встановлення ктиторського патронування з їхнього боку над цією древньою афонською обителлю.

Щодо продовження мандрів ватопедської делегації в подальші роки, ми знаходимо свідчення якраз у листуванні з Кошем від 1767—1768 рр. Зокрема, там повідомляється, що за кілька років до того на Січі перебував ватопедський ієродиякон Єлисей, який зібрав серед запорожців дуже щедрі пожертви на Ватопедський монастир, а саме, «кромѣ церковныхъ опаратъ, и протчихъ церковныхъ ѣтварей денгами даль двѣ тысячи пять сотъ рублевъ» [28, С. 183, 185]. Імовірно, цей ієродиякон Єлисей перебував в українських землях якраз у рамках монастирської місії після 1764 р., сліди якої губляться з припиненням ведення згаданої вище «Книги збору милостині» за 1761—1764 рр.

У листі до П. Калнишевського ватопедський архімандрит Константин повідомляв, що отримане від українських козаків як офірування коштовне церковне начиння «въ церковной церемоніи мы оупотребляемъ», тоді як кошти, з отриманих загалом у сумі 2500 руб., частково були спрямовані на погашення

¹⁸ Там само. Арк. 24.

¹⁹ Там само.

боргів перед кредиторами, а більша частина з цих грошей «на монастирское строєніє употребыли» [28, С. 185].

Якраз незадовго до цього, у 1749 р., при Ватопеді було засновано афонську академію Афоніада, яка за задумом ватопедських ченців мала стати в Османській імперії «оплотом еллінських знань, виховання та просвіти в галузі як філософських, так і богословських наук» [31, С. 193—194; 34, С. 200—206]. Коли з 1753 р. її дидакалом став відомий просвітитель і богослов Євгеній (Булгаріс), кількість учнів у ній поступово почала перевищувати 100 осіб, вона не могла вмістити всіх бажаючих. З цією метою було розпочато збирання милостині по різних країнах на утримання академії. Завдяки цьому поступово було збудовано новий великий комплекс, який складався з гуртожитку і класів на 170 учнів, бібліотеки, трапезної, лікарні та інших будівель. Тоді ж при Ватопедській обителі було побудовано монастирську типографію, а також нову монастирську лікарню, ще згодом — нову велику трапезну та інші будівлі.

Ініціатором початку збирання пожертв на Афоніаду в межах Російської імперії, в українських землях Гетьманщини, на Запорозькій Січі та Слобожанщині ймовірно був дидакал цієї афонської школи Євгеній (Булгаріс). Немає сумніву, що згадувані вже збирання ватопедськими ченцями пожертв в українських землях в 1750—1751²⁰, 1761—1764²¹, 1767—1768²², 1776—1780²³ та інші роки мали на меті підтримку не тільки Ватопедського монастиря, але й академії, яка на той час стала досить престижним грецьким богословським навчальним закладом на території Османської імперії.

Отже, згадане ватопедським архімандритом Константином використання зібраних серед українських козаків 2500 руб. «на монастирское строєніє», ймовірно, було спрямоване, серед іншого, і на розбудову та підтримку цієї знаменитої афонської школи, яка діяла при Ватопедському монастирі з 1749 до 1799 рр. Ймовірно, щедро підтримка Ватопеда з боку Січі була обумовлена ще й присутністю серед монастирського братства колишніх українських козаків. Як ми встановили, з Ватопедським монастирем був тісно пов'язаний український афонський подвижник і книжник прп. Паїсій Величковський [29, С. 137, 141—142]. Не виключено, що серед ватопедських ченців з числа колишніх козаків були саме учні прп. Паїсія, який підтримував дружні стосунки з П. Калнишевським, і які могли за прикладом свого вчителя порадити ватопедцям теж звернутись на Запорозьку Січ за «киторською патронатською протекцією». Цілком можливо, що хтось із них і був тим каліграфом, який написав ті три листи на Січ церковнослов'янською мовою з виразними українськими, а також їздив в українські землі та вів там «Книгу збору милостині».

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1878. Арк. 17, 19.

²¹ АВМА. Книга збору милостині... Арк. 9 зв. — 26.

²² ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 62—64.

²³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 8115, 9676.

* * *

Таким чином, аналіз джерел засвідчує, що патріарша ставропігіяна Ватопедська обитель на Афоні впродовж багатовікової історії мала тісні контакти в українських землях. Особливо активно такі взаємини проявилися у XVIII ст., коли українське козацтво долучилось до ктиторської підтримки цього одного з найдавніших та авторитетних афонських монастирів. Це, у свою чергу, сприяло як зміцненню контактів з центром православного чернецтва на Афоні, так і посиленню його популярності серед українського чернецтва і козацтва, забезпечуючи взаємний духовно-культурний обмін і вплив. Зв'язки ватопедських ченців з українськими землями мали тривалий характер, залишивши помітний слід в історії як Ватопедського монастиря, так і України.

Вперше введена у цій статті до наукового обігу «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр. є важливим джерелом історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. У цьому документі ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей українськими землями Слобожанщини й Гетьманщини за 1761—1764 рр., завдяки чому вдається простежити географію мандрів афонітів українськими теренами, їхні контакти та суму отриманих пожертв.

Шляхом аналізу архівних джерел виявлено невідомі аспекти встановлення «ктиторського патронування» у XVIII ст. з боку українського козацтва над древнім монастирем Ватопед на Афоні та святогірською школою Афоніада, що діяла при цій обителі.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Actes de Lavra (Archives de l'Athos, t. 6). Première partie: des origines à 1204. (Ed. par Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., coll., Papachryssanthou D.) Vol. 1. Paris, 1970. Pt. 1. N 12 [in France].
2. Antonin, Kapustin. Zаметki poklonnika Svyatoy Gory. Moscow, 2013 [in Russian]. [Антонин (Капустин). Заметки поклонника Святой Горы. Москва, 2013. 368 с.].
3. Bantysh-Kamenskiy, N. Reyestry grecheskim delam moskovskogo arkhiva kollegii inostrannykh del. Moscow, 2001 [in Russian]. [Бантыш-Каменский Н.Н. Реестры греческим делам московского архива коллегии иностранных дел. Москва, 2001. 416 с.].
4. Chentsova, V. Istochniki fonda «Snosheniya Rossii s Gretsiyey» RGADA po istorii mezhdunarodnykh otnosheniy v Vostochnoy i Yugo-Vostochnoye Evrope v 50-e gg. XVII v. *Russkaya i ukrainskaya diplomatiya v Evrazii: 50-e gg. XVII v.* 2000. 162-164 [in Russian]. [Ченцова В. Источники фонда «Сношения России с Грецией» РГАДА по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. *Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в.* 2000. С. 162—164].
5. Chentsova, V. Pisets Nikolay Armiriot i Krest tsarya Konstantina: K istorii svyazey Vatoped-skogo monastyru s Rossiyey v XVII veke. *Palaeoslavica.* 2011. 19(2): 60-109 [in Russian]. [Ченцова В.Г. Писец Николай Армириот и Крест царя Константина: К истории связей Ватопедского монастыря с Россией в XVII веке. *Palaeoslavica.* 2011. № 19(2). С. 60—109].
6. Fonkich, B. Chudotvornyye ikony i svyashchennyye relikvii khristianskogo Vostoka v Moskve v ser. XVII v. *Ocherki feodalnoy Rossii.* 2001. 5: 89-97 [in Russian].

- [Фонкич Б. Л. Чудотворные иконы и священные реликвии христианского Востока в Москве в сер. XVII в. *Очерки феодальной России*. 2001. № 5. С. 89—97].
7. Fonkich, B. *Grechesko-russkiye svyazi ser. XVI - nach. XVIII v.: Grecheskiye dokumenty moskovskikh khranilishch: Katalog vystavki*. Moscow, 1991 [in Russian].
[Фонкич Б.Л. *Греческо-русские связи сер. XVI — нач. XVIII в.: Греческие документы московских хранилищ: Каталог выставки*. Москва, 1991. С. 30—46].
 8. Grigorovich-Barskii, V.G. *Vtoroe poseshchenie Svyatoi Afonskoi Gory Vasiliya Grigorovicha-Barskogo im samim opisannoe*. Sankt-Peterburg, 1887 [in Russian].
[Григорович-Барский В.Г. Второе посещение Святой Афонской Горы Василия Григоровича-Барского им самим описанное. Санкт-Петербург, 1887. 475 с.].
 9. Karterev, N. *Kharakter otnosheniy Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII st.* Sergiyev Posad, 1914 [in Russian].
[Каптерев Н.Ф. *Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст.* Сергиев Посад, 1914. С. 63—164].
 10. Kashtanov, S., Stolyarov, L., Fonkich, B. (Ed.). *Rossiya i grecheskiy mir v XVI veke*. Moscow, 2004 [in Russian].
[*Россия и греческий мир в XVI веке: в 2-х т.* Под ред. С.М. Каштанов и Л.В. Стоярова при участии Б.Л. Фонкича. Москва, 2004. 527 с.].
 11. Mertzimekis, N. *Epirachelion aux inscriptions dédicatoires et liturgiques du tsar Fiodor Ier Ivanovitch (1584—1598), conservé au monastère de Vatopedi au Mont Athos. Annuaire de L'Université de Sofia "St. Kliment Ohridski"*. 2017. 99(18): 59-69 [in Bulgaria].
 12. Miskevka, V., Marinesku, F. Roksandra Khmelnitskaya (doch Vasiliya Lupu) i eye zaveshchaniye ot 15 yanvary 1667 g. *Factorul feminin în istorie: culegere de studii și documente*. 2012. 197—214 [in Romania].
[Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу) и ее завещание от 15 января 1667 г. *Factorul feminin în istorie: culegere de studii și documente*. 2012. С. 197—214].
 13. Muravyev, A. *Pisma s Vostoka (1849—1850 gg.)*. Ch. 1. Sankt-Petersburg, 1851. [in Russian].
[Муравьев А.Н. *Письма с Востока (1849-1850 гг.)*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1851. С. 194—203].
 14. Muravyev, A. *Snosheniya Rossii s Vostokom po delam tserkovnym*. Ch. 1. Sankt-Petersburg, 1858. P. 137-148 [in Russian].
[Муравьев А.Н. *Сношения России с Востоком по делам церковным*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1858. С. 137—266].
 15. Muravyev, A. *Snosheniya Rossii s Vostokom po delam tserkovnym*. Ch. 2. Sankt-Peterburg, 1860. P. 9-28 [in Russian].
[Муравьев А.Н. *Сношения России с Востоком по делам церковным*. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1860. С. 9—62].
 16. Păltănea, P. *Vechi locașuri de cult și viaț bisericească în sudul Moldovei pînă în anul 1864. Monumente istorice și izvoare creștine*. Galati, 1987. P. 212—213 [in Romania].
 17. Pavlikianov, C. *Vatopedi and Agathoupolis. The Evidence Provided by an Unknown Document Kept in Vatopedi Archives. Περί Θράκης 6, Ξάνθη (Xanthe)*, 2007—2009. P. 33-43.
 18. Pavlikianov, C. *A Short Catalogue of the Slavic Manuscripts in Vatopedi. Byzantina. Symmeikta*. 1996. 10: 295-325 [in Greece].
[Pavlikianov C. *A Short Catalogue of the Slavic Manuscripts in Vatopedi. Byzantina. Symmeikta*. 1996. Vol. 10. P. 295—325].
 19. Pavlikianov, C. *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707*. Sofia, 2008. 309 p. [in Bulgaria].

20. Pavlikyanov, K. Slavyanskoto prisstvie v svetogorskite obiteli Alipiev manastir i Vatoped prez ksnoto srednevekovie. *Svetogorska Obitel Zograf*. III. Sofiya, 1999 [in Bulgaria].
[Павликьянов К. Славянското присъствие в светогорските обители Алипиев манастир и Ватопед през късното средновековие (Славянское присутствие в афонских монастырях Алипиу (или Алопу) и Ватопеди в период позднего средневековья). *Светогорска Обител Зограф*. III. София, 1999. С. 179—185].
21. Pelgrimatsiya ili puteshestvennik chestnogo ieromonakha Ippolita Vishenskogo, posttrizhentsa svyatykh strastoterpets Borisa i Gleba katedri arkhiepiskopii Chernegovskoi vo svyatoi grad Ierusalim. Moscow, 1876 [in Russian].
[Пелгримация или путешественник честного иеромонаха Ипполита Вишенского, постриженца святых страстотерпец Бориса и Глеба катедри архиепископии Чернеговской во святой град Иерусалим. Москва, 1876. С. 128—131].
22. Porfiriy, Uspenskiy. Istoriya Afona. Ch. 3/2. Sankt-Petersburg, 1892 [in Russian].
[Порфирий (Успенский), еп. История Афона. Ч. 3/2. Санкт-Петербург, 1892. С. 358—359].
23. Shumilo, S. The First Russian Monks on Mount Athos. *Mount Athos and Russia: 1016—2016*. 23-44. Oxford, 2018.
24. Shumylo, S. Pershyi davnoruskyi monastyr na Afoni ta yoho zviazky z Kyivskoiu Rusiu: 1000 rokiv. *The Athonite Heritage», a Scholars Anthology (Afonское nasledye: nauchnyi almanakh)*. 2017. 5-6: 62 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років. *The Athonite Heritage», a Scholar's Anthology (Афонська спадщина: науковий альманах)*. 2017. Вип. 5—6. С. 62].
25. Shumylo, S. Predstavnyky kozatsko-starshynskykh rodyn Chernihovo-Sivershchyny v afonskomu Zohrafskom pomiannyku XVII—XVIII st. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal*. 2019. 6(150): 41-63 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII—XVIII ст. *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2019. № 6 (150). С. 41—63].
26. Shumylo, S. Ukrainska kozatska starshyna v yakosti ktytoriv ta donatoriv dukhovnykh oseredkiv na Afoni naprykintsi XVII—XVIII st. *Ukraina u hlobalnomu sviti: kolektyvna monohrafiia*. Ryha, 2020 [in Latvia].
[Шумило С.В. Українська козацька старшина в якості ктиторів та донаторів духовних осередків на Афоні наприкінці XVII—XVIII ст. *Україна у глобальному світі: колективна монографія*. За заг. ред. д. і. н. В.В. Карпова. Рига, 2020. С. 244—256].
27. Shumylo, S. Nove dzhherelo do biohrafii I. Mazepy ta istorii zviazkiv ukrainskoi kozatskoi starshyny z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoni. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal*. 2016. 6(132): 73-84 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2016. № 6(132). С. 73—84].
28. Shumylo, S. Lysty z afonskoho Vatopedskoho monastyria na Sich do P. Kalnyshevskoho ta I. Hloby (1767—1768 rr.) (vstupna stattia i publikatsiia S. Shumylo). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 1: 180-189 [in Ukrainian].
[Шумило С.В. Листи з афонського Ватопедського монастиря на Січ до П. Калнишевського та І. Глоби (1767—1768 рр.) (вступна стаття й публікація С. Шумила). *Український історичний журнал*. 2022. № 1(562). С. 180—189].
29. Shumylo, S. Maloizvestnye svidetel'stva o nachal'nom periode prebyvaniya prp. Paisiia Velichkovskogo pri kalivah Pantokratorskogo monastyru na Afone. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Istoriiia*. 2020. 1(42): 137, 141—142 [in Ukrainian].

- [Шумило С.В. Малоизвестные свидетельства о начальном периоде пребывания прп. Паисия Величковского при каливах Пантократорского монастыря на Афоне. *Научковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2020. Вип. 1(42). С. 137—142].
30. Shumylo, S. Ruska Uspenska lavra na Afoni ta Antonii Pecherskyi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2018. 5: 16 [in Ukrainian].
- [Шумило С.В. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський. *Український історичний журнал*. 2018. № 5. С. 16].
31. Αρκάδιος, Βατοπαιδινός. *Ιστορία τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου*. Ἅγιον Ὄρος, 2017 [in Greece].
32. Βαρβούνη, Μ. *Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἐκδόσεις Χελάνδιον*. Athens, 2006 [in Greece].
33. Μαρινέσκου Θ. Τα μετόχια του Βατοπεδίου στη Ρουμανία», στο *Ἱερά Μεγίστη Μ. Βατοπεδίου*, τ. 1, Αθήνα 1997. [in Greece].
34. Χρυσόστομος, Παπαδόπουλος. Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν. *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 2, 200-206. Athens, 1927 [in Greece].
35. Χρυσοχοΐδης, Κ. Ἐπὶ τὴν Ὀθωμανικὴ κατάρκτηση ὡς τὸν 20ὸ αἰῶνα. *Ἱερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπεδίου, Παράδοξη-Ἱστορία-Τέχνη*, 1, 66. Ἅγιον Ὄρος, 1996 [in Greece].

Надійшла / Received 30.01.2023

Serhii SHUMYLO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Doctor of Theology (Th. Dr.), Research Fellow,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine);

Invited Research Fellow at Department of Classics, Ancient History, Religion and Theology, University of Exeter (Exeter, Great Britain)

institute@afon.org.ua

<https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

“THE BOOK OF ALMS-GATHERING” FOR 1761—1764 FROM THE ARCHIVE OF MONASTERY VATOPEDI AS A SOURCE TO THE HISTORY OF UKRAINIAN-ATHONITE RELATIONS IN THE EIGHTEENTH CENTURY

Purpose of the study. On the basis of the analysis of little-known archival sources and published materials to trace the existence of the links between the Monastery Vatopedi and the Ukrainian Cossacks in the 18th century. **The methodological** basis of the study is based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematic, dialectical approach to historical phenomena. According to the set aim and tasks, the sum of general scientific, interdisciplinary and special methods of research was used. **Scientific novelty.** A previously unknown source from the 18th century from the Monastery Vatopedi on Athos (“The Book of Alms-Gathering”, 1761—1764) was put into scientific circulation. It is an important document on the history of the Ukrainian Athos relations in the 18th century. In this manuscript Vatopedian monks recorded all donations received from the Cossacks and clergy during their travels in the Ukrainian lands of Slobozhanshchyna and Hetmanshchyna in the 1761—1764, allowing us to trace the geography of Athonite travels in the Ukrainian territories, their contacts and donations received. The analysis of archival and published materials helped to find little-known aspects of Ukrainian Cossacks’ ktitorial support of Athonite monasteries and, in particular, travels of Vatopedean monks through Ukrainian lands of Slobozhanshchyna and Hetmansh-

chyna in 1761—1764, “ktitorial patronage” of Vatopedean monastery by Zaporizhzhia Sich and support in developing of the Holy Theological school Athoniada within this monastery. It was noted that an analysis of the sources shows that benefactors, donators and sponsors of Athos monasteries at this time were often representatives of the noble Ukrainian Cossack petty officers, who viewed their participation in the support of Athos monasteries as a necessary attribute of their elite status in Ukrainian society in the 18th century. The analysis of the sources shows that the Patriarchal Stavropigial Monastery of Vatopedi on Athos had close contacts in the Ukrainian lands throughout its centuries-long history. These relations were especially active in the 18th century, when the Ukrainian Cossacks joined the ktetor support of this one of the most respected monasteries on Mount Athos. This, in turn, helped both to strengthen contacts with the centre of Orthodox monasticism on Athos and increase its popularity among the Ukrainian monastic community and the Cossacks, ensuring mutual spiritual and cultural exchange and influence on each other.

Keywords: *Monastery Vatopedi, Athoniada, Holy Mountain, Mount Athos, Kyiv Metropolis, Hetmanshchyna, Slobozhanshchyna, Zaporizhian Host, Sich, Cossacks, monasticism.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.176>

УДК 93(477)+929

Віталій ЯРЕМЧУК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії ім. М. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)

vitaliiaremchuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

УКРАЇНА У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРІЇ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ (до 2021 р.)

Мета — показати формування образу історії України у російському шкільному підручкотворенні періоду президентства В. Путіна (до 2021 р.). **Методологія** базована на методах історіографічного аналізу й синтезу. **Наукова новизна**. Вперше системно висвітлено питання про чинники складання образу історії України у сучасному російському шкільному наративі, проаналізовано трансформацію його змісту в останні роки (період російсько-української війни в її гібридній фазі). Обґрунтовано, що вирішальним чинником російського підручкотворення в «українському питанні» була і залишається траєкторія політичного курсу Кремля і відповідної йому антиукраїнської історичної політики. **Основні результати**. Розгляд «українських» тем у російському підручкотворенні підпорядковано логіці державно-імперського наративу російської історії. Відповідно, по-перше, до XV ст. українців та окремої української історії для авторів шкільних підручників не існувало. По-друге, на сторінках шкільних текстів учнів переконують у тому, що значні сегменти російської історії відбувалися на теренах сучасної України, тим самим змушуючи їх вірити, що сучасна Росія має на них історичне право. По-третє, хоча у шкільних текстах, виданих до 2021 р., українці визнаються за окремий етнос, однак їх перебування на мапі минулого фрагментарне і значною мірою спотворене.

Ключові слова: сучасна Україна, путінська Росія, історія України, шкільна історія, шкільний історичний наратив, підручкотворення, історична політика.

Цитування: Яремчук В. Україна у шкільній історії путінської Росії (до 2021 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 176—196. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.176>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Шкільна історія в путінській Росії стала одним із знарядь ідеологічної індоктринації майбутніх громадян країни. Зокрема це стосується й виховання з її допомогою ставлення до України як до частини російського етнічного та політичного простору, як до традиційної російської сфери впливу. Тож важливо простежити обставини, причини, методи впровадження викривленого образу України через російську шкільну історичну освіту. Дослідженню зазначених питань присвячено цю розвідку.

Спочатку варто з'ясувати чинники формування російської шкільної інтерпретації минулого України. Далі стисло охарактеризуємо складання образу історії України в російській шкільній дидактиці до 2013 р. включно — тобто до початку відкритої російсько-української конфронтації. Після цього зосередимося на аналізі «українського» кейсу в масиві літератури для школи, виданої впродовж 2014—2021 рр. — часу, коли тривала й підійшла до завершення гібридна фаза російсько-української війни, а незабаром почалася відкрита і широкомасштабна збройна агресія Росії проти України, що зумовило відповідні зміни у політичній кон'юнктурі та шкільному підручникотворенні Росії. Вибір верхньої межі дослідження зумовлений також тим, що доступ до російських шкільних підручників з історії, виданих у 2022 р., наразі для нас неможливий. Проте у завершальній частині статті не тільки підіб'ємо підсумки, а й висловимо міркування щодо найновіших тенденцій російської шкільної історії, які базовані не на опрацюванні шкільних текстів *de visu*, а на інших джерелах, зокрема й на доступних із сайтів російських урядових установ нормативних актах, які стосуються викладання історії у середній школі РФ.

Докладні відомості про організацію шкільної історії та зображення історії України в історичній дидактиці Росії в період до 2013 р. подано в праці Г. Касьянова, О. Толочка, В. Смоля [1, С. 29—64]. В новій публікації Г. Касьянова розглянуто процес одержавлення шкільної історії в РФ (реалізації ідеї «єдиного підручника») та відтворено історію підготовки узгодженого українсько-російського бачення підруничкової історії в 2000-ті — на початку 2010-х рр. (проте немає аналізу власне шкільних текстів, а на період після 2013 р. відведено пів сторінки) [2]. У студії О. Карпенко ретельно проаналізовано представлення російських дореволюційних та радянських імперських практик на Північному Кавказі й на Закавказзі у радянських та російських підручниках історії. Авторка приходить до слушного заключення, що у сучасній шкільній історії РФ (аналізуються тексти, видані до 2011 р.) утверджено позитивний образ «Російської багатонаціональної держави» у формах Російської імперії та СРСР, при цьому критична радянська теза про дореволюційну «тюрму народів» фактично переглянута [3, С. 155—166]. У розвідці швейцарської дослідниці К. Амашер висвітлено процес поступового переходу від відносного плюралізму шкільних інтерпретації імперської проблематики до утвердження в 2010-х рр. такого нарративу, який уникає гострих суджень про імперські практики дореволюційної Росії та СРСР, а самі ці утворення розглянуто як етапи історії «єдиної багатоетнічної Російської держави»; в цій же праці зустрічає-

мо кілька згадок про підручникові трактування й української історії [4]. С. Батуріна в свій час підготувала ґрунтовні викладення про представлення України у навчальній літературі Росії періоду до 2007 р. (у шкільних та вишівських підручниках) [5] і у 2009—2015 рр. (у шкільних підручниках) [6]. В одній із названих її публікацій (2016 р.) звернено увагу на перші трансформації у російському підручникотворенні, пов'язані з реалізацією кремлівських планів щодо цілковитої ідейної уніфікації шкільної історії та початком гібридної війни Росії проти України 2014 р. Отже, стосовно найбільш драматичного з погляду українсько-російських взаємин періоду, який розпочався 2014 р. і триває донині, на сьогодні не здійснено докладного аналізу того, яким чином шкільна історична дидактика РФ відреагувала на відповідні глобальні зміни.

Зазначене, своєю чергою, окреслило характер джерельної бази цієї статті. Її основу складає навчальна література з історії для середньої школи у Росії (підручники, посібники для вчителів). З огляду на стан історіографії проблеми, авторську увагу зосереджено, передусім, на працях, виданих упродовж 2014—2021 рр.

Підготовка шкільних підручників в будь-якій системі освіти залежить від різних обставин, а їхні автори керуються цілою сукупністю мотивацій, які в кожному окремому випадку індивідуальні. Передусім, написання шкільних підручників — це інтелектуальний процес, а будь-який шкільний текст є інтелектуальним продуктом, рівень якого визначається авторськими професійними прикметами та загальним рівнем академічної історіографії з певної проблематики, зокрема в зазначеному випадку з історичної україністики.

Автори шкільних підручників у РФ — це переважно вчені-історики з провідних російських академічних установ і вишів, отже від їхніх текстів можна очікувати концептуальних підходів, які поширені у російській академічній науці. Проте серед них не бачимо істориків, які досліджують українську проблематику, за винятком фахівця з української середньовічної історії І. Данилевського та дослідника Гетьманщини К. Кочегарова (їхні праці будемо згадувати нижче). Не маємо й не можемо мати інформації стосовно того, якою мірою автори російських шкільних підручників з історії спираються на сучасну історичну україністику, бодай на її переважно тенденційний щодо свого об'єкту «російський» сегмент — адже у шкільних текстах за визначенням майже відсутні бібліографічні покликання. Проте якщо припускати, що вона все ж береться до уваги, то, скоріше за все, дуже обмежено, з огляду, як покажемо нижче, на спорадичність і поверховість/слабкий рівень підруничкового висвітлення українського минулого.

В середній школі РФ про українське минуле згадують майже винятково у розрізі дисципліни «Історія Росії», а не «Загальна історія» — як з погляду наукової і політичної коректності мало би бути, особливо для періоду після 1991 р.¹

¹ Утім зрідка українці «виринають» у шкільних підручниках із загальної історії, коли йдеться про зовнішню політику Російської імперії, СРСР чи РФ (наприклад, про поділи Речі Посполитої чи утворення СНД), а також про держави, до складу яких входили українські терени (приміром, ранньомодерну Річ Посполиту).

Цим самим російських школярів фактично привчають: Україна — це, так би мовити, «наша історія», елемент російського нарративу, а не відокремлена, «інша», «чужа». Після експерименту (розпочатого 1993 р.) із запровадженням концентричної системи навчання 2015 р. відновлено традиційну «лінійну» модель (тобто матеріал викладається в хронологічній послідовності від найдавніших до нинішніх часів), «Історія Росії» вивчається з 6 до 11 класу [6, С. 469].

Загальновідомо, що минуле (зокрема й відображене у шкільній історії) в умовах авторитарних режимів розглядається, в першу чергу, з погляду можливостей його політичної інструменталізації. В. Путін «взявся за історію» фактично відразу після свого запаморочливого «в'їзду в Кремль». За спостереженнями І. Курілли, головними засобами утвердження нової офіційної інтерпретації історії стало встановлення контролю над змістом телевізійних програм, шкільних підручників і меморіального простору [7, С. 14].

Вже з початку президентства В. Путіна провідна мета його історичної політики була очевидною — виправдати аргументами з минулого встановлення власного авторитарного режиму. Тож путінська історична інженерія зосередилася на апологізації історії Російської держави, її деспотично-авторитарних та імперських рис. При цьому імперські асиміляційні практики щодо неросійських етносів старанно приховуються. Це робиться за допомогою пропагандистської риторики про дружній/патерналістський характер політики Росії в минулому і сьогодні щодо неросіян (наприклад, проведення акцій під гаслом «Росія — наш спільний дім»), а не власне репресивний/нівеляційний, якою вона майже завжди була. «Назовні» ж історична політика Кремля спрямована на надання історичної легітимності його імперським реваншистським проектам і спирається передусім на ідеологію «російського світу» («русского мира»).

Існує чимало доказів того, що упродовж президентства В. Путіна на роль головної рольової моделі його політичного курсу обрано Радянський Союз. Для дослідників сучасної «кремлівської рати» цілком зрозуміла й сама природа її сентименту до СРСР як до країни взірцевої автократії, й до СРСР як модифікації Російської імперії, а також до Й. Сталіна як до найбільш переконливого пропонента більшовицького імперіалізму, «переможця» у «Великій Вітчизняній війні», яка розглядається і населенням РФ, і людьми влади як ключовий аргумент в обґрунтуванні «величчя Росії». Ймовірно, що Й. Сталін постає для Кремля прикладом для наслідування й з погляду «українського» кейсу, адже десятиліттями знущався з українців, «на відміну» від В. Леніна, який, на думку В. Путіна, штучно «створив» для них державу, чи М. Хрущова, котрий «подарував» їй «російський» Крим «як мішок картоплі».

Незалежна Україна стала в путінській РФ ледь не головним об'єктом імперських марень Кремля та його підданих. Для більшої частини мешканців Росії українців як самодостатнього етносу/нації ніколи не існувало, тож їх і зараз немає, і не може бути в майбутньому. В масовій свідомості українці — це «зіпсовані іноземними впливами» росіяни. Такі уявлення, які мають ще дорадянське походження, в останні десятиліття по-новому активовані кремлівською про-

пагандою та особисто російським президентом. Роль тригерів, які прискорили перетворення України на жупел путінської пропаганди й історичної політики, відіграли українські революції 2004 і 2013—2014 рр., адже спричинили вихід нашої країни з орбіти російського впливу та започаткували небезпечні для стійкості путінського режиму демократичні прозахідні реформи.

З часів президентства В. Ющенка кремлівська пропаганда несамовито заперечує право українців на власне бачення свого минулого. Водночас, починаючи з антиукраїнського спічу В. Путіна на Бухарестському саміті НАТО (квітень 2008 р.) і закінчуючи його нікчемною за набором «історичних аргументів» промовою 21 лютого 2022 р., проголошеною напередодні російського вторгнення в Україну, доведено до абсурду російський, сповнений імперської пихи, погляд на українське минуле. Як показала сучасна трагічна дійсність, інсинуації російського президента з історичних питань нафантазовані ним не з невинною «просвітницькою» метою, а мають цинічний «прикладний» сенс: вони стали запрошенням до знищення Української держави й української політичної нації. Серед, як виявилось, найбільш небезпечних своїм утилітарним потенціалом — путінське заклинання про «один народ», «підступно» розділений «українськими націоналістами/неонацистами» та теза очільника Кремля про те, що територія сучасної України «штучно сконструйована» більшовиками і насправді має у своєму складі «подаровані» ними суто російські компоненти (південь і схід — так звана «Новоросія»); при цьому ця категорія дорадянського імперського походження поширена ним і на Донбас та Слобожанщину, які в імперії Романових таким чином не називалися й не уявлялися).

Про те, що офіційна історична політика перетворилася на визначальний чинник російської шкільної історії, прямо свідчить зміст нормативних актів, які вважаються в РФ змістовою підставою історичної освіти, і якими є державні стандарти та програми навчальних дисциплін. Такі документи в тих країнах, де вони існують, за визначенням виражають певний консенсус між державою, вчительською й науковою спільнотою в баченні того, яким завданням має служити шкільна історія. В умовах поступового сповзання РФ в режим автократії В. Путіна, з посиленням контролю влади над історичними питаннями (зокрема й над системою шкільної історичної освіти) вони стали об'єктом повного «привласнення» з боку влади.

Вище вже йшлося про інтерес, який виявляв В. Путін до шкільної історії з перших років свого президентства. Спочатку жагуче бажання поставити її на «державну службу» ретельно приховувалося за евфемізмами, наприклад, про необхідність подолання «розбалансованості» шкільної історичної освіти. Проте з 2012 р., коли В. Путін став президентом РФ утретє, про «створення єдиного підручника історії» (так це описувалося в російських медіа й у висловлюваннях російського президента) заговорили відкрито. Переламним у зазначеному сенсі варто вважати 2013 р. Цьому «посприяли» особисті «заклики», «рекомендації» і «доручення» В. Путіна, виголошені ним того року на кількох публічних майданчиках, в яких фактично йшлося про потребу

розробити ідеологічний канон історичної освіти у школі [3, С. 151—152; 6, С. 469—470; 8, С. 266].

Тож 2017 р., після тривалої підготовки, під егідою створеного під контролем Кремля 2012 р. Російського історичного товариства було затверджено «Концепцію нового навчально-методичного комплексу з вітчизняної історії» і так званий «Історико-культурний стандарт» [8, С. 266; 9]. З того часу написання шкільних підручників здійснюється на основі положень, зафіксованих у цих документах (між якими майже не було відмінностей). Ці циркуляри стали (як, не криючись, висловився один російський автор) «практичним утіленням моделі шкільної історичної освіти, яку запропонував президент РФ у 2013 р.» [8, С. 266]. Отже, за формальної відсутності в буквальному сенсі «єдиного підручника історії» історична освіта з того часу значною мірою уніфікована. У 2020 р. підготовлено «вдосконалену», порівняно з попередньою (2017 р.), «Концепцію викладання навчального курсу “Історія Росії”» включно з оновленим «Історико-культурним стандартом», котрий уже й формально став інтегральною частиною «Концепції...» [8, С. 266; 10]. В ній, зокрема, містяться положення про «державний переворот 2014 р. на Україні», «возз'єднання Криму з Росією» і «гуманітарну підтримку ДНР і ЛНР» [9, С. 77—78, 82]. Важливим кроком у процесі підпорядкування історичної освіти офіційній ідеологічній лінії стало також створення в липні 2021 р. Міжвідомчої комісії з історичної просвіти (рос. «Межведомственной комиссии по историческому просвещению») на чолі з відомим ідеологом путінського режиму, особистим помічником (із 2020 р.) російського президента В. Медінським [10].

Отже, бачимо, що впродовж путінського правління шкільна історія в РФ дедалі більше занурювалася у простір актуальної історичної політики, а інші чинники втрачали самостійне значення. Нижче зупинимося на змісті російського історичного нарративу в аспекті української історії, яким він постає у шкільних текстах, що, як спробуємо показати, предметно доводить слушність зазначеної у попередньому реченні тези.

Варто спочатку вказати, що до 2014 р. українські сюжети в нормативних документах — російських державних стандартах та програмах установ середньої освіти — майже не зустрічалися. Дещо більше вони наявні у підручниках і посібниках. Наприклад, за підрахунками С. Батуріної, відповідні теми простежуються у 80 % з проаналізованих нею шкільних та вишівських навчальних видань з історії Росії, опублікованих до 2007 р. [5, С. 316]. Загальна оцінка таких «українських» вкраплень у дидактичній літературі періоду 1990-х — початку 2010-х рр. зводиться до констатації їх нечисленності і принагідної присутності в контексті магістральних проблем російської історії. Автори тогочасних підручників помітно залежні від дореволюційних імперських та радянських історіографічних стереотипів і спотворень, які, своєю чергою, не зазнали ґрунтовної ревізії ані в російській академічній науці, ані, тим паче, в контексті антиукраїнської офіційної історичної політики Кремля. Наприклад, територію сучасної України в часи античності і середньовіччя розглянуто як складник «русской

истории», поширеними на сторінках шкільних підручників були теми єдиної «русской» (рідше — «древнерусской») «народности» часів «Древнерусского государства»/«Древней Руси» та «русскости» князівств періоду роздробленості, зокрема й Південно-Західної Русі XII—XIV ст. З радянських часів пролонговані тези про утворення українського етносу («украинской народности») тільки у XV ст., про «входження»/«приєднання»/«возз'єднання» України з Росією 1654 р. як бажане і прийнятне для України, без акцентування колоніальних аспектів, про антимосковську політику майже всіх українських гетьманів (окрім Б. Хмельницького та І. Самойловича), насамперед І. Мазепи, як «зрадництво», не підтримане «широкими народними масами», котрі залишалися «вірними» союзу з Росією. Український національний рух у Російській імперії зазвичай не зауважувався, натомість розповсюдженими були положення про «штучність» та слабкість українських державних утворень 1917—1921 рр. Типовим було заперечення будь-яких особливостей Великого голоду початку 1930-х рр. в радянській Україні [5, С. 316—325; 6, С. 471—475].

Як переконливо показала у своїх публікаціях С. Батуріна, попри переважно однакове трактування згаданих вище проблем, повної одностайності в питаннях про історію України все ж не було. На нашу думку, наявністю елементів академічного знання щодо українських сюжетів особливо відрізняються підручники авторства І. Данилевського та І. Андреева [11, 12]. Наприклад, розповідаючи про грецькі поліси в Північному Причорномор'ї, автори не забувають спеціально наголосити про їхній фактично слабкий зв'язок з історією Росії, говорячи, що «залишки деяких колоній знаходяться на території Росії», і називаючи серед таких лише Танаїс і Фанагорію [11, С. 18—19]. Як «справжню трагедію для українського народу» оцінено Андрусівську угоду 1667 р. [12, С. 95]. У підручнику для 7-го класу нічого не знайдемо про «зрадництво» українських гетьманів, зокрема й І. Мазепи. Загалом у працях І. Данилевського та І. Андреева подано радше нетиповий для російської шкільної літератури культурно-антропологічний, а не героїчно-пафосний образ історії Росії. Проте і в їхніх текстах знаходимо стандартні для російського підручкового нарративу твердження, як наприклад, що у Великому князівстві Литовському (цитуюмо мовою оригіналу) «большинство населения разговаривало на русском языке» [11, С. 85], чи що в XII—XV ст. «начинает формироваться единая общерусская культура» [11, С. 126]. Втім не випадково, що підручники названих авторів після 2013 р. більше не перевидавалися (останні їх 5-ті видання вийшли 2012 р. — для 6-го, 2013 р. — для 7-го класів).

Аналіз шкільної історичної літератури сучасного періоду (2014—2021 рр.) показує, що усталені раніше її загальні прикмети в аспекті «українського» кейсу не змінилися. Йдеться і про деякі елементи академічного знання. Зокрема, окремі автори вельми нейтрально описують діяльність гетьмана І. Мазепи [13, С. 189—190; 14, С. 50]. Без наведення якихось негативних оціночних суджень згадується битва під Конотопом 1659 р., в якій «гетьман Виговський розгромив московське військо» [15, С. 72]. Автори деяких шкільних підручників

адекватно характеризують політичний статус Гетьманщини у складі Росії, говорячи або про її «широку автономію» [16, С. 250], або про «нове козацьке державне утворення — Військо Запорозьке» [15, С. 73], або ж називаючи козацьку політію «автономною Українською державою» [13, С. 134].

Проте загалом у сучасній шкільній літературі простежується посилення десуб'єктивізації України як історичної категорії. Особливо це помітно у циклі підручників, випущених 2021 р., головним редактором яких вказано згаданого вже В. Мединського (всього за редакцією цього діяча в тому ж році випущено 11 шкільних підручників із загальної історії та історії Росії). Зазначене виявилось в кількох моментах.

Передусім варто підкреслити, що значний масив української історії, пов'язаний з історичними явищами, які або відбувалися у минулому на території сучасної України (тобто належать до «територіальної» історії України), або ж були частиною історії українського етносу (тобто їх можна розглядати як компоненти «етнонаціональної» історії України), беззастережно розглянуто як складники «истории России»/«истории нашей страны». Зокрема, в такий спосіб привласнено історію кочових спільностей (кіммерійців, скіфів, сарматів) і грецьких міст-держав Північного Причорномор'я. Зазначені теми з відповідними трактуваннями бачимо у текстах, де описано «початкові періоди історії Росії» [17, С. 9—10; 18, С. 19; 19, С. 14—19].

Історію всіх руських князівств високого і пізнього середньовіччя, включно з Галицько-Волинським, та білоруських й українських земель Великого князівства Литовського подано як історію Росії. Для всіх східних слов'ян аж до XV ст. застосовано російськоцентричну етнічну термінологію: попри відчутну вже в середні віки етнічну диференціацію, населення східнослов'янського простору безліч разів названо «русскими»/«русскими людьми»/«русским народом», і жодного разу не використано більш коректний етнічний словник. В одному з останніх підручників послідовність викладу матеріалу про головні князівства після «розпаду держави Русь» є вельми промовистою: «§ 12. Галицко-Волинское княжество; § 13. Владимиро-Суздальское княжество; § 14. Господин Великий Новгород» [19, С. 102—123]. В цьому ж підручнику повторено імперативи ще імперської дореволюційної історіографії про «русский» характер ВКЛ (цитуємо мовою оригіналу): «Большую его часть составляли западно-русские земли и православное западнорусское население [...]. Летописание в Великом княжестве Литовском велось на русском языке» [19, С. 184].

В іншому підручнику Слобожанщину окреслено як «земли на юго-западе России», де російська влада надавала прихисток («государево жалованье, хлеб и земли») запорозьким козакам, котрі, мовляв, рятувалися втечею від репресій «польської влади» після поразок повстань 1630-х рр. [16, С. 248]. При цьому в розглянутих нами шкільних текстах з історії не знайдено бодай короткої довідки, яка вказувала б на «фронтирний» характер Слобожанщини, не кажучи про те, що за своїм етнічним складом та належністю до державної території це переважно український історико-географічний регіон.

Автори сучасних російських шкільних підручників привласнюють своїй історії минуле Півдня України (в їхній термінології — «Новоросії»), в контексті приєднання цих теренів до Російської імперії в XVIII ст. Не випадково, як здається, підкреслено факт своєрідної політичної та «демографічної» порожнечі Степової України періоду кінця середньовіччя — ранньомодерної доби: мовляв, ще з давніх часів тут існувало ніким не зайняте «Дике поле» як «природний бар'єр, що відокремлював Кримський ханат від Росії та Речі Посполитої» [20, С. 50]. Буцімто не було ані магнатської колонізації періодів ВКЛ та Речі Посполитої, ані творення козацьких спільностей, ані стихійних колонізаційних рухів українського населення часів Б. Хмельницького та пізніше. Тож відповідальний імперський уряд із «приєднанням Новоросії» до власних володінь мусив «потурбуватися» про переселення сюди «іноземців» і російських дворян разом з їхніми селянами [20, С. 50—52]. При цьому про українську колонізаційну хвилю не сказано ні слова, як, зрештою, нічого не зазначено й про етнічний склад населення «Новоросії». Між тим, за оцінками, наприклад, С. Плохія, етнічні українці становили близько 80 % мешканців новоприєднаних до Російської імперії територій [21, С. 193]. Було, мовляв, «засновано» багато «російських» міст, а Одесі «було суджено стати найбільшим російським портом на Чорному морі» [20, С. 52].

Імперську політику стосовно анексованого 1783 р. Кримського ханства охарактеризовано суто компліментарно. Мовби й не було жорстоких утисків кримських татар, а переселенська політика щодо цього регіону відзначалася ефективністю: «Населення Криму було незначним. В 1783 році воно нараховувало не більше 60 тис. осіб (насправді, за оцінками сучасних учених, у момент анексії на території ханства мешкало від 230 до 400 тис. осіб, із яких понад 90 % були кримськими татарами [22, С. 68] — В. Я.). Переважно це були кримські татари. Зусилля влади призвели до того, що незабаром тут почали мешкати багато росіян, а також болгар, греків, німців» [20, С. 53]. Автори підручника нібито не знають, що, рятуючись від імперської «позитивної діяльності», впродовж 1783—1860-х рр. половина кримських татар «проголосувала ногами» (емігрувавши переважно в Османську імперію) [23, С. 42].

В одному з посібників для вчителів у контекст російської історії фактично вписано й український Донбас. Під час проведення вступного уроку з курсу «Історія Росії» для учнів 6-х класів (тема «Наша Батьківщина — Росія») рекомендовано показувати слайд, який має розповідати, що «в роки Великої Вітчизняної війни [...] у селищі Краснодон юнаки й дівчата організували "Молоду гвардію" і разом з партизанами здійснювали різні диверсії в тилу ворога» [24, С. 12].

У підручниках 2021 р. акцентовано «зрадництво» українських гетьманів. Своєрідним «новаторством» виглядає те, що до «зрадників», які «марно мріяли» про «незалежність Малоросії», зараховано і Б. Хмельницького — переважно позитивного діяча в російському сприйнятті. Таку його оцінку обґрунтовано визріванням у нього наприкінці життя задуму відійти від союзу

Гетьманщини з Росією і вступити у васальну залежність до Швеції. Причину «зрад» гетьманів подано так, нібито це було пов'язано з небажанням Москви задовольнити «станові апетити» козацької старшини, а не з придушенням Росією української автономії. За твердженням авторів підручників, більшість населення Гетьманщини не підтримувала гетьманів-«зрадників» [16, С. 248—251; 25, С. 40—42, 168].

Натомість «інтеграцію Малоросії» (тобто інкорпорацію Гетьманщини в склад імперії) розглянуто як цілком нормальний і природний процес, що його пояснено як вияв прагнення російської влади доби Катерини II наслідувати канони просвітницького ідеалу суспільної впорядкованості та одноманітності («єдинообразія») [25, С. 226—227]. Йдеться також про те, що «мешканців Малоросії і Великоросії (українців і росіян) вважали одним народом, і це було ще одним аргументом на користь однакового адміністративного устрою Малоросії і Росії» [25, С. 226]. Однак не пояснено, наскільки така позиція російських імперських чиновників XVIII ст. відповідала дійсності. Анексію Росією річпосполитських територій виправдано вельми промовисто (цитуюмо мовою оригіналу): «Небходимо отметить, что Россия в период разделов Польши возвращала исконные территории, принадлежавшие Руси, на которых проживало православное население» [26, С. 69].

Загалом для підручників періоду 2014—2021 рр. застосовано такий же спосіб висвітлення формування «Російської багатонаціональної імперії», який вже було «обкатано» на попередньому етапі підручникотворення. О. Карпенко слушно описала його як підкреслення унікальності російського досвіду «мирного»/«гуманного» складання імперії «на противагу» «колоніальній експансії», яку здійснювали «західноєвропейські країни» [3, С. 155—157]. Імперськість Росії показано як свого роду природну норму: за твердженням авторів одного з підручників, «Російська держава з самого початку виникла як багатонаціональна», а загарбницькі методи творення імперії, як і раніше, завуальовано евфемізмами на кшталт «розширення», «включення» до її складу народів [25, С. 166]. Становище неросійських етносів переважно описується в категоріях національних особливостей/етнічної екзотики, а не національного поневолення, порядок управління імперським простором — як ефективні заходи з імперської уніфікації, а не утиски й обмеження, які мали наслідком або національну нівеляцію в одних випадках, або ж зростання протидії Санкт-Петербургу в його спробах приборкати національні рухи в інших.

Що ж до українців та їхнього опору імперській політиці, то цієї проблеми нібито й не існувало. Наприклад, в одному з підручників вказано на «формування національної самосвідомості у білорусів» у другій половині XIX ст., разом з тим українців іменовано «малоросами» [27, С. 149], й набагато помітніші у цей же час аналогічні процеси серед українців не зауважено, не кажучи вже про вияви українського національного активізму. В іншому тексті у розділі «Політика русифікації Західного краю» про становище України як імперської провінції знаходимо два речення: «Видання книг українською мовою обмежи-

ли художньою літературою (хто і коли обмежив?; в який спосіб обмежив?; і нарешті — навіщо обмежив? — про це не пояснено — В. Я.). Єдиною мовою освіти в Литві, Білорусії й Україні стала російська» [28, С. 246] (знову ж таки: чому така ситуація стала можливою?; яке це мало значення? — про відповіді на ці загалом необхідні в даному випадку питання автори не подбали — В. Я.).

Про події 1917—1921 рр. в Україні у російських підручниках ідеться побіжно в контексті інтегральної «Революції та громадянської війни в Росії». Наприклад, в одному з них згадано про всі тогочасні українські політичні утворення Наддніпрянської України, їх названо «національними урядами» [29, С. 74], а Директорію УНР за радянською історіографічною традицією іменовано ще й «буржуазно-націоналістичною» [29, С. 73]. Водночас відповідний матеріал написано з явною симпатією до власне «українських советських правительств», які очолювали «Украинскую советскую республику». Зазначено, що українська влада «не користувалася підтримкою населення» [29, С. 74]. Політика ж українських радянських урядів жодним чином не критикується, а сам спосіб утвердження їх в Україні автори обходять мовчання, за винятком промовистої сентенції про те, як «український радянський уряд» здобував перемоги над українською владою взимку 1917—1918 рр.: «На прохання [українського радянського уряду] для боротьби з Центральною Радою на Україну прибули (sic!) війська РСФРР» [29, С. 71].

Відзначимо, що автори сучасних шкільних підручників описують історію СРСР, зокрема сталінського періоду, дотримуючись різних варіацій «методу» «*Так, але проте...*». І це виглядає як відображення панівного російського академічного дискурсу про радянську добу. Більш чи менш глибоко й адекватно, але завжди розповідається про формальність демократії в СРСР при фактичній партійній монополії на владу, про недоліки командно-адміністративної моделі економіки, про сталінські репресії, в окремих підручниках — про поширення інакодумства та дисидентського руху в післясталінські часи. Промовистою є, наприклад, назва одного з підручничових розділів — «Машина терору» [30, С. 113—115], чи оцінка становища репресованих у таборах ГУЛАГ як «фактично рабів» [31, С. 325], або ж визнання того, що Й. Сталін «фактично володів необмеженою владою диктатора» [32, С. 86]. Гостро засуджуються сталінські репресії проти цілих народів, звинувачених в колабораціонізмі під час німецько-радянської війни (зокрема й проти кримських татар), які в одному підручнику називаються «найбільш реакційною рисою сталінської національної політики» [32, С. 54]. Разом з тим, наголошуються досягнення СРСР, насамперед економічна модернізація країни, перемога у «Великій Вітчизняній війні», здобутки у сфері науки, освіти, культури, спорту. Радянський Союз не проблематизується як імперське утворення, яким воно насправді було, а його імперська природа замовчується або ефемізується. Зокрема, це робиться через називання Радянського Союзу, як і сучасної РФ, «багатоетнічною державою». В СРСР, мовляв, були «національні суперечності», але «вони не могли не існувати, як і в будь-якій багатоетнічній

державі» [30, С. 291]. Натомість з підручників російський школяр нічого не дізнається про вияви російського великодержавного шовінізму навіть у період сталінщини, коли вони сягали найбільш потворних форм.

На нашу думку, шкільне трактування Великого голоду в СРСР на початку 1930-х рр. відтворює концептуальні настанови і кремлівських ідеологів, і російської історичної науки. Відповідні події в СРСР називаються «голодом»/«страшним голодом»/«найважчим (“тяжелейшим”) голодом», і з малої літери. Звісно ж, геноцидна кваліфікація Голодомору 1932—1933 рр. в Україні заперечується [30, С. 340]. Сам підручковий опис одного із найбільших злочинів Кремля завжди лапідарний. Зазвичай називаються такі його причини, як дезорганізація сільського господарства через проведення політики суцільної колективізації; несприятливі погодні умови; дії влади, яка вивозила зерно за кордон задля отримання валюти і разом з тим приховувала від світу факт голоду, щоб тримати в омані світову спільноту з приводу справжнього стану справ в «країні щасливих трударів» [29, С. 138; 30, С. 106; 31, С. 326]. З підручників російський школяр нічого не дізнається про речі, які визнано як конвенційні щодо Великого голоду/Голодомору серед більшості дослідників: що його було навмисно організовано Кремлем, що штучний голод був сталінською відплатою за запеклий опір колективізації і способом упокорення селянства як соціальної групи, що терор голодом був спрямований й на окремі національні групи, яких Й. Сталін вважав політично нелояльними, передусім на українців. Якщо в одних підручниках не названо регіони, які охопив голод [29, С. 138], то в інших вони зазначаються, зокрема й Україна [30, С. 106; 31, С. 326]. Кількість померлих оцінюється по-різному різними авторами — від 2,7 млн до 8 млн людей в усьому СРСР [29, С. 138; 30, С. 106; 31, С. 326].

У сучасній російській шкільній літературі зустрічаємо лише епізодичні згадки про події Другої світової війни у власне українському контексті. В деяких підручниках одним-двома реченнями сказано про ОУН і УПА в ході висвітлення питань про «національні/націоналістичні рухи» або ж про «колабораціонізм» під час війни. При цьому йдеться про те, що збройна боротьба ОУН і УПА була спрямована винятково проти Червоної армії й радянського ладу. Водночас в окремих шкільних текстах визнається, що значною мірою вона була зумовлена репресивною політикою сталінщини у Західній Україні після її «приєднання» до СРСР (при цьому термін «анексія» не використовується, як не констатується виразно факт незаконності радянської окупації частини Польщі в 1939 р.) [30, С. 143; 32, С. 53]. Наслідки «приєднання» оцінено як суперечливі. З одного боку, вона призвела до «возз'єднання» західних українців і білорусів зі своїми народами в складі радянських республік. З іншого — перестала існувати Польська держава, частина її еліти була репресована і загинула під час катинського розстрілу; найбідніші соціальні прошарки українців попервах, мовляв, зустрічали радянську владу з ентузіазмом, який, проте зменшувався з початком сталінської радянізації і масових репресій та депортацій українського населення [30, С. 142—143; 32, С. 99; 33, С. 31, 35].

Утвердження незалежності України, як й інших колишніх республік СРСР, розглянуто в контексті теми розпаду СРСР. Автори підручників загалом визнають, що крах Радянського Союзу був об'єктивним наслідком глибоких системних проблем цієї держави, зокрема й у сфері національних відносин (а не «злого умислу» з боку «ворожого Заходу», як це часто подається російською пропагандою). Якщо в одних текстах простежується критичне ставлення до ролі неросійських союзних республік в цьому процесі й описано «благородство» Росії, котра нібито найбільше постраждала [6, С. 475], то в інших спостерігаємо більш нейтральну риторичку і фактичне визнання права неросійських народів на суверенітет та створення своїх держав [30, С. 291, 297—298; 33, С. 271].

Проте відносно спокійні інтонації для оцінки раннього етапу усталення держав пострадянського простору змінюються при характеристиках «кольорових революцій» 2000-х рр. В Україні та Грузії вони, мовляв, були породжені не стільки самою внутрішньою ситуацією в цих державах, скільки «інспіровані» США, ЄС та НАТО. Зазначено, що 2004 р. В. Януковича, який «виступав за зміцнення відносин з Росією», було позбавлено законної перемоги, натомість під тиском опозиції і країн Заходу ініційовано третій тур виборів, на яких перемогу здобув «прибічник вступу України в НАТО» В. Ющенко [34, С. 94]. За його президентства «підвищився градус націоналізму»: «українська молодь виховувалася в націоналістичному дусі», було «посилено політичний та ідейний тиск на російськомовне населення» [30, С. 340], «ігноруючи інтереси мільйонів власних громадян, українська влада силоміць витісняла російську мову із засобів масової інформації, кінопрокату, системи освіти» [34, С. 94].

Суспільно-політичні процеси 2013—2014 рр. в Україні, початок «гібридної війни» Росії проти нашої країни описано цілком співзвучно з їхніми пропагандистськими інтерпретаціями. При цьому в одному з підручників визнається факт «масового національного підйому» під час другого Майдану і справедливий характер вимог повсталих проти В. Януковича «опозиційних сил» [30, С. 341]. Однак політичні наслідки автори російських підручників кваліфікують як «повалення законно обраного» президента В. Януковича і «здійснення державного перевороту» [30, С. 341—342; 34, С. 104; 35, С. 194—195].

У центрі шкільного наративу стосовно подій в Україні 2014 р. — обґрунтування юридичної легітимності та історичної виправданості «возз'єднання Криму з Росією», а також слушності постановня проросійських анклавів на сході України. Матеріал викладено таким чином, що нібито анексія Росією українського півострова була «результатом вільного вибору» місцевого населення, а не стрімкої окупації регулярною російською армією. Росія, мовляв, спочатку лише здійснювала місію «миротворця», який прагнув не допустити «кровопролиття» між прибічниками Майдану і його противниками на півострові. «Російські військовослужбовці» «ні у що не втручалися», а лише «взяли під охорону приміщення парламенту, аеропорт і деякі інші об'єкти», що дало змогу уникнути «можливого кровопролиття» [30, С. 342]. Незабаром Росія «шляхетно» відгукнулася на результати загальнокримського ре-

ферендуму 16 березня «про долю Криму» (буцімто організованого без будь-якого втручання ззовні), у цілковитій відповідності з міжнародним правом прийнявши рішення про його «входження» до складу РФ [30, С. 342; 34, С. 104—106; 35, С. 195—196].

Події в Донецькій та Луганській обл. потрактовано суголосно до позиції кремлівської пропаганди: навесні 2014 р. «повстанці», які «боролися за визнання державного статусу російської мови» та «самоврядування», наразилися на «репресивну політику», а потім і на збройну «каральну операцію» «київської влади». В таких умовах, коли Київ не хотів йти на «діалог» з «повстанцями», їм «добровільно почали надавати допомогу багато росіян», адже їхні прагнення, як і «неприйняття більшістю населення південно-східних областей України націоналізму київської влади», зустрічали «співчуття російського суспільства» [30, С. 343].

У 2014 р. «по свіжому сліду» анексії випущено спеціальний методичний посібник для вчителів, який, імовірно, був покликаний надати більш розлогі, ніж у чинних підручниках, аргументи для твердження про російську «історичну прописку» Криму. Не вдаючись до детального аналізу цього гостро талановитого тексту К. Кочегарова², зазначимо лише, що фактично його співавтором є В. Путін, адже більшість ключових тез автора підтверджено цитатами з висловлювань російського президента. За епіграф до посібника обрано путінську фразу з його послання парламенту РФ від 18 березня 2014 р., коли Крим із Севастополем було «возз'єднано» з Росією, зі словами про те, що Крим «завжди був і залишається невіддільною частиною Росії» [36, С. 3]. Згадані та запопаділиво прокоментовані й інші путінські висловлювання: зокрема, що відразу після революції більшовики приєднали до радянської України «значні території історичного півдня Росії» [36, С. 19], а також про передання в 1954 р. Україні Криму «з очевидним порушенням чинних навіть тоді конституційних норм» [36, С. 27—28]. Згідно з автором, «особливо важко» кримчанам жилося в період з 1991 до 2014 рр. «Кримська весна» 2014 р. принесла їм «визволення» від «утисків українізації», а попереду на них чекає «світле майбутнє», барвісто змальоване в розділі-епілозі «Будущее Крыма в составе России».

* * *

Зміст шкільної історичної літератури путінської Росії, особливо після 2014 р., переважно корелюється з уявленнями кремлівської бюрократії щодо того, навіть і як варто розповідати російському населенню про минуле. Йдеться про державо- та імперськоцентричне подання історії Росії, в основі якого — прагнення виправдати і зміцнити путінський авторитаризм, його асиміляційну національну та імперську зовнішню політику, зокрема й спрямовану проти України.

Якщо спробувати окреслити якимось найзагальнішим терміном науковий рівень та ідеологічні конотації підручникових трактувань історії України,

² Див. докл.: [6, С. 476—477].

то йдеться, як на наш погляд, про обмежену суб'єктність. По-перше, до XV ст. українців та, відповідно, окремої української історії для авторів підручників не існувало. Все, що було до цього часу — це «русская» історія, яка творилася «русскими людьми».

По-друге, на сторінках шкільних текстів учнів переконують у тому, що значні сегменти російської історії відбувалися на теренах сучасної України, тим самим змушуючи їх вірити, що сучасна Росія має на них історичне право. Жодним чином не пов'язаними з формуванням російського етносу, сучасної багатонаціональної спільності, яку в Росії називають «росіянами» («росси-яне»), чи нинішньої визнаної міжнародним правом території РФ були кочові спільності Північного Причорномор'я та грецькі міста-держави цього ж регіону. Опосередкований стосунок до історії Росії — лише як конкурентний політичний простір для російських політій середньовіччя — має історія історія земель-князівств Південно-Західної Русі XII—XIV ст. і цих же теренів у складі Великого князівства Литовського. Те, що описується як «історія Новоросії», є насправді історією імперського підкорення та імперської колонізації Південної України. І, звісно, жодним іншим чином, окрім як територія російської анексії та імперської колонізації, які вчинені двічі (1783 і 2014 рр.), не є компонентом історії Росії історія Криму.

По-третє, хоча автори шкільних текстів визнають українців за окремий етнос, однак їх перебування на мапі минулого фрагментарне і значною мірою спотворене. Приміром, прагнення еліти Гетьманщини до незалежності від Росії переважно оцінене не як законна реалізація природного права кожного етносу/нації на самостійне існування, а як егоїстична політика гетьманів, не підтримана більшістю українського населення. Російську анексію українських земель у XVII—XVIII ст. описано як вияв добродійності та природної/законної логіки плину історії Росії, котра «включала» до свого складу території і народи, серед них і українців. Важливі події української історії XIX — початку XXI ст., про які згадується у російській шкільній літературі (українське націєтворення імперської доби, національно-визвольна боротьба українців у XX ст., усталення сучасної Української держави) описані з перспективи їх неістотності та сумнівної слушності — вони, на погляд російських авторів, не користувалися серйозною підтримкою з боку українського суспільства і не були здатними задовольнити його прагнення. Важливими ж та прогресивними вважаються лише ті українські уряди і суспільно-політичні сили, які погоджувалися на залежність від Росії.

З іншого боку, варто зазначити, що автор цієї розвідки не знайшов на сторінках російської шкільної літератури з історії деяких токсичних тез російського президента і кремлівських пропагандистів. Зокрема, читаючи шкільні підручники, видані до 2021 р., російський школяр не наштотується на твердження про те, що українці й росіяни — це «один народ» (хоча, як показано вище, певні порухи у прищепленні таких ідей зроблено). Не знайде він там і ностальгію за СРСР — за винятком резонансних у свій час шкільних

текстів 2007 і 2008 рр. авторства/редакторства А. Філіппова й А. Данилова, які надто відверто пропагували російські авторитарні/тоталітарні традиції, ідею централізованої та жорстко ієрархізованої влади, і неприховано «кадили фіміам» Й. Сталіну, В. Путіну [4, С. 112—114; 37]. Отже бачимо, що в період до 2021 р. у шкільній історичній дидактиці щодо України зберігався компонент наукової адекватності, і що шкільний наратив в цьому сенсі певним чином відрізнявся від кремлівського пропагандистського наративу (хоча після 2014 р. таких відмінностей ставало дедалі менше). Чи в цьому випадку йдеться про дозволене дотримання елементарної академічної пристойності й ігнорування найбільш кричущих пропагандистських нісенітниць, чи про недостатню ефективність ідеологічного нагляду над підручникотворенням (казус виконавця) — можна лише здогадуватися.

Після початку широкомасштабного збройного вторгнення РФ в Україну спостерігаємо стрімке утвердження беззастережного контролю російської влади над історичною освітою. З весни 2022 р. в російських видавництвах розпочато процес «редагування» чинних підручників на предмет позитивних чи нейтральних згадок про Україну [38]. Як анонімно висловився співробітник провідного шкільного видавництва «Просвещение», «перед нами стоїть завдання — зробити так, нібито України просто немає» [38]. Вже напередодні нового 2022/2023 навч. року відредаговані відповідно до кон'юнктури «спеціальної воєнної операції» підручники надійшли до школярів, в них описано події до 2021 р. включно [39].

З осені 2022 р. нова політична реальність швидко «інтегрується» в шкільний курс історії й у нормативному сенсі. Зокрема, відповідно до наказу міністра освіти РФ внесено зміни у федеральний державний освітній стандарт. Згідно з ним, після вивчення шкільного курсу історії випускники повинні будуть розуміти причини і наслідки «розпаду СРСР, відродження Російської Федерації як світової держави, воз'єднання Криму з Росією, спеціальної воєнної операції на Україні та інших найважливіших подій ХХ — початку ХХІ ст.» [40]. 22 грудня 2022 р. Міносвіти РФ затвердило нову шкільну програму з історії [41], а впровадження змін до підручників, які з нею корелюють, доручено очолити В. Медінському [42]. Як рапортував міністр освіти РФ, на кінець січня — початок лютого 2023 р. мали вже бути напрацьовані «перші начерки» єдиних підручників із загальної історії та історії Росії [42], а до березня 2023 р. — підготовлені підручники для старших класів³. Отже задум російського президента про цілковиту уніфікацію та ідеологічну індоктринацію шкільної історичної освіти швидше за все буде повністю втілено у життя.

Автор щиро вдячний професорові Олександрові Удоду за підтримку й поради під час підготовки цієї публікації. Щиро вдячний також співробітниці Центру громадянської просвіти «Альменда» Марії Суляліній та професорові Андрієві Смирнову за допомогу в пошуку джерел для дослідження.

³ Див.: https://t.me/rbc_news/67514

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kasianov, H., Smolii, V., Tolochko, O. *Ukraina v rosiiskomu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ, 2013].
2. Kasianov, G. *Common Past, Different Visions: The Ukrainian-Russian Encounters Over School History Textbooks 1990s–2010s*. *Bildung und Erziehung*. 2022. 75: 145–163.
3. Karpenko, O. «Tyurma» i «druzhiba narodov» v sovetskikh postsovetskikh uchebnikakh istorii SSSR/Rossii. In: *Mify i konflikty na Yuzhnom Kavkaze. Tom 1. Instrumentalizatsiya istoricheskikh narrativov*. International Alert, 2013, P. 136–166 [in Russian].
[Карпенко О. «Тюрма» и «дружба народов» в советских постсоветских учебниках истории СССР/России. Мифы и конфликты на Южном Кавказе. Том 1. Инструментализация исторических нарративов. International Alert. 2013. С. 136–166].
4. Amacher, K. *History Textbooks in Russia (1992—2019). Between Multisided and Imperial Perspectives*. In: *Official History in Eastern Europe*. Osnabrück, 2020. P. 105–132.
5. Baturina, S. *Do pytannia pro predstavlennia ukrains'koi istorii v dydaktychnij literaturi Rosijs'koi Federatsii*. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini — Historiographic research in Ukraine*. 2011. 21: 315–334 [in Ukrainian].
[Батурина С. До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2011. Вип. 21. С. 315—334].
6. Baturina, S. *Ukrains'ka istoriia v suchasnykh rosijs'kykh pidruchnykakh z istorii (2009–2015 rr.)*. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini — Historiographic research in Ukraine*. 2016. 26: 468–482 [in Ukrainian].
[Батурина С. Українська історія в сучасних російських підручниках з історії (2009—2015 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26. С. 468—482].
7. Kurilla, I. *Bitva za proshloe. Kak politika menyaet istoriyu*. Moscow, 2021 [in Russian].
[Курилла И. Битва за прошлое. Как политика меняет историю. Москва, 2021].
8. Malkin, S.G. *Istoriko-kulturnyy standart i professionalnaya podgotovka pedagoga v formirovanii grazhdanskoj identichnosti (postanovka problemy)*. *Samarskij nauchnyy vestnik — Samara Journal of Science*. 2021. 10/3: 265–268 [in Russian].
[Малкин С.Г. Историко-культурный стандарт и профессиональная подготовка педагога в формировании гражданской идентичности (постановка проблемы). *Самарский научный вестник*. 2021. Т. 10, № 3. С. 265—268].
9. *Kontseptsiya prepodavaniya uchebnogo kursa «Istoriya Rossii» v obrazovatelnykh organizatsiyakh Rossiyskoj Federatsii, realizuyushchikh osnovnye obshcheobrazovatelnye programmy*. URL: <https://historyrussia.org/sobytiya/podgotovlen-proekt-usovershenstvovannoj-kontseptsii-prepodavaniya-uchebnogo-kursa-istoriya-rossii.html> [in Russian].
[Концепция преподавания учебного курса «История России» в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы. 100с. URL: <https://historyrussia.org/sobytiya/podgotovlen-proekt-usovershenstvovannoj-kontseptsii-prepodavaniya-uchebnogo-kursa-istoriya-rossii.html> (дата звернення: 12.04.2023)].
10. *Ukaz Prezidenta Rossiyskoj Federatsii o Mezhhvedomstvennoy komissii po istoricheskomu prosveshcheniyu*. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107300042?index=0&rangeSize=1> [in Russian].
[Указ Президента Российской Федерации о Межведомственной комиссии по историческому просвещению. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107300042?index=0&rangeSize=1> (дата звернення: 12.04.2023)].

11. Danilevskiy, I.A., Andreev, I.L. Istoriya Rossii s drevneyshikh vremën po XVI vek. 6 kl.: ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh uchrezhdeniy. Moscow, 2012. [in Russian]. [Данилевский И.А., Андреев И.Л. История России с древнейших времён по XVI век. 6 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений. Москва, 2012].
12. Andreev, I.L., Danilevskiy, I.A. Istoriya Rossii s kontsa XVI po XVIII vek. 7 kl.: ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh uchrezhdeniy. Moscow, 2013 [in Russian]. [Андреев И.Л., Данилевский И.А. История России с конца XVI по XVIII век. 7 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений. Москва, 2013].
13. Danilov, D.D., Liseytshev, D.V., Pavlova, N.S., Rogozhkin, V.A. Istoriya Rossii. XVI-XVIII veka. 7 kl.: ucheb. dlya organizatsiy, osushchestvlyayushchikh obrazovatelnyuyu deyatelnost. Moscow, 2015 [in Russian]. [Данилов Д.Д., Лисейцев Д.В., Павлова Н.С., Рогожкин В.А. История России. XVI—XVIII века. 7 кл.: учеб. для организаций, осуществляющих образовательную деятельность. Москва, 2015].
14. Danilov, A.A. Istoriya. Rossiya v XVII—XVIII vekakh. 7 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. Moscow, 2015 [in Russian]. [Данилов А.А. История. Россия в XVII—XVIII веках. 7 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. Москва, 2015].
15. Arsentev, N.M., Danilov, A.A., Kurukin, I.V., Tokareva, A.Ya. Istoriya Rossii. 7 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh uchrezhdeniy. V 2 ch. Ch. 2. Moscow, 2016 [in Russian]. [Арсентьев Н.М., Данилов А.А., Курукин И.В., Токарева А.Я. История России. 7 кл. Учеб. для общеобразоват. учреждений. В 2 ч. Москва, 2016. Ч. 2].
16. Chernikova, T.V., Pazin, R.V. Istoriya Rossii. XVI — konets XVII veka. 7 kl.: ucheb. Moscow, 2021 [in Russian]. [Черникова Т.В., Пазин Р.В. История России. XVI — конец XVII века. 7 кл.: учебник. Москва, 2021].
17. Danilov, A.A., Kosulina, L.G. Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen do kontsa XVI veka. 6 kl.: Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh uchrezhdeniy. Moscow, 2015 [in Russian]. [Данилов А.А., Косулина Л.Г. История России с древнейших времен до конца XVI века. 6 кл.: Учеб. для общеобразоват. учреждений. Москва, 2015].
18. Arsentev, N.M., Danilov, A.A., Stefanovich, P.S., Tokareva, A.Ya. Istoriya Rossii. 6 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 2 ch. Ch.1. Moscow, 2016 [in Russian]. [Арсентьев Н.М., Данилов А.А., Стефанович П.С., Токарева А.Я. История России. 6 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Москва, 2016. Ч.1].
19. Chernikova, T.V., Chilikin, K.P. Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen do nachala XVI veka. 6 kl.: ucheb. Moscow, 2021 [in Russian]. [Черникова Т.В., Чиликин К.П. История России с древнейших времен до начала XVI века. 6 кл.: учебник. Москва, 2021].
20. Arsentev, N.M., Danilov, A.A., Kurukin, I.V., Tokareva, A.Ya. Istoriya Rossii. 8 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 2 ch. Ch. 2. Moscow, 2016 [in Russian]. [Арсентьев Н.М., Данилов А.А., Курукин И.В., Токарева А.Я. История России. 8 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Москва, 2016. Ч. 2].
21. Plokhii, S. Brama Yevropy: Istoriiia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian]. [Плохий С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016].
22. Bekirova, N., Ivanets, A., Tyshchenko, Yu., Hromenko, S., Ablaiev, B. Istoriiia Krymu ta krymskotatarskoho narodu. Navchalnyi posibnyk. Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Історія Криму та кримськотатарського народу. Навч. посібник. Київ, 2020].

23. Kappeler, A. Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad. Lviv, 2005 [in Ukrainian].
[Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів, 2005].
24. Sorokina, Ye.N. Pourochnye razrabotki po istorii Rossii: k uchebniku N.M. Arsenteva, A.A. Danilova i dr. 6 klass. Chekhov, 2016 [in Russian].
[Сорокина Е.Н. Поурочные разработки по истории России: к учебнику Н. М. Арсентьева, А. А. Данилова и др. 6 класс. Чехов, 2016].
25. Chernikova, T.V., Agafonov, S.V. Istoriya Rossii. Konets XVII — XVIII vek. Uchebnik. 8 kl. Moscow, 2021 [in Russian].
[Черникова Т.В., Агафонов С.В. История России. Конец XVII — XVIII век. Учебник. 8 кл. Москва, 2021].
26. Morozov, A.Yu., Abdulaev, E.N., Tyrin, S.V., Chilikin, K.P. Vseobshchaya istoriya. Istoriya Novogo vremeni. XVIII vek: 8 kl.: uchebnik. Moscow, 2021 [in Russian].
[Морозов А.Ю., Абдулаев Э.Н., Тырин С.В., Чиликин К.П. Всеобщая история. История Нового времени. XVIII век: 8 кл.: учебник. Москва, 2021].
27. Arsentev, N.M., Danilov, A.A., Levandovskiy, A.A., Tokareva, A.Ya. Istoriya Rossii. 9 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 2 ch. Ch. 1. Moscow, 2016 [in Russian].
[Арсентьев Н.М., Данилов А.А., Левандовский А.А., Токарева А.Я. История России. 9 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Ч. 1. Москва, 2016.].
28. Vishnyakov, Ya.V., Mogilevskiy, N.A., Agafonov, S.V. Istoriya Rossii. XIX — nachalo XX veka. 9 kl. Moscow, 2021 [in Russian].
[Вишняков Я.В., Могилевский Н.А., Агафонов С.В. История России. XIX — начало XX века. 9 кл. Москва, 2021].
29. Gorinov, M.M., Danilov, A.A., Morukov, M.Yu. ... Istoriya Rossii. 10 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 3 ch. Ch. 1. Moscow, 2016 [in Russian].
[Горинов М.М., Данилов А.А., Моруков М.Ю. и др. История России. 10 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 3 ч. Ч. 1. Москва, 2016.].
30. Volobuev, O.V., Karpachev, S.P., Romanov, P.N. Istoriya Rossii: nachalo XX — nachalo XXI v. 10 kl.: uchebnik. Moscow, 2016 [in Russian].
[Волобуев О.В., Карпачев С.П., Романов П.Н. История России: начало XX — начало XXI в. 10 кл.: учебник. Москва, 2016].
31. Danilov, D.D., Petrovich, V.G., Belichenko, D.Yu., Selinov, P.I., Antonov, V.M., Kuznetsov, A.V., Liseytshev, D.V. Istoriya. Seredina XIX — nachalo XXI v. 11 kl.: ucheb. dlya organizatsiy, osushchestvlyayushchikh obrazovatelnyuyu deyatelnost. Bazovyy i uglublennyy urovni. V 2 ch. Ch. 1. Moscow, 2016 [in Russian].
[Данилов Д.Д., Петрович В.Г., Беличенко Д.Ю. и др. Всіх вказати. История. Середина XIX — начало XXI в. 11 кл.: учеб. для организаций, осуществляющих образовательную деятельность. Базовый и углублённый уровни. В 2 ч. Ч. 1. Москва, 2016].
32. Gorinov, M.M., Danilov, A.A., Morukov, M.Yu. ... Istoriya Rossii. 10 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 3 ch. Ch. 2. Moscow, 2016 [in Russian].
[Горинов М.М., Данилов А.А., Моруков М.Ю. и др. История России. 10 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 3 ч. Ч. 2. Москва, 2016].
33. Danilov, D.D., Petrovich, V.G., Belichenko, D.Yu., Selinov, P.I., Antonov, V.M., Kuznetsov, A.V., Liseytshev, D.V. Istoriya. Seredina XIX — nachalo XXI v. 11 kl.: ucheb. dlya organizatsiy, osushchestvlyayushchikh obrazovatelnyuyu deyatelnost. Bazovyy i uglublennyy urovni. V 2 ch. Ch. 2. Moscow, 2016 [in Russian].
[Данилов Д.Д., Петрович В.Г., Беличенко Д.Ю. и др. История. Середина XIX — начало XXI в. 11 кл.: учеб. для организаций, осуществляющих образовательную деятельность. Базовый и углублённый уровни. В 2 ч. Ч. 2. Москва, 2016].

34. Gorinov, M.M., Danilov, A.A., Morukov, M.Yu. ... Istoriya Rossii. 10 kl. Ucheb. dlya obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. V 3 ch. Ch. 3. Moscow, 2016 [in Russian].
[Горинов М.М., Данилов А.А., Моруков М.Ю. и др. История России. 10 кл. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 3 ч. Ч. 3. Москва, 2016].
35. Nikonov, V.A., Devyatov, S.V. Istoriya Rossii. 1914 g. — nachalo XXI v.: uchebnik dlya 10 kl. obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. Bazovyy i uglublennyy urovni: v 2 ch. Ch. 2: 1945 g. — nachalo XXI v. Moscow, 2021 [in Russian].
[Никонов В.А., Девятков С.В. История России. 1914 г. — начало XXI в.: учебник для 10 кл. общеобразоват. организаций. Базовый и углублённый уровни: в 2 ч. Ч. 2: 1945 г. — начало XXI в. Москва, 2021].
36. Kochegarov, K.A. Krym v istorii Rossii: metodicheskoe posobie dlya uchiteley obshcheobrazovatelnykh organizatsiy. Moscow, 2014 [in Russian].
[Кочегаров К.А. Крым в истории России: методическое пособие для учителей общеобразовательных организаций. Москва, 2014].
37. Brandenberger, D. Anatomiya odnoy otechestvennoy neudachi (Istoriya Rossii, 1945—2008: kn. dlya uchitelya pod red. A.V. Filippova). In: *XVII Tsarskoselskie chteniya: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg, 2013, pp. 283-287 [in Russian].
[Бранденбергер Д. Анатомия одной отечественной неудачи (История России, 1945—2008: кн. для учителя под ред. А. В. Филиппова). *XVII Царскосельские чтения: Материалы международной научной конференции*. Санкт-Петербург, 2013. С. 283—287].
38. Nesterova, Ye. «Pered nami zadacha — sdelat tak, budto Ukrainy prosto net». Iz uchebnikov izdatelstva «Prosveshchenie» ubirayut upominaniya Kieva i Ukrainy. URL: <https://zona.media/article/2022/04/23/enlightenment> [in Russian].
[Нестерова Е. «Перед нами задача — сделать так, будто Украины просто нет». Из учебников издательства «Просвещение» убирают упоминания Киева и Украины. URL: <https://zona.media/article/2022/04/23/enlightenment> (дата звернення: 12.04.2023)].
39. Mikhnenko, N. «Vek vozrozhdennoy Rossii». O chem govornitsya v novykh shkolnykh uchebnikakh po istorii. URL: <https://poligon.media/v-novyh-shkolnyh-uchebnikah-po-istorii/> [in Russian].
[Михненко Н. «Век возрожденной России». О чем говорится в новых школьных учебниках по истории. URL: <https://poligon.media/v-novyh-shkolnyh-uchebnikah-po-istorii/> (дата звернення: 12.04.2023)].
40. Prikaz Ministerstva prosveshcheniya Rossiyskoy Federatsii ot 12.08.2022 № 732 «O vnesenii izmeneniy v federalnyy gosudarstvennyy obrazovatelnyy standart srednego obshchego obrazovaniya, utverzhdenyyu prikazom Ministerstva obrazovaniya i nauki Rossiyskoy Federatsii ot 17 maya 2012 g. № 413» (Zaregistririvan 12.09.2022 № 70034). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209120008?index=42&rangeSize=1> [in Russian].
[Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 12.08.2022 № 732 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования, утверждённый приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. № 413» (Зарегистрирован 12.09.2022 № 70034). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209120008?index=42&rangeSize=1> (дата звернення: 12.04.2023)].
41. Prikaz Ministerstva prosveshcheniya Rossiyskoy Federatsii ot 23.11.2022 № 1014 «Ob utverzhdenii federalnoy obrazovatelnoy programmy srednego obshchego obrazovaniya» (Zaregistririvan 22.12.2022 №71763). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212220051> [in Russian].

- [Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 23.11.2022 № 1014 «Об утверждении федеральной образовательной программы среднего общего образования» (Зарегистрирован 22.12.2022 № 71763). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212220051> (дата звернення: 12.04.2023)].
42. Balachuk, I. Viina i zakhoplennia Ukrainy: u Rosii pochynaiut perepysuvaty pidruchnyk z istorii. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/23/7382073/> [in Ukrainian]. [Балачук І. Війна і захоплення України: у Росії починають переписувати підручник з історії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/23/7382073/> (дата звернення: 12.04.2023)].

Надійшла / Received 13.04.2023

Vitalii YAREMCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at M. Kovalskyi History Department,
National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)
vitaliiaremchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

UKRAINE IN THE SCHOOL HISTORY OF PUTIN'S RUSSIA (UNTIL 2021)

The purpose of the study is to show the formation of the image of the history of Ukraine in Russian school textbooks during the presidency of V. Putin (until 2021). **The research methodology** is based on the methods of historiographical analysis and synthesis. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time the question of the factors forming the image of the history of Ukraine in the modern Russian school narrative has been systematically covered, and the transformation of its content in recent years (the period of the Russian-Ukrainian war in its hybrid phase) has been analyzed. It is substantiated that the decisive factor in Russian textbook creation in the “Ukrainian question” was and remains the trajectory of the Kremlin’s political course and the corresponding anti-Ukrainian historical policy. **The main results of the study.** Consideration of “Ukrainian” topics in Russian textbooks is subordinated to the logic of the state-imperial narrative of Russian history. Accordingly, firstly, by the 15th century Ukrainians and a separate Ukrainian history for the authors of school textbooks did not exist. Secondly, on the pages of school texts, students are convinced that significant segments of Russian history took place on the territory of modern Ukraine, thus forcing them to believe that modern Russia has a historical right to them. Thirdly, although Ukrainians are recognized as a separate ethnic group in school texts published until 2021, their presence on the map of the past is fragmentary and largely distorted.

Keywords: *modern Ukraine, Putin's Russia, history of Ukraine, school history, school historical narrative, textbook creation, historical politics.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.197>
УДК 303.423:001.8

ГЕНЕАЛОГІЯ РОДУ ОРЛИКІВ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ Я. ТОКАРЖЕВСЬКОГО-КАРАШЕВИЧА

Мета публікації полягає у введенні до широкого наукового обігу генеалогічно-історичних праць, архівної спадщини Я. Токаржевського-Карашевича. **Методологія** заснована на використанні загальнонаукових методів. **Наукова новизна** полягає у розкритті значення праць Я. Токаржевського-Карашевича у розвитку історіографії історії України XVII—XVIII ст. і окресленні напрямів подальшого вивчення спадщини цього вченого. **Висновки.** Я. Токаржевський-Карашевич зробив суттєвий і поки що недостатньо вивчений внесок у розвиток досліджень історії держави і права України, історії міжнародних відносин та генеалогії. На особливу увагу заслуговують його архівні фонди, в яких можуть знаходитися неопубліковані праці вченого. Про їх значення свідчать опубліковані уривки та згадки автора.

Ключові слова: українська еміграція, закордонні українські архівні фонди, генеалогія, біографістика, історія міжнародних відносин.

Діяльність та праці Я. Токаржевського-Карашевича (1885—1954 рр.), українського дипломата і вченого, привертає увагу сучасних дослідників. Насамперед предметом розгляду стали загальна оцінка його діяльності [1, 3, 4, 8, 9, 11, 12, 15, 16, 23] та його дипломатична діяльність [5—7, 10, 13, 17]. Офіційні дипломатичні документи УНР, включно з урядом УНР в екзилі, частково представлено в архівосховищах України. Окремі з них, зокрема, пов'язані з діяльністю Я. Токаржевського-Карашевича, нині опубліковані або оприлюднені в мережі Інтернет.

Наукова діяльність Я. Токаржевського-Карашевича допоки стала предметом лише однієї невеликої розвідки, яку слід розглядати лише як постанов-

Цитування: Генеалогія роду Орликів у наукових дослідженнях Я. Токаржевського-Карашевича (вступна стаття й публікація О. Кресіна). *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 197—215. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.197>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ку питання [2]. Вважаємо, що його опубліковані та неопубліковані праці заслуговують на монографічне дослідження. Зокрема, це дослідження з історії держави і права України, історії міжнародних відносин та генеалогії. Фонди Я. Токаржевського-Карашевича розкидано по кількох архівосховищах США. Найбільший обсяг його документів і рукописів, вірогідно, має Український науковий інститут Гарвардського університету, окремий фонд зберігається у Бібліотеці-архіві НТШ у Нью-Йорку, окремі важливі документи є у Колумбійському університеті в Нью-Йорку. Припускаємо, що багато документів мало зберегтися в архіві журналу «Визвольний шлях» у Лондоні. Тобто, існує широке поле для дослідників наукового доробку цього вченого.

Я. Токаржевський-Карашевич серед іншого захоплювався генеалогією і біографіями І. Мазепи та діячів його часу. Ці зацікавлення відображені у кількох публікаціях автора [18—20, 22]. Безумовно, найвагомим внеском Я. Токаржевського-Карашевича у дослідження цього періоду стала підготовка до друку першого тому «Діярія» гетьмана П. Орлика з цінною передмовою джерелознавчого, історіографічного та біографічного характеру, а також докладними примітками [14]. Вчений планував публікацію «Діярія» у п'яти томах, з доданням шостого тому, де було б наведено генеалогію і біографію П. Орлика, документи і покажчики [22].

Серед документів Я. Токаржевського-Карашевича, що зберігаються у Бібліотеці-архіві НТШ у Нью-Йорку, знаходяться рукопис статті «Рід Орликів з Лазиськ», машинопис статті «До історії роду Орликів» з рукописними правками автора, пізніше опублікованої у журналі «Визвольний шлях» (1952, кн. 9/60), і така само машинописна з рукописними правками «Родовідна таблиця Орликів (Свойшинів-Змерзликів)». Рукописна праця «Рід Орликів з Лазиськ» має самостійне значення. Вона лише в окремих фрагментах співпадає з щойно згаданою опублікованою статтею. Рукопис більший за обсягом, має 46 приміток (у статті — лише 10, й бібліографічна інформація подана не в оригіналі, а у перекладі українською мовою), містить дві генеалогічні таблиці, відсутні у статті. Праці відрізняються і за стилем: текст рукопису пропонує інформацію докладно, але довідково, при цьому частина приміток також докладна і містить цитати з маловідомих джерел, а опублікована стаття є більш описовою, примітки в ній короткі й менш інформативні. Але в опублікованій статті є невеликий історіографічний вступ та опубліковано малюнки гербів, які мали представники роду Орликів. Машинопис статті «До історії роду Орликів» з правками автора не представляє самостійного інтересу і практично дослівно відповідає опублікованій у 1952 р. статті. Машинописна «Родовідна таблиця Орликів (Свойшинів-Змерзликів)» частково відповідає додатку до статті 1952 р. Тож для публікації було обрано рукопис Я. Токаржевського-Карашевича «Рід Орликів з Лазиськ» та додаток до його опублікованої статті «До історії роду Орликів», що мав окремий підзаголовок «Родовід Орликів (Свойшинів-Змерзликів)», зміст якого доповнено на основі машинописного документа «Родовідна таблиця Орликів (Свойшинів-Змерзликів)». При публікації збережено авторську лексику й орфографію, а пунктуацію адаптовано для кращого розуміння тексту.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bilyk, O. Sche pro kniazia I. Tokarzhevskoho-Karashevycha. *Svoboda* (New-Jersey). 2006. 20 Jan. [in Ukrainian].
[Білик О. Ще про князя І. Токаржевського-Карашевича. *Свобода* (Нью-Джерсі). 20 січня 2006].
2. Budim, L., Vizniuk V. Naukova diialnist uchenoho-podolianyna I. Tokarzhevskoho-Karashevycha. *Duhovni vytoky Podillia: naukovtsi v istorii kraiu*. Khmelnytskyi, 2015. P. 232-236. [in Ukrainian].
[Будім Л., Візнюк В. Наукова діяльність ученого-подолянина І. Токаржевського-Карашевича. *Духовні витoki Поділля: науковці в історії краю*: мат-ли V всеукр. наук.-практ. конф. 2015. 23 квіт. Хмельницький, 2015. С. 232—236.
3. Burim, D. Z zhyttia ukrainskoi emihratsii v Evropi: Lysty Dm. Doroshenka do Jana Tokarzhevskoho-Karashevycha to Oksany Tokarzhevskoi-Karashevych. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodyh vchenykh ta aspirantiv*. 2011. 23: 338-344 [in Ukrainian].
[Бурім Д. З життя української еміграції в Європі: Листи Дм. Дорошенка до Яна Токаржевського-Карашевича та Оксани Токаржевської-Карашевич. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2011. Т. 23. С. 338—344.
4. Vynnychenko, I. Ukrain'skyi lytsar lytovskoho rodu. *Uriadovy kurier*. 2014. 29 Nov. [in Ukrainian].
[Винниченко І. Український лицар литовського роду. *Урядовий кур'єр*. 2014. 29 листоп.].
5. Halatur, V.V. Diplomatychna diialnist podolianyna I. Tokarzhevskoho-Karashevycha. *Khmelnytski kraeznavchi studii: naukovo-kraeznavchiy zbirnyk*. 2015. Iss. 4. P. 28-40. [in Ukrainian].
[Галатир В. В. Дипломатична діяльність подолянина І. Токаржевського-Карашевича. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: наук.-краєзнав. зб. 2015. Вип. 4. С. 28—40.
6. Halatur, V. Rol J. Tokarzhevskoho-Karashevycha v mizhnarodnyh vidnosynah schodo vidnovlennia derzhavnosti v Ukraini u 1922—1924 rr. *Tравневі studii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*: Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovoi konferentsii / Ed. By Yu. T. Temirov. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, 2020. Iss. 5. P. 172-175. [in Ukrainian]
[Галатир В. Роль Я. Токаржевського-Карашевича в міжнародних відносинах щодо відновлення державності в Україні у 1922—1924 рр. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини*: зб. мат-лів Міжнар. наук. конф. «Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини». 2020. Вип. 5. С. 172—175.
7. Halatur, V. Ukrain'skyi diplomat Jan-Stefan-Mar'ian Tokarzhevskiy-Karashevych: pershi kroky na shliahu evropeizatsii Ukrainy. *Zovnishni spravy*. 2019. No. 4—5. P. 24-29. [in Ukrainian]
[Галатир В. Український дипломат Ян-Стефан-Мар'ян Токаржевський-Карашевич: перші кроки на шляху європеїзації України. *Зовнішні справи*. 2019. № 4—5. С. 24—29.
8. Halatur, V.V. Pohodzhennia rodu ta "ukrainskyi period" zhyttia i diialnosti I. Tokarzhevskoho-Karashevycha. *Litopys Khmelnychchyny-2015: kraeznavchiy zbirnyk*. 2015. P. 187-194. [in Ukrainian].
[Галатир В. В. Походження роду та «український період» життя й діяльності І. Токаржевського-Карашевича. *Літопис Хмельниччини-2015: краєзнавчий збірник*. 2015. С. 187—194.
9. Halatur, V.V. Rodynniy arhiv dvorian Tokarzhevskiyh-Karashevychiv. *Arhivistyka: teoriia, metodyka, praktyka*: materialy druhoi mizhnarodno-praktychnoi konferentsii. 2021. Kamianets-Podil's'kyi, 2021. P. 48-52. [in Ukrainian]
[Галатир В. В. Родинний архів дворян Токаржевських-Карашевичів. *Архівістика: теорія, методика, практика*: мат-ли Другої міжнар. наук.-практ. конф. 2021, 22—23 квітня. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 48—52.
10. Hospodyn, A. Try vyznachni diplomaty: hraf M. Tyshkevych, kniaz I. Tokarzhevskiy-Karashevych i baron M. Vasylko. Vinnipeg, 1989. 40 p. [in Ukrainian].

- [Господин А. Три визначні дипломати: граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський-Карашевич і барон М. Василько. Вінніпег, 1989. 40 с.].
11. Hoshovskyi, V. Lytsar ukrainiskoi knyhy. *Lytsar pratsi i obov'iazku: Zbirnyk, prysviachenyi ramiati prof. O. Lototskoho-Bilousenka*. Toronto-New York, 1983 [in Ukrainian].
[Гошовський Б. Лицар української книги. *Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті проф. О. Лотоцького-Білоусенка*. Торонто—Нью-Йорк, 1983].
 12. Djura, M. Jan Tokarzhevskiyi-Karashevych — lytsar hrystyianskykh ordeniv. *Hileia*. 2017. Iss. 120. P. 32-40. [in Ukrainian].
[Джура М. Ян Токаржевський-Карашевич — лицар Християнських орденів. *Гілея*. 2017. Вип. 120. С. 32—40.
 13. Djura, M.Z. Jan Tokarzhevskiyi-Karashevych — polityk i diplomat doby natsionalno-vyzvolnyh zmahaniuk ukrainiskoho narodu za derzhavnu nezalezhnist v pershii polovyni 20 stolittia. *Hileia*. 2017. Iss. 118. P. 307-312. [in Ukrainian].
[Джура М.З. Ян Токаржевський-Карашевич — політик і дипломат доби національно-визвольних змагань українського народу за державну незалежність в першій половині ХХ століття. *Гілея*. 2017. Вип. 118. С. 307—312.
 14. Diiarii hetmana Pylypa Orlyka. Opratsiuvav dlia druku Jan iz Tokar Tokarzhevskiyi Karashevych. Warsaw, 1936. 189 p. [in Ukrainian]
[Діярії гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич. Варшава, 1936. Праці Укр. наук. ін-ту. Т. XVII. Серія історична, кн. 3. 189 с.
 15. Kuras, H. Diplomat, istoryk, patriot (Ivan Tokarzhevskiyi-Karashevych). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": Istorychni nauky*. 2007. Iss. 9. P. 184-190. [in Ukrainian].
[Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 9: мат-ли 2-ї міжн. Наук. конф. «Українська діаспора: проблеми дослідження». 2007. С. 184—190.
 16. Kuras, H. Kniaz — z Ukrainoiu v sertsii do 12-richchia z dnia narodzhennia I. Tokarzhevskoho-Karashevycha. *“Ja dumav, iaki temi byly b tsikavi...”: pratsi Hryhoriia Kurasa, spohady i materialy pro ukrainiskoho istoryka / Comp. by V.M. Boiko, T.P. Demchenko, I.Ia. Kahanova*. Chernihiv, 2010. P. 18-21. [in Ukrainian]
[Курас Г. Князь — з Україною в серці: до 12-річчя з дня народження І. Токаржевського-Карашевича. «Я думав, які теми були б цікаві...»: праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика. Упоряд. В.М. Бойко, Т.П. Демченко, І.Я. Каганова. Чернігів, 2010. С. 18—21].
 17. Makvei, A. Sviata Stolytsia i Ukraina. Diplomatychne poserednytstvo kniazia Tokarzhevskoho-Karashevycha. *Postup (Vinnipeg)*. 2008. 9 March. P. 7, 12, 14. [in Ukrainian]
[Маквей А. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського-Карашевича. *Поступ* (Вінніпег). 9 березня 2008. С. 7, 12, 14.
 18. Tokarzhevskiyi-Karashevych, J. Bii pid Poltavoiu: istorychni fon. *Vyzvolnyi shliab*. 1954. No. 9. P. 54-63. No. 10. P. 55-63. [in Ukrainian].
[Токаржевський-Карашевич Я. Бій під Полтавою: історичний фон. *Визвольний шлях*. 1954. № 9. С. 54—63. № 10. С. 55—63.
 19. Tokarzhevskiyi-Karashevych, J. Hetman Mazepa — kniaz Sviaschennoi Rymaskoi imperii. *Vyzvolnyi shliab*. 1953. No. 7. P. 27-31. [in Ukrainian].
[Токаржевський-Карашевич Я. Гетьман Мазепа — Князь Священної Римської імперії. *Визвольний шлях*. 1953. № 7. С. 27—31.
 20. Tokarzhevskiyi-Karashevych, J. Zhinky v zhytti Mazepy. *Vyzvolnyi shliab*. 1954. No. 6. P. 43-54. No. 7. P. 50-57. No. 8. P. 49-57. [in Ukrainian].
[Токаржевський-Карашевич Я. Жінки в житті Мазепи. *Визвольний шлях*. 1954. № 6. С. 43—54. № 7. С. 50—57. № 8. С. 49—57.

21. Tokarzhevskiy-Karashevych, J. Perednova. *Diiarii hetmana Pylypa Orlyka*. Opratsiuvav dlia druku Jan iz Tokar Tokarzhevskiy Karashevych. Warsaw, 1936. [in Ukrainian] [Токаржевський-Карашевич Я. Передмова. *Діярії гетьмана Пилипа Орлика*. Опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич. Варшава, 1936].
22. Tokarzhevskiy-Karashevych, J. Pohodzennia i herb hetmana Mazeryu. *Mazepa: zbirnyk*. Vol. 1. Warsaw, 1938. P. 53-67. [in Ukrainian] [Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи. *Мазепа: Збірник*. Т. 1. Варшава, 1938. С. 53—67.
23. Shvydkyi, V.P. Tokarzhevskiy-Karashevych Jan. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t*. Kyiv, 2013. Vol. 10. P. 115-116. [in Ukrainian] [Швидкий В.П. Токаржевський-Карашевич Ян. *Енциклопедія історії України: у 10 т*. Київ, 2013. Т. 10 : Т — Я. С. 115—116.

Надійшла / Received 27.02.2023

Олексій КРЕСІН

доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права,

завідувач Центру порівняльного правознавства,

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України (Київ, Україна)

okresin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4016-6596>

Oleksiy KRESIN

Doctor of Legal Sciences (Dr. Hab.), Professor,

Associated Member of IAACL,

Head at Comparative Jurisprudence Centre,

V.M. Koretskyi Institute of State and Law NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

okresin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4016-6596>

* * *

ЯН ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ

РІД ОРИКІВ З ЛАЗИСЬК

**Підготовка до публікації й упорядкування О. Кресіна
за участі М. Траттнер і Я. Міспелаєре**

Українських істориків походження гетьмана Пилипа Орлика досі зовсім не цікавило, у російській геральдичній літературі не знаходимо рішуче нічого, а відомості, подані у польських гербовниках, є дуже неповними й непов'язаними, а часом навіть протирічними. У чеських та німецьких авторів цих відомостей більше, але і вони були більш-менш точно опрацьовані лише для так званої чесько-шлезької лінії цього роду.

Тому вважаємо за необхідне скласти, так би мовити, схему тих евентуальних розшуків, які дадуть змогу встановити точно історію предків одного з найвидатніших борців за самостійне і державне існування Українського народу. Самий побіжний перегляд відомої нам ріжномовної літератури, що належить до цієї теми, переконує нас, що початок цього роду дійсно, як казали давні геральдики, «зникає в темряві далеких віків», і старанні розшуки заведуть нас напевно до початку XII століття, а може й ще далі.

Про найближчу родину гетьмана відомо лише, що його батько називався Степаном¹. Ніде гетьман не говорить про своїх ближчих предків, а з дальших згадує лише Станислава з Лазиськ Орлика і його жінку Катерину Коморовську, похованих у Кракові у Церкві Пресвятої Трійці.

У книжці І. Борщака (Великий Мазепинець Григорій Орлик) говориться про подану гетьманичем у 1747 р. до французьких установ родословну з п'яти поколінь, де крім батька він називає діда Степана, прадіда також Степана та прапрадіда Яна Христофора, і згадує що першим йому відомим предком його роду був Станислав, що жив у 1121 р. На цьому безпосередні відомості кінчаються.

У польських гербовниках Окольського, Папроцького, Несецького, Чарнецького, Бонєцького і гр. Уруського² знаходимо майже непов'язаних з собою ріжних Орликів, Орлицьких та Орликівських, як згодом мали себе називати члени цього роду. Всі вони значаться з гербом «Новина-Золотогомільчик»³ себто: у блакитному полі (по маршалковському спискові 1461 р. — у червоному?) золоте (часом срібне або залізне) вухо від котла (або підкова), повернене кінцями до гори, а закругленням у долину, а над ним срібний меч з золотим держакком. У шоломі над короною урізана у коліні нога опанцирена, острогою звернена у ліво.

Найдавнішим Орликом, про якого згадує польська література⁴, є Микола, у 1470 р. пан на Лазиськах⁵, у Стрілецькому повіті на Шлезьку не далеко від Кракова. З того часу Орлики «пишуться» з Лазиськ (de Laziska), заховуючи цю назву, згідно з загальним звичаєм, як спогад про первісну колиску свого роду в Польщі.

Невідомо нам чи були вони галуззю старовинного роду Новин, який, на думку проф. А. Малецького⁶, був одним з найстарших польських родів, чи були лише прийняті польськими Новинами до родової і гербової спільноти. Як одно,

¹ Гетьман подорожував по Німеччині як Стефансон.

² Okolski: Orbis Polonus. 2 t. 294.

Paprocki: Herby.

Niesiecki: Herbarz Polski: 7 t. 128. 10 t.

Czarnecki: Herbarz wedlug Niesieckiego.

Boniecki: Herbarz Polski.

Hr. Uruski: Rodzina. T. 12. 380-381.

³ Piekosinski: Herold Polski.

⁴ J. Dlugosz: Liber beneficiorum. Помилково сказано «герба Нечуя».

⁵ Є 24 місцевості цієї назви, розкинутих по польській етнографічній території. Для нас цікаві лише Лазиська у князівстві Опольському, під Великими Стрільцями, на Шлезьку, недалеко від Кракова.

⁶ Malecki: Studya Heraldyczne. 2 t. 1890 (Kodeks Wielkopolski № 699).

так і друге дуже можливе, бо рід цей, відомий вже від XIII⁷ як магнатський і досить численний, мав з того часу велику посілість у Крижтопорах під Краковом і тісний зв'язок з ним міг давати ново прибулим до цього краю низку вигід.

Коли гадати, що Пилип Орлик був добре ознайомлений з історією свого роду і що він не помилявся, кажучи⁸ своєму чеському родичові баронові Петрові Леопольдові Орликові, що його предок під час гуситської війни прибув з Чехії до Польщі, що зрештою його співбесідник підтвердив, то виходить, що давніх предків Орликів слід шукати у Чехії, а приналежність їх до роду Новина є, дійсно, пізнішою і може випадковою.

У відомим геральдичним збірнику гр. Ю. Островського⁹ подані малюнки гербів Орликів і помітка, що це є відміни герба Новина родини Орликів з Лазиськ у Краківському в XVI, осілої на Шлезьку у XVIII в., що, здавалося, протирічить вище згаданому, коли не відноситься виключно до тої галузі баронів і графів Орликів, про знайомство з якими гетьман згадує підчас свого перебування у Вроцлаві, і з якими [з] того часу як він, так і його родина заховали тісні стосунки¹⁰.

Що вони вважали себе за родичів одного походження, свідчать не тільки згадані вище сторінки гетьманового Діяря, але і посвідка, видана 12 лютого 1748 р. Карлом Франціском Олександром, гетьманичові Григорові Петрові, яка знаходиться в Архиві Французького Мін. Зак. Спр. у Парижі¹¹.

⁷ Malecki, op. cit. Niesiecki, op. cit. Piekosinski: Rycerstwo Polskie Wiekow Srednich.

⁸ «Діярій» т. I, стор. 32.

⁹ Jul. Hr. Ostrowski. Księga Herbowa str. 243, 412.

¹⁰ Орлики чеські та їх родичі Менніхи допомагають родині гетьмана під час їх перебування на Шлезьку і у Польщі, переписуються з Григором Петром, а потім піклуються могилою гетьмана в Яссах.

¹¹ Архив Франц. Мін. З. С. Correspondance Politique. Archive 241. Fo[lio] 16. Copie. 12. Fevrier 1748. Certificat pour M. Orlick. Vienne. Je soussigné fais savoir par le présent écrit à tous en général et en particulier à ceux à qui il appartient, qu'en conformité d'une confirmation de mes patentes, dont j'ai l'original entre les mains donné par l'Empereur Ferdinand à Vienne le 12 Juillet l'an 1624, je descends d'une fort ancienne famille de Pologne, laquelle s'est transportée en Silesie et en Mahre, ici elle s'est établie; et que la famille de la quelle descend Monsieur le Conte d'Orlick, presentement Brigadier des armées du Roi de France et colonel d'un Regiment d'Infanterie appelé Roial Pologne, est la même, et par conséquent qu'il a les mêmes liaisons de sang et les mêmes armes que moi. J'ai voulu par cet écrit attester que c'est ainsi et pas autrement: je le fais foi de gentilhomme, et pour rendre mon certificat plus authentique, je l'ai signé de ma main et j'ai fait apposer mon cachet de famille. Fait au Chateau de Schönstein. Le 12 Fevrier l'an 1748. Signe: C.F.A. Orlik, Fhr De Laziska. (переклад упоряд.: Сертифікат для пана Орлика. Я, [той, який] підписав, доводжу до відома через цей документ усім загалом і особливо тим, кого це стосується, що, як це підтверджується справжніми дипломами, оригіналами яких я маю на руках, наданими імператором Фердинандом у Відні 12 липня 1624 року, я походжу з дуже давнього роду з Польщі, який переїхав до Сілезії і Моравії, і тут обляштувався; і що родина, з якої походить пан граф Орлик, який нині є бригадним генералом армії французького короля і полковником піхотного Королівського польського полку, є та сама, і як наслідок він має ті самі кровні зв'язки і герб, що і я. Цим документом я підтверджую, що це саме так, а не інакше: я підтверджую це як шляхтич, і для надання моєму сертифікату більшої автентич-

Як у цій посвідці, так і в Імператорській Грамоті з 12 липня 1624 р.¹², затверджуючій давню баронську гідність Священної Римської Імперії, приписується предкам чеських Орликів польське походження.

Колиж звернемося до чеської та німецької літератури, що відноситься до питань, [що] нас цікавлять, знаходимо досить багато деталей, що, здавалося, підтверджують твердження гетьмана, та досить добре опрацьовану генеалогію чеських Орликів від початку XV в. аж до їх вигаснення на початку XIX в.¹³

Так само досить відомостей знаходимо і про ті лінії, що осіли у Німеччині та почали писати своє прізвище фон Орлік (v. Orlich)¹⁴.

Правда, необійшлося і там без помилок і протиріччя, але де які з них, що можуть мати значіння і для білорусько-української галузі цього роду, попробуємо самі усунути.

Досить детально родовід баронів і графів фон Орлік і Лазиська опрацював Християн д'Ельверт у німецькій часописі «Нотіценблят», що друкувалася у Брні¹⁵, згадуючи лише, що старшим (правдоподібно) братом першого пращура, що з Польщі виїхав у XVI в., був Ян Христофор.

ности я підписав його власною рукою і додав до нього печатку мого роду. Діялося у замку Шьонитайн. 12 лютого 1748 р. Підписано: К.Ф.О. Орлик, граф Де Лазіска).

¹² У Відні в Державному Архиві Bundeskanzler amt: Gratialregistratur (ehimals Adelsarchiv): Originals diplom-konzepte: "Baronatus, per Io. Christophoro, Nicolas, Andrea, Samuele et Stanislao Orlick fratribus, cum Denominatione Baronis à Lazischka 12 Julij 1624". (переклад упоряд.: "Барон, через Я. [Яна] Христофора, Ніколаса, Андре, братів Самуеля і Станіслава Орлика, з титулом Барон Лазіска 12 липня 1624").

¹³ Чеський Енциклопедичний Словник виданн. Й. Отто. Прага, 1903. Т. XVIII. 840. Hellbach. Adelslexikon 1826. II. 181. Leupold Österr. Adelsarchiv 1789. I. 508-521. Sinapi. Schles. Adel 1728. II. 390. Hübner. Genealog. Tabellen: 1728. № 963. J. Pilnaček: Staromoravski rodove. 1926 стр. 474.

¹⁴ Grosses Universal-Lexicon виданн. J.H. Sedler, 1740. XXV. 1953. Н. Freiherr v. Egloffsterni, Kaiser Wilhelm I und Leopold v. Orlich, 1904. 3—4. Обидві ці річі цитує п. Б. Крупницький: Гетьман П. Орлік. 1937. 5.

¹⁵ Notizen. Blatt der K.K. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaus der Natur und Landeskunde, Brno 1869. № 6, де перераховані джерела, зазначені у прим. 13. Завдяки п. В. Буймистрову мав я змогу зазайомитися з документом, що знаходиться у Брні у Земському Архиві і прислужив запевне д'Ельверту для складення своєї валізки, в офіційній копії надісланий 4 березня 1938. Є це детальний родовід силезьких Орликів, на початку якого сказано: Dieses Geschlecht stammt aus Böhmen und hat sich sodann auch in Mähren und Schlesien verbreitet. Das Stamm haus soll das Schlots Orlik nach Ballins Miszellen sein, den Bei nahmen Laziska aber fürht es von dem Schlosse Laziska in Fürstentum Oppeln in Schlesien (Genealogisches Handbuch 1802). Nach anderen Schriftstellern soll es schon im 8 Jahrhundert in Böhmen geblüht... Hierauf machte sich nu 10:ten Jarh. eine Branche in Polen ansässig welche von einer daselbst erworbenen Besizung den Beinamen Laziska führte. (переклад упоряд.: Цей рід походить з Богемії і з того часу також поширився в Моравії та Силезії. Згідно з працею Балліна «Miszellen», осередком роду мав бути замок Орлік, але прізвище Лазіска походить від замку Лазіска в Опольському князівстві у Силезії (Genealogisches Handbuch 1802). Згідно з іншими авторами, рід процвітає в Богемії вже у VIII ст. ... Потім, у X столітті, в Польщі утвердилася галузь [цього роду], що отримала прізвисько Лазіска від придбаного там маєтку).

Так само цитований Гербовник графа Уруського: Rodzina виразно каже, що Станислав Орлик з Лазиськ, Лицар Єрусалимського Ордена, та Катерина з Коморовських мали двох синів: Яна, жупника руського 1559, підчашника сандомирського 1571, і Станислава, жупника руського 1553, старосту барського 1554 — про якого знаєм, що виїхав до Чехії та Австрії.

Цьому основоположнику чеських Орликів, який, як вірний охронник (слово нечітке. — *упоряд.*) Архикнязя Максиміліяна Австрійського, якому не вдалося у 1587 здобути польський трон, виемігрував з Польщі до Австрії і Моравії, д'Ельверт приписує ім'я Володислав, тоді коли у Грамоті Імператора Фердинанда II з 1624 він називається Станиславом, а в гербовнику Гаухе¹⁶ — Степаном. У д'Ельверта це запевне помилка, бо грамота, видана синам, не могла помилково подати імені їх батька, про якого заслуги для імператорського австрійського дому і імперії висловлюються з признанням; щож до імені Степан, можна гадати що або воно було другим іменем, або будучи потім родинним іменем Орликів, було автоматично йому приписане.

Моравсько-Шлезька, або чеська, галузь вигасла на гр. Йогані Орликові, баронові з Лазиськ, який помер бездітний у 1810 році і, здається, звязати з нею різних Орликів, що появлялися у Чехії у ХІХ в., неможливо. Натомість у Німеччині, як ми вже згадували вище, є ще паросток, що, на думку Зедлица¹⁷, вийшли з того ж пня. Думку цю поділяє і п. Б. Крупницький¹⁸ у своїй цінній, хоч не позбавленій помилок праці.

У названого вище Станислава був напевно один брат Ян Христофор, про що говорять згідно і родовід Григора Петра Орлика¹⁹, і д'Ельверт, і польські геральдики. Можливо, що їх братом був також згаданий у польських архивальних джерелах та геральдичній літературі Павло, суддя земський добржинський, одначе певности у цьому нема. Були вони синами Станислава і Катерини з Коморовських Орликів, про яких гетьман згадує у своїм Щоденнику.

Відомість про них заховалася завдяки тим надгробним таблицям, які гетьман наводить у своїх спогадах²⁰ і які, на жаль, так як і самі пам'ятники, пропали під час пожежі, що знищила церкву Пресвятої Трійці О.О. Домініканів у 1850. Родова каплиця Орликів після перероблення і відбудування Церкви стала каплицею графів Пржездзецьких і на спогад старих її власників гр. Олександр Пржездзецький²¹, відомий історик українських земель, доручив у 1857 році поставити нову таблицю з гербом Новина і Порган (слово нечітке. — *упоряд.*) та написом, який є вірною копією знищеного²². Судити

¹⁶ Gauche Adelslexikon 1740. 1549.

¹⁷ Zedlitz Preuss. Adelslexicon 1842. V. 348—350.

¹⁸ Б. Крупницький. Гетьман П. Орлик. 1937. 5.

¹⁹ І. Борщак. Григор Орлик Великий Мазепинець 1932.

²⁰ Діярій. I. 46—47.

²¹ Відомий історик, автор нарисів "Podole, Wolyn, Ukraina".

²² Zabytki Sztuki w Polsce I. Krakow. Kosciol I Klasztor O.O. Dominikanow w opracowaniu L. Lepszego I Stan. Tomkowicza 1924 (wydani Akademii Umiejętnosci). 14—16.

про значіння цих предків гетьмана можна не тільки зі становищ, які займав Станислав Орлик, будучи адміністратором сільних копалень у Галицькій землі, старостою барським та лицарем «Єрусалимського Ордена», не тільки з того, що жінка його була донькою Петра з Коморова Коморовського, графа на Листрові (слово нечітке. — *упоряд.*) і Ораві, та Катерини з графів Тарновських, але також з фундації тої родинної каплиці, де були поховані їх ріжні родичі, яких герби бачив ще гетьман під час свого побуту у 1722 р.²³ у Кракові.

Як свідчить нагробний напис, Станислав родився у 1490 р. і помер у 1540, що наближає нас до часів, в яких жив згаданий у Длугоша Микола пан на Лазиськах. Д'Ельверт подає як прямих предків Станислава його батька Петра (померлого у 1500), одруженого з Катериною, донькою гр. Петра Дунина і Мишківської, діда Станислава, одруженого з Комінгською, та прадіда Петра, одруженого з Деглинською.

З цих прізвищ і року смерті другого Петра можемо судити, що лише він дефінітивно звязався з Польщею та що його мати та бабка були ще чешками. Перший Петро, коли внук його помер на самім початку XVI в., мусів жити десь на початку XV — себто якраз в епоху гуситських заворушень, про які згадував гетьман.

Під цей саме час зустрічаєм кілька разів прізвище Орликів, які виступають у жвавих на той час стосунках литовсько-польських Гедиміновичів з чехами. Так, наприклад, у 1424 р. серед чеських послів до вел. кн. Витольда був Врбата де Орлик²⁴, а відповідь свою король Ягелло посилає чехам через їх посла Яна Валькуна де Адляр (Орлик). Так само серед панів на Лазиськах зустрічаєм у 1405 Петра, а у 1411 Миколу, що вказувало б на першого Петра з тільки що наведеного родоводу, який згідно з відомостями Д'Ельверта теж володів Лазиськами.

Тут вже знаходимся цілковито у чеському середовищі і мусимо звернутися до чеських джерел щоб довідатися, що з себе уявляли місцевості, що дали цьому родові прізвище, себ то Лазиська та ще більше Орлик.

Отже, довідуємося²⁵, що у 1356 існував вже замок Орлик²⁶, побудований на місці ще давнішого замку, побудованого в якійсь на пів легендарній давнині і звязаного з цілою легендою. Нібито вождеві одного тамошнього войовничого славянського племені орел захопив дитину, яку потім батько віднайшов на скелі в орлиному гнізді живою і здоровою. Там побудував він замок і назвав його Орликом. (Тут від себе можемо додати, що і сама дитина, віднайдена в орлиному гнізді, мала бути названа «Орликом»).

Mausolea Ecta ac Epitaphia Virorum Illustrium Fo 85. Рукопис в Архиві О.О. Домініканів. Згадується ще пам'ятник двоохлітньої Варвари Орликівни, доньки Станислава і Катерини. За ці відомості щиро дякую достойним отцям Якубецові та Сивкові.

²³ Діярій I, 36, 47.

²⁴ Monumenta Medii Aevi Historica. VI. Codex epistolarium Vitoldi.

²⁵ C. Graesser. Die Länder Oesterrich-Ungarn. 1881. VII, 181.

²⁶ У Прахінському повіті. Сьогодні належить до князів фон Шварценберг.

На прикінці XIV в. власником Орлика був Сигизмунд Гуллер²⁷, подкоморій Чеського королівства, який у боротьбі різних членів Люксембурського дому прихилився на бік противників свого добродія Імператора Вацлава і був за це у 1405 р. покараний на смерть. Орлик перейшов до його брата Андрія і у 1408 р. був проданий цим останнім Петрові зі Свойшина на Змерзликові, зі старої шляхецької родини, якої перші сліди знаходяться вже на початку XII в.

Окольський²⁸ говорить, що рід Новин був відомий вже у 1121 р., а Григор Петро Орлик каже, що його родина походить від предка Станислава, який жив як раз у цьому році. Правда, ми не знайшли нігде ніяких документальних слідів цього Станислава Новини, але траф, що в обох випадках говориться про той самий рік, вказує на існування вікової традиції про давнє і виразно окреслене походження Орликів. Не слід забувати, що в XII, XIII, XIV вв. між Польщею і Чехією існували тісні стосунки та що при кінці XIII і на початку XIV в. ці країни були звязані персональною унією під двома королями Вацлавом II і III²⁹. Потім знаєм, що багато шляхецьких родів (як Коморовські, Сіраковські, Дембінські, Павловські, Реї т. ін.) були рівночасно звязані з обома країнами. Шлезьк, який був у цей час якби переходною смугою між обома країнами, давав теж не раз вигідне пристановище численним чесько-польським шляхецьким родинам.

Не маючи зовсім точних відомостей про ще давніше походження панів на Свойшині, з якого вийшов Петро, що купив у 1408 р. замок Орлик, не можемо встановити сьогодні чи були вони галуззю польських Новин, чи лише потім його представники були прийняті польськими Новинами до родової єдності, як це звичайно траплялося при шляхецьких індигенезах³⁰.

Зваживши одначе, що перед Петром, паном на Орликові, рід цей був у Чехії відомий на протязі трьох віків та, між иншим, у 1183 виступав у стосунках чеського князя Фридриха³¹ з українським князем Володимиром Холмським, можемо припустити, що це власне пам'ять про їх східне походження скеровувала їх зацікавлення у бік цих стосунків.

Встановити сьогодні певні дати і генеалогічні позиції родоводу панів на Свойшині дуже важко тому, що імена і прізвіща мінялися або писалися

²⁷ Palacky. Geschichte von Böhmen.

²⁸ Okolski: Orbis Polonus. Cracoviae 1643. II. 294. каже про Орликів (Орлицьких): "militia castrennia dignitate praecelsa clarissimi" (*переклад упоряд.: військовий табір найбільш гідних дворян*), а окремо про Станислава: Multarum nationum expertus ob bellica trophaea Hierosolimitanus miles (*переклад упоряд.: Солдат з Єрусалиму, який завдяки своїм бойовим трофеям [очевидно, перемогам] отримав досвід багатьох народів*).

²⁹ Вацлав II Володислав. Король чеський, угорський і Польський 24/V 1283 кор 2/VI 1297 + 21/VI 1305; Вацлав III 21/VI 1305 — 4/VIII 1306.

³⁰ При натуралізації чужоземного шляхтича, так само як і при наданню шляхецької гідності, не раз заінтересовані старалися, щоб їх приймали до родової і гербової спільноти старі польські родини. В наслідок цього є багато родин з чужоземними прізвіщами, але з польськими гербами.

³¹ Фридрих князь чеський 1173, 1178-25.III.1189.

досить фантастично під впливами латинської або німецької мови. Коли ще більш менше з іменами можна собі дати раду, що Petrus, Petricus, Petrassius означають Петро, та знаючи, що Beneda і Benedictus — це одно і те саме ім'я, то з назвами місцевостей і прізвиськами справа стає значно труднішою. Наприклад, Свойшин писали Svojsin, Svoysin, Isweische, Svesin, Sweyssin, Swesin, Schweissing, Swissingen т.и., а Орлик називали Adler, Aarburg, Erlik т.и. При такій різнаманітності ортографій та назв коли поруч зі Свойшинами і у цих самих околицях появляється родина панів з Адляр (von Adler, de Adlar), то, хоч не маєм непосредних документальних підтверджень цієї думки, можемо гадати, що і вона знаходилася в якомусь родовому звязку з ними. Наводять нас на цю думку слідуючі міркування. В готському генеалогічному річнику 1867 р.³² при графах Орликах сказано, що їх предки у 1256 р. заснували монастир в Орлику, місцевості, яка потім називалася Адлер-Костелець. Далі у гербовнику Зібмахера³³ знаходиться складний герб чесько-шлезької галузі Орликів, в яким у 1-ому і 4-ому полях уміщений герб Новина³⁴, у 2-ому і 3-ому — герб панів на Свойшині (у срібному полі три червоні правопоперечні листви), та у 5-ому, накладеному, герб родини де Адляр (у срібному полі чорний орел) виразно вказує на сполучення чи єдність цих родин.

У кожному разі сьогодні початкова генеалогія роду зі Свойшина на Змерзлику, Орлику і Лазиськах виглядає як на поданій нище табличці³⁵.

Після від'їзду Станислава Орлика до Австрії і Чехії у Польщі залишилися інші представники цього роду. Свідчить про це не тільки існування його брата (запевне, старшого), Яна Христофора, від якого виводив себе Григорій Петро, але і цілої низки Орликів, Орликівських і Орлицьких, яких зустрічаєм у XVII і XVIII віках. Так, наприклад, польським послом до Московського Царя Михайла Романова у 1637 і 1641 роках був Адам, син Миколи Орлик³⁶, а майже

³² Taschenbuch der Grässichen Häuser 1867.

³³ Siebmacher Grosses Wappenbuch IV, 10, 11, 29, 92 та 72, VI 8. I: 57.

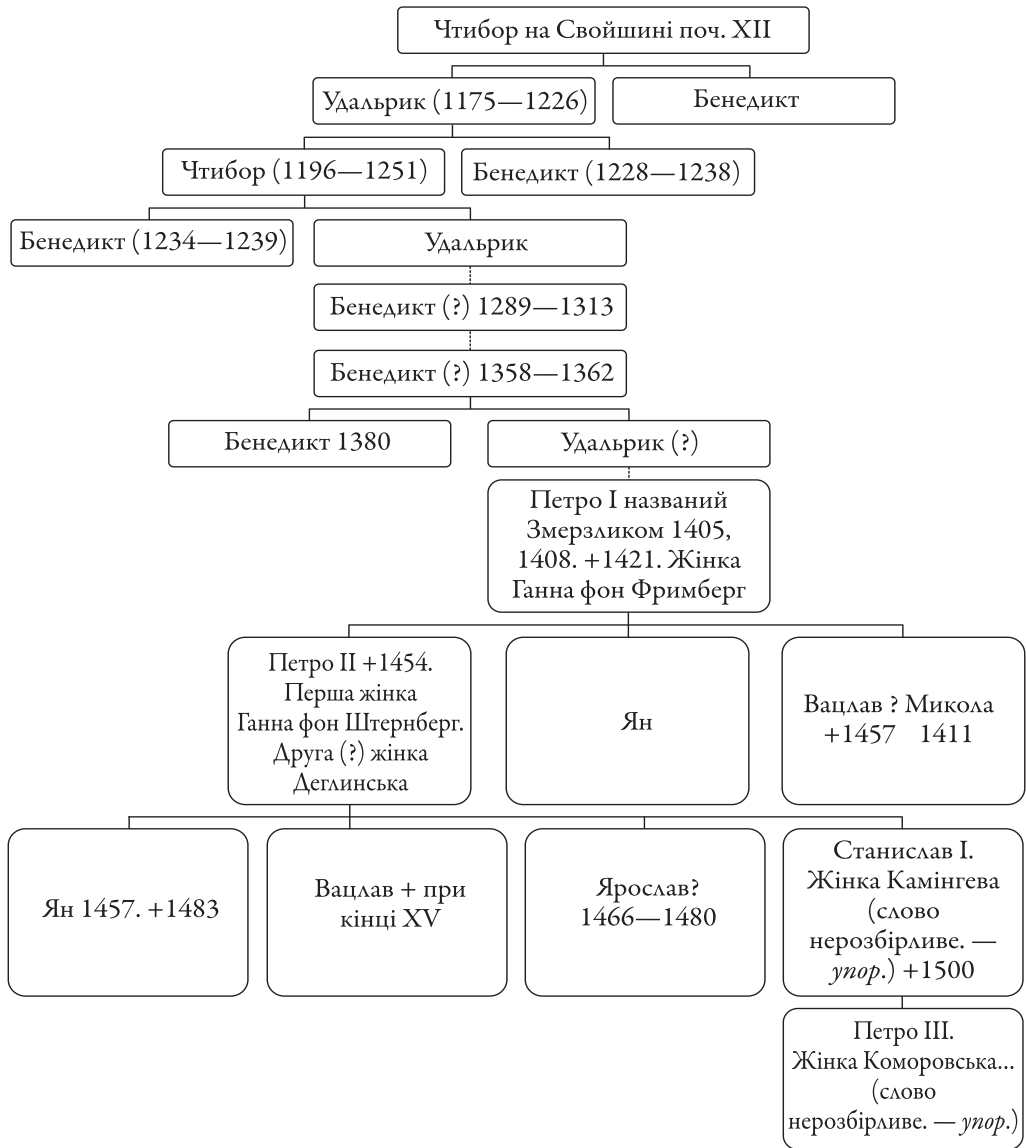
³⁴ Schlesische Landtafelbüchern, Buch 27 (1744-1752): знаходиться герб Новина, оточений золотою рамкою (по французьки Orle, по німецьки Innenbord) з золотим хрестиком над державкою меча. Девіза: Recte faciendo neminem timeas. Герб внесений Карлом графом Орликом.

³⁵ Крім вказаних тут жило ще багато інших Свойшинів та потім Орликів, яких повязати між собою дуже важко.

Два сини Петра Ян і Ярослав отримали від Імператора Фридриха III Габсбурського (після 1473 і перед 1480) гідність баронів Священної Римської Імперії на Орлику (замок у Празимському повіті у Чехії, яким оба брати володіли від 1457, що вказує на смерть їх вуйка Вацлава). Диплом цей в неповному вигляді знаходиться в Державному Архіві у Відні та про нього писав Др. Гефлінгер у 1911 р. у Monasblatt de Heraldischen Gessellschaft Adler: Wien, № 367 (VII, № 7). 64, 65.

Словник Й. Отто каже, що невідомо хто з них залишив нащадків, але у 1567 помер Вацлав барон на Орлику. Одночасно жив Петро і син його Зденко + 1558 та донька Катерина + 1587, одружена з Юрієм з Лобкович.

³⁶ Дворцовые Разряды II (1637—1641) 529, 651, 652.

рівночасно існують Микола, якому у 1633 було надано вйтівство злочівське, той самий чи інший Микола у 1643, одружений з Маріянною Вінською, та знову той самий чи інший Адам Орлик, товариш панцирної хоругви Князя Вишневецького у 1635 р., та врешті у 1646 Степан, землянин Смоленський у 1662 р., Ян, Станислав, Валеріян і Феліціан, коморник Стенжицький, сини Андрія [у] 1630, внуки Павла³⁷. На початку XVIII в. (1722 р.) був Мико-

³⁷ Книга Градская Луцкая (1635) № 2467 с. 623 (Адам Орлик, товариш панцирної хоругви Кн. Вишневецького, мав якусь справу за бешкет, вчинений 12 червня 1635 р.).

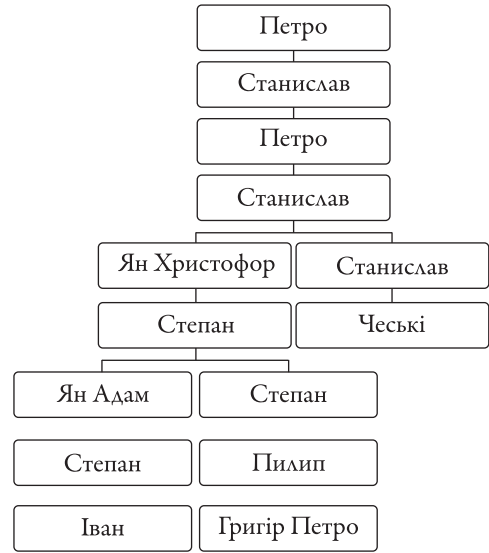
ла Орлик королівським Секретарем. Про тих, що називали себе Орликовськими та Орлицькими³⁸, ми згадуємо.

Серед них зустрічаємо імя Степана, про якого згадує Соймова Конституція 1662³⁹, якого нема причин не вважати за батька гетьмана, бо Григорій Петро виразно каже, що ця похвальна соймова згадка відноситься до нього. Однак, польський гербовник гр. Уруського не знає, куди саме цього Степана землянина Смоленського приділити, згадуючи про першого Орлика цього імени сина Андрія, внука Павла, судді Добржинського. (*незрозумілий і закреслений уривок. — упоряд.*) Смоленським землянином міг бути значно

скоріше рухливий, через одруження з Малахівською з Білорусью звязаний, запевне мешкаючий в Ошмянському повіті батько гетьмана, як якийсь інший його тезка з лінії, яка з Польщі не рушалася. Прибуття Орликів на Білорусь, а потім на Україну належить віднести до другої половини XVII в. Були вони правда звязані з галицькою землею різними матеріальними інтересами, але лише одруження Степана Орлика з Іриною Малаховською (приблизно біля 1670), донькою Хоми, городничого стародубовського у 1664 та Лисавети Важинської, внучкою Миколи (1650) та Лисовичівни, що кинули свій родинний Малахів (Малахівці) у Сірадзькому⁴⁰ і шукали щастя на далеких «Кресах».

Про свого діда каже Григорій Петро, що він згинув у 1673 році під Хотиним⁴¹, маючи лише 51 р., що значить, що він родився у 1622 р.

Як ми зазначили вище, гетьман ні разу не згадує про інших Орликів, крім шлезьких, помімо що де які з них завдяки своїм становищам моглиб притягнути до себе його увагу. Маєм тут на думці, наприклад, Миколу Орлика, Секретаря Короля Августа II, та особливо Івана (Адама) Орлика, прозваного Майбородою⁴²,

³⁸ Вже у XVII в. існували Орлицькі з Тетна герба Новина. Орликівські появляються у XVIII. S. hr. Uruski Rudzina XII. 380 і далі.

³⁹ Про Степана згадує Конституція сойму варшавського надзвичайного 1662. Fo. 18 ("Voluntina Legum", видання Огрзизки 1859. СПб. т. IV 423).

⁴⁰ Родина Малаховських герба Наленч походить з Сірадзького воєводства з Малаховиць і Бонкової Гори. Розділилася на низку галузів, з яких ріжні осіли у Галичині, на Гродненщині та Віленщині і на Україні. Дивись гербовники польські та Діярій I стор. 78, примітка 102.

⁴¹ Славна перемога Яна Собеського, тоді Гетьмана і Маршала Великого Коронного, над Турками 4.XI.1673.

⁴² Згідно з родинною традицією Іван (Адам), син Степана Орлик, старшина польський при Хмельницьким, перейшов до козацького війська і там був прозваний Майбородою. Щи-

«значного військового товариша» Війська Запорозького, відомого тим що І. Мазепа надав йому у 1689 маєтности Мартинівку і Фастівці у борзенській сотні, ніжинського полку, затвержені у 1728 та 1729 за його сином Степаном Орликом-Майбородою.

По документам, що переховувалися в Департаменті Геральдії петербурзького Сенату, у Москві в Архиві Міністерства Юстиції та шляхецьких Архивах у Чернигові і Харькові від цього військового товариша Івана Орлика (родився у 1621 р.), який мав походити від Станислава з Лазиськ Орлика, лицаря Єрусалимського Ордена⁴³ у XVI в., виводили себе дві шляхецькі родини Майбород та Буймистрових. В тих же паперах вказано, що Іван Орлик був «дядя» генерального писаря, пізнішого гетьмана Пилипа Орлика, та що цей останній прибув на Україну властиво під опіку цього свого родича. З огляду на точно вказаний рік народження Івана (Адама), сина Степана, 1621, на те, що єдиного свого сина він назвав Степаном, а також на вказівку, що він був вуйком гетьмана, можемо гадати, що він був старшим братом гетьманового батька Степана, народженого у 1622 р.

Відома «Історія Русів» згадує, що коли гетьман Мазепа почав у 1694 році будувати на місці, де річка Орела впадає до Дніпра, оборонний городок, себ то сторожову фортецю, то керівництво цією будовою було доручено «військовому писареві» Орликові і городок названий «Орликом». Гадати, що цим «військовим писарем» був Пилип Орлик, досить важко, бо ми знаєм, що він мав тоді лише двадцять два роки і знаходився запевне за більш спокійним заняттям у Києві, де ще у 1698 він працює у Митрополичій Канцелярії. Тому легше припустити, що згаданим тут «військовим писарем» (а так міг бути названий один з помішників генерального писаря або навіть один з полкових писарів) був або Іван (Адам) Орлик Майборода, або син його Степан, що так само мусів бути старшим літами за майбутнього гетьмана.

Чому ж тоді гетьман ніколи не згадує про них, хоч вони були його родичами та приймали жваву і видатну участь в тодішніх українських ділах? Треба гадати, що їх розділила різниця політичних поглядів, різниця, правдоподібно, на стільки велика, що кинула їх в ворожі табори і роз'єднала на завжди.

Після подій 1708—1709 років нащадки Івана Адама Орлика Майбороди залишилися на Україні і при своїх маєностях, які вони поширюють, маючи по-

ро дякую п. Володимирові Буймистрову за уділення мені багатьох інформацій зі своєї збірки документів і родинного архиву.

Між иншим, слід одмитити, що у родині Орликів дуже часто вживалося по два, а то і більше хрестних імен. Так і гетьман крім імени Пилип мав ще мати імя Симона.

⁴³ «Єрусалимськими» Орденами називали Мальтійський, Гроба Господнього, Святого Лазаря а навіть Тевтонський Орден. Лицарем двох останніх Станислав Орлик не міг бути, бо Організації Св. Лазаря на сході тоді не було, а до Тевтонського приймали лише німців. В Архиві Мальтійського Ордена поки що не знайдено жадної вказівки, тому слід гадати що він був лицарем (кавалером) Ордону Гробу Господнього, який мав тоді у Польщі у Мхові під Краковом осідок своїх ченців і надавав шляхтичам лицарську гідність. З чеських Орликів кількох у XVII і XVIII в. було лицарями Мальтійськими або Св. Іоана Єрусалимського.

тім ще посілості під Гайдаром⁴⁴. Запевне щоб забезпечитися від переслідувань та відокремитися від своїх родичів, що на протязі XVIII в. являлися речниками незалежності України та провідниками у боротьбі «козацької нації» проти Росії, вони залишаються лише при однім прізвіщі Майбород, з яким їх внесено у шляхецькі списки у 1783 р., яке потім одна галузь заміняє на Буймістров⁴⁵. З цими доводами лояльності пориває у 1851 р. лише один Майборода, який був тоді внесений до Чернігівських Шляхецьких Книг як Орлик Майборода.

Всі ці поки ще не зовсім бездоганно пов'язані данні підтверджуються, як ми вже згадували, — доводами геральдичної натури та пересвідченням багатьох авторів, що всі ці родини вийшли з одного корня. Підтверджуються вони тими стосунками між гетьманською та чеською галузью. Складається переконання, що рід Орликів, який належав до кляну Новин, був одною з найстарших шляхецьких родин чесько-польського пограниччя, про що не забуває гетьман Григор Петро коли, складаючи свій родовід у 1747, називає свого батька графом і коли майже рівночасно зі своїм чеським родичом отримує призначення графського титулу у Франції⁴⁶.

⁴⁴ Відомість з родинних паперів п. В. Буймістрова, що Орлики Майбороди володіли значними маєтками на Слобожанщині.

⁴⁵ Петро син Хведора, правнук Івана (Адама) Майборода (род. у 1722 р.), двічі одружений з Іриною Буймістровою та з Вишеславцевою, мав з першої жінки одного сина Івана (1769—1843), який прийняв прізвіще Буймістров, а з другою інших дітей, які заховаали прізвіще Майборода, або Орлик Майборода і герб «Новина».

⁴⁶ Коли гадати, що Орлики мали якісь данні виводити себе від предка, що жив у 1121 р., та знаючи, що пани на Свойшині і Змерзлику займали високе становище у Чехії і були двічі затвержені у гідності баронів Священної Імперії, то можна припустити їх походження від феодальних комесів (*слово нечітке. — уряд.*).

У Франції Григор Петро Орлик був названий «графом де Орлик» у королівській грамоті до Кримського Хана І.І.1734 та інших урядових паперах, а сам він у низці листів до Уряду і Королеви підписується граф Орлик. І. Борщак у згаданій книжці наводить метрику шлюбу Григора, де і він і батько його названі графами. У 1748 родичі називають його графом. З чеської галузі Карло Франциск Олександр отримав від Марії Терезії 1753 р. 16.VIII. австрійсько-чеський графський титул.

Згадана кілька разів книжка І. Борщака «Великий Мазепинець» Львів 1932 поданими у ній генеалогічними даними зацікавила львівський польський журнальчик з великими претенсіями на науковість «Miesięcznik Heraldyczny», в якого числі за Вересень 1932 р. п. Еміль Белецький розписався, критикуючи, правда, досить хаотично складені Борщакком на підставі якоїсь французької замітки гетьманового сина по суті правильні виводи. Видко п. Белецький чи задав собі праці старанно прочитати друкований матеріял, якого сам наводить заголовки, щоб з радістю наводячи, що Герцики були жиди, казати, що родова приналежність українських Орликів є невідома зовсім.

На іншому місці ми вже зазначали, що приписування полтавським Герцикам жидівського походження (що запевне з цілком ріжних причин так подобається Борщаківі і його польському рецензентові) є злобною видумкою Кочубея в однім з його пасквильів. Для нас не має сумніву, так само як і для Гетьмана та його чеських родичів, що виразно зазначено в Діярії (Т I: стор. 32), що Орлики прийшли до Польщі з Чехії, куди повернулась по-

Дальші розшуки в польських, чеських, а колись [і] українських архивах повинні дати далі змогу усистематизування поколінь родословної і звязку між Свойшинами Орликами, Орликами Майбородами, Буймістровими, фон Орліхами, та усталена імен, але вже сьогодні можемо сказати, що хоч на щабель “*Excellentissimum ac Illustrissimum Ducum*” ввели Орликів лише вільний вибір Української Нації та довіря Війська Запорозького, займали вони перед тим на протязі шости століть видатне становище у суспільній ерархії своєчасної Середньої і Східної Європи.

Ян з Токар Токаржевський Карашевич

Петро зі Свойшина і Змерзлика на Орликові і Лазиськах 1405, 1408 +1421 Жінка Ганна фон Фримберг
Петро на Орликові і Лазиськах +1454 Перша жінка: Ганна фон Штернберг. Друга жінка (?) Деглинська
Станислав +1500 Жінка Комінгська
Петро +1500 Жінка Катерина Дунин
Станислав +1540 Жінка Катерина Коморовська
Ян Христофор +1592 Жінка Беата Бучацька
Степан +1636
Степан 1622 +1673 Жінка Ірина Малаховська
Пилип (Симон) 1672 +1742 Жінка Ганна Герциківна
Григір Петро 1702 +1759 Жінка Олена Леброн де Дентевіль

Примітка. Про жінку діда гетьмана жадних відомостей ми досі не знайшли, але, знаючи його спогад про споріднення з Литовсько-Білоруськими шляхецькими родами Володковичів, Кн. Подберезьких т.и. (дивись Діярії I, 76 прим. 96), гадаєм, що серед них треба її шукати.

тім одна галузь їх роду, та що Гетьман належав до роду панів на Лазиськах, який, хоч не знаходимо там Станислава 1121, про якого, по словам Боршачака, згадує гетьманич, напевно сягає своїми початками XII віку.

Додаток

Токаржевський-Карашевич Я. Родовід Орликів (Своїшинів-Змерзликів)⁴⁷

Як першого пращура роду панів на Своїшині подають чеські джерела Чтибора I-го, що жив при кінці XI-го віку, і мав двох синів: Ольдриха I-го і Бенеду. Перший з них залишив двох синів: Чтибора II-го, визначного моравського магната (1196—1251 рр.) і Бенеду, що жив у роках 1221, 1228 і 1238 (за деякими вказівками він мав ще друге ім'я Петро, прозвисько «Свойж» (?), та був стольником моравським, тобто одним з найвищих достойників). Чтибор II-гий мав двох синів: Бенеду і Ольдриха II-го, відомого в 1234 і 1239 рр. Він був батьком Ольдриха III-го, батька Бенеди, що появляється в чеських актах в 1358 і 1362 рр., та Петра на Своїшині, який жив у 1342 р. і залишив сина Бенеду (1380) та внука Петра I-го (Змерзлика зі Своїшина), пана на Орликові і Лазиськах, про якого джерела згадують у 1405—1408 рр., одруженого з Деглинською. Він був батьком Станислава I, пана на Лазиськах, [згадуваного⁴⁸] у 1470—1480 рр. Він з подружжя з Комінгською залишив сина Петра II-го Орлика з Лазиськ, від якого починається усталювати прізвище в такій формі, доки в деяких галузях не переміниться на Орлицький і Орликовський.

Петро II-гий помер на початку XVI-го віку [у таблиці — близько 1500 р.] і з подружжя з графинею Катериною Дунин з Великого Скржина залишив Станислава II-го (1509—1559 рр.) [лицаря Ордену Сторожів Гробу Господнього], ожененого з графинею Катериною Корчак Коморовською [з Живця]. Він був батьком Яна Христофора (1592) [у таблиці — 1559, номер у 1592 р.], чашника Сандомирського, і Станислава II-го [у таблиці є також друге ім'я — Степан] (1553, 1587, 1617 рр.), ожененого з Софією де Ліштіян, предка чеської галузі. Можливо, що сином Станислава II-го був теж Павло, осілий на Мазовшу, батько Андрія, від якого виводяться Орликівські.

Від Яна Христофора, одруженого з Беатою Бучацькою, походять інші Орлики. Через сина Степана I-го (1622, 1636, 1639 рр.) [смоленського землянина] і внука Степана II-го (1622—11.XII.1673 р.), гетьманового батька, сестра якого була замужня за Володковичем, що виводився від Пинських Руриковичів і через якого гетьман був споріднений з князями Друцькими-Подберезькими, Друцькими-Соколинськими, Очинськими, Полубинськими та Монвидами-Дорогостайськими. Про можливого брата гетьманового батька Івана-Адама [народженого у 1621 р.] і про те, що від нього виводяться Майбороди і Буймістрови, сказано вище. [Степан II був одружений з Іриною Малаховською].

⁴⁷ Уривок із статті Я. Токаржевського-Карашевича «До історії роду Орликів», опублікованої у журналі «Визвольний шлях», 1952, № 9 (60), с. 32—33. — прим. упоряд.

⁴⁸ У квадратних дужках тут і далі — реконструкція змісту пропущеного тексту на основі документа Я. Токаржевського-Карашевича «Родовідна таблиця Орликів (Своїшинів-Змерзликів)», доданого до рукопису статті «До історії роду Орликів» — прим. упоряд.

Гетьман [Пилип Орлик, 1672—1742] у своїх мемуарах і листах не згадує ніде про братів чи сестер, але, здається, він мав молодшого брата Степана, про долю якого нічого не знати.

Одружений з Ганною Любич Герциківною, полтавською полковниківною, мав гетьман восьмеро дітей, з яких троє [Яків⁴⁹, Марія-Ганна і Катерина] померло малими. Дві доньки, Настя-Хведора і Варвара, були одна після другої одружені з генералом графом фон Штейнфліхт, третя донька Марта, хресниця короля Станислава Лещинського, який подарував їй маєток Лещин на Волині, вийшла заміж за волинського шляхтича Держаковського, і їх нащадки існували до недавніх часів. Син Григорій Петро (1702—1759), одружений з Оленою Лебран де Дентевіль, і Михайло не залишили потомства.

Про родину гетьманши — Герциків є легенди, що вони жидівського походження. Ця легенда, здається, оперта лише на Кочубеївських дописах, бо Герцики належали до значної білоруської шляхти вже на початку XVI віку.

GENEALOGY OF THE ORLYK'S FAMILY IN THE SCIENTIFIC RESEARCH OF YA. TOKARZHEVSKYI-KARASHEVYCH

The purpose of the publication is to introduce genealogical-historical to a wide scientific circulation works, archival heritage of Ya. Tokarzhevskiy-Karashevych. **The research methodology** is based on van on the use of general scientific methods. **Scientific novelty** consists in the disclosure of knowledge the study of the works of Ya. Tokarzhevskiy-Karashevych in the development of the historiography of the history of Ukraine 17—18th centuries and outlining directions for further study of the legacy of this scientist. **Conclusions.** Ya. Tokarzhevskiy-Karashevych made a significant and still insufficiently studied contribution to development of studies of the history of the state and law of Ukraine, the history of international relations and genealogy. His archival funds deserve special attention, in which there may be nonpublished works of the scientist. Their significance is evidenced by published excerpts and mentions of the author.

Keywords: *Ukrainian emigration, foreign Ukrainian archival funds, genealogy, biographic studies, history of international relations.*

⁴⁹ Яків помер у віці 30 років (1711—1741) — прим. упоряд.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.216>

УДК 355.292.91.(477.83):655.55 «1941»

Андрій ЗАЯРНЮК

доктор філософії, професор,

історичний відділ Вінніпезького університету (Вінніпер, Канада)

a.zayarnyuk@uwinnipeg.ca

<https://orcid.org/0009-0009-0031-3174>

ЧИ МОЖНА ВСТАНОВИТИ КІЛЬКІСТЬ ВБИТИХ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОГРОМІ 1941 Р.?

Рецензія на книгу: *Анатолій Плічко. Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2022. 308 с.*

Розвідка Анатолія Плічка стосується одного з найбільш драматичних моментів в новітній історії Львова — так званого антиєврейського погрому, який відбувся у перші дні після захоплення міста вермахтом у 1941 р. Не ставлячи собі за завдання відтворити ширше тло історичних подій, автор фокусується на одному конкретному питанні — скільки євреїв протягом цих кількох днів (з 30 червня до 3 липня) було вбито у Львові його цивільними мешканцями. Парадокс в тому, що незважаючи на величезну кількість матеріалів щодо погрому, встановити навіть приблизну кількість жертв неймовірно важко. Попередні погроми у регіоні були короткотривалими спалахами насильства, після яких поверталися закон і порядок, а держава та місцева громада мали змогу задокументувати погром за свіжими слідами. У випадку 1941 р. погром став лише першим епізодом у довготривалій хвилі зростаючого і організованого державою насильства,

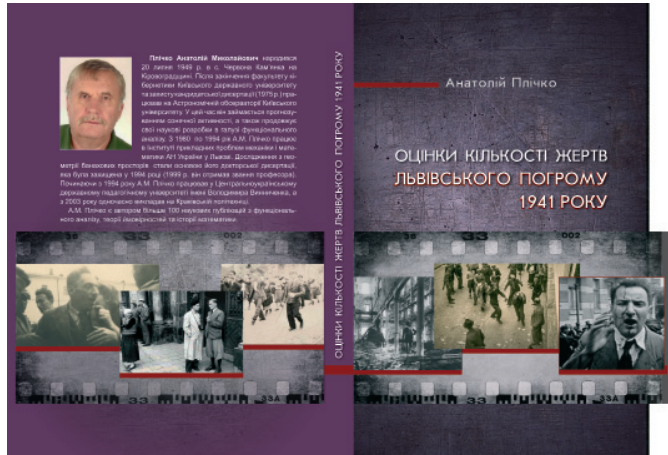
Цитування: Заярнюк А. Чи можна встановити кількість вбитих у Львівському погромі 1941 р.? [Рец. на кн.: Анатолій Плічко. Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2022. 308 с.]. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 216—220. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.216>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

наслідком якого було фізичне знищення єврейської громади міста.

Поворотним моментом у встановленні числа жертв так званого Львівського погрому стала праця К. Штруве, опублікована у 2015 р.¹ Якщо попередні дослідники вказували на тисячі убитих, то К. Штруве, досить достовірно реконструювавши події липня 1941 р., дійшов висновку, що кількість вбитих нараховувала 500—700 осіб. Більше того, К. Штруве доводить, що більшість з них були убиті членами німецьких військових та поліційних формувань, а не місцевим населенням. Потрібно зауважити, що тут йдеться тільки про перші кілька днів німецької окупації. Вбивства євреїв продовжувалися протягом липня і до кінця місяця кількість жертв таки вимірювалася тисячами.

Беручи цифри і хронологію К. Штруве за вихідну точку, Анатолій Плічко робить спробу встановити скільки із загальної кількості вбитих євреїв, були вбиті у Львові саме цивільними мешканцями. Він починає з аналізу основних груп наявних джерел. Серед текстуальних джерел найбільшу групу становлять его-документи. Оскільки історики звикли працювати з цим типом джерел, в історичній літературі про погром его-документи цитуються чи не найбільше. Автор переконливо показує, що в наявному корпусі цих джерел, який залишили вцілілі євреї Львова, дуже мало свідчень власне очевидців погрому. Цілком погоджуюся з автором, що цифри, наведені в цих документах, переважно беруться або з пізнішої літератури, або, в кращому разі, з чуток. Спогади вцілілих євреїв є спогадами глибоко травмованих людей, які чудом вціліли після кількох років невимовних психологічних, а часто й фізичних страждань. З досліджень психологів відомо, що стрес, фізичний біль, голод і травма мають величезний вплив на людське сприйняття подій і на людську пам'ять. До цього додається робота так званої «колективної пам'яті», коли прочитане, прослухане і побачене про події, які й ти пережив, починає сприйматися як особисто пережитий досвід. Як показує Плічко, ці спогади часто тенденційні та вибіркові, зокрема у тому, що стосується жертв радянського терору, вбитих у львівських тюрмах напередодні радянського відступу. Свідчення одних і тих самих осіб з часом змінювалися, а свідки пристосовували їх до актуальних обставин.

¹ Штруве К. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: Літо 1941 року в Західній Україні. Переклад з нім. Н. Комарової. Київ: Дух і літера, 2022. 608 с.

Довівши непридатність більшості его-джерел для встановлення кількості вбитих у погромі, А. Плічко переходить до джерел візуальних. Тут головним об'єктом критики є занадто вільна інтерпретація зображень істориками. Зокрема ідеться про довільну ідентифікацію як жертв, так і погромників. Жертви часто ідентифікуються як євреї, навіть коли оригінальне джерело — німецька кінохроніка — подає їх як жертв НКВС. «Ідентифікація» погромістів часто робиться на основі поверхової подібності, незважаючи на розходження між, скажімо, формою вуха чи ніздрі. Автор піддає існуючі візуальні джерела ретельному аналізу, намагаючись прив'язати світлини і кадри кінохронік до конкретних місць і конкретного часу і за їх допомогою спробувати встановити масштаб і суть подій.

На думку рецензента, автор має слухність, вказуючи на занадто вільне поводження з світлинами як істориків, так і архівістів чи кураторів музеїв та виставок. Водночас, навряд чи можна вимагати від істориків, які аналізують матеріал майже столітньої давності, дотримання процедур і протоколів сучасної криміналістики. Інколи критичність автора видається невиправданою. Візьмімо, для прикладу, світлини і кадри з убитими на подвір'ї Бригідок, які зображають так званий «Кривавий двір», і які автор обговорює на с. 137—142. Убитих зі світлин і хроніки ідентифікували і як жертв розстрілів НКВС, і як євреїв, яких спочатку змусили ексгумувати тіла жертв НКВС, а потім розстріляли. Абсолютної впевненості в цьому випадку немає, проте аргументи Івана-Павла Химки, який ідентифікує убитих як євреїв, рецензенту здаються цілком слушними (фото 9.5 с. 138). І йдеться тут не про одну дрібну деталь — таку, як підтяжки на одному з вбитих, які навряд чи залишили б арештованому в тюрмі. Трупі вбитих лежать досить хаотично на перекопаній землі і без очевидних слідів перебування в ув'язненні. Важко собі уявити, щоб в процесі ексгумації викопані трупи викладали таким чином: чи не ускладнювало б це сам процес ексгумації і було виявом неповаги до небіжчиків? Чи не мали б на ексгумованих рештках залишитися сліди землі? У таких випадках завжди залишається місце для сумніву і альтернативної інтерпретації, проте за сумою фактів, на думку рецензента, у даному випадку ідентифікація вбитих як євреїв цілком обґрунтована.

Також невиправдано скептичним є відчитання автором окремих свідчень жертв. Доцільним прикладом є реляція Рузі Вагнер, про яку є стаття Івана-Павла Химки². Автора дивує, що львів'янка зрозуміла і запам'ятала назву видання «*Stürmer*», хоч йдеться про єврейку, яка майже напевно володіла німецькою, більше того, могла чути про газету, відому зі свого антисемітизму ще в 1930-х рр., до війни. А. Плічко ставить під сумнів сцени роздягання єврейок в казармах, бо світлини роздягання маємо тільки з вулиць. Незрозуміло яким чином це виключає роздягання жінок в казармах. Більше того, реляція

² Химка І.-П. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер про Львівський погром влітку 1941 р. *Голокост і сучасність*. 2008. № 2(4). С. 43—79.

Рузі Вагнер вказує на те, що вона бачила вхідну браму, а можливо — й частину самої вулиці. При чому існує ймовірність, що у реляції йдеться таки про якусь частину території «малих казарм», з кращим доступом до вулиці. Рузя Вагнер складала своє свідчення у 1945 р., а отже навряд чи могла черпати зі «знайомств з публікаціями чи перегляду світлин» (с. 180). Автора дивує, що «йдучи “трохи попрацювати”, радянські громадянки беруть з собою перстні, біжутерію, вішають на шиї торбинки з коштовностями матусь» (там само). Мені здається, що сарказм тут безпідставний. Ідеться про людей, які цілком свідомі того, що вони стали мішенню масового насильства, яке загрожує їхньому життю. Ці люди пережили період радянських арештів і депортацій, були свідками масових переміщень населення і втеч. Якщо не вони самі, то їхні батьки пам'ятали Першу світову, українсько-польську та польсько-радянську війни, були свідками погрому 1918 р. Вони знали, що в такій ситуації гроші та коштовності можуть врятувати життя.

У головній частині монографії автор групує его-документи і фотографії за місцями, де відбувалися погроми та страти. Оскільки точну кількість вбитих встановити неможливо, автор пробує встановити приблизні масштаби того, що відбувається, аналізуючи кількість людей, зображених на фотографіях, фізичні розміри місць, де відбуваються події, кількість вбитих і поранених, присутніх у візуальних джерелах. Завдяки цій процедурі він встановлює ймовірні параметри чисельності вбитих для кожного з аналізованих місць.

Цікавою є спроба встановити кількість вбитих у погромі через ідентифікацію жертв погрому. Для цього автор використовує базу даних Яд Вашем, робить пошук за місцем смерті (Lwów), за довоєнним місцем проживання (Lwów), і тоді дивиться на індивідуальні картки. Такий підхід має свої проблеми — хоча Яд Вашем і каже, що база даних включає імена близько 80 % всіх загиблих у Шоа, навряд чи ці 80 % розподіляються рівномірно як географічно, так і хронологічно. Видається, що для Львова у цій базі даних використовувалося кілька різних написань — Lwów, Lvov, Lemberg, можливо, навіть Lviv, — пошук за різними назвами міста видає різну кількість загиблих. У випадку Каунаса (Ковно), наприклад, варіантів назви міста набагато менше.

Порівняння наявних візуальних і текстуальних джерел про кількість жертв з Львівського погрому з іншими погромами літа 1941 р. та з масовими вбивствами євреїв у Львові після першого погрому теж цікаве, хоча, як і з ідентифікацією жертв, вимагає глибшого і більш систематичного дослідження. Загалом, варто пам'ятати, що на відміну від багатьох інших (і в переважній більшості набагато менших) місцевостей, де відбувалися масові вбивства євреїв влітку 1941 р., основна маса львівських євреїв загинула у 1942—1943 рр., а не у 1941 р.

Результатом попередніх порівнянь, зроблених автором рецензованої роботи, став «індекс узгодженості» кількості жертв, які називаються в его-документах, з цифрами, наявними в інших видах джерел. За цим індексом, якщо у випадку погрому в Каунасі цифри фактично співпадають, тобто індекс узгодженості становить 1, то у випадку «в'язничної акції» у Львові бачимо

величезне розходження — тут індекс узгодженості складає 0,001 (с. 266). Навіть у випадку так званої «акції відплати», яка йшла одразу за «в'язничною акцією», розходження набагато менше і становить 0,5. Автор припускає, що величезне розходження у випадку «в'язничної акції» пояснюється головним чином упередженістю єврейських оповідачів щодо українців.

Остаточна оцінка кількості загиблих під час «цивільного погрому» у Львові, в автора публікації така:

0	Кілька осіб	Кілька десятків	Кілька сотень	Кілька тисяч
Малоймовірна	Цілком імовірна	Цілком імовірна	Малоймовірна	Неймовірна

Загалом така оцінка виглядає переконливо, але з кількома застереженнями. У світлі наявних свідчень показник 0 виглядає таким ж неймовірним, як і кілька тисяч. Кілька вбитих осіб видається числом малоймовірним. Кілька десятків справді виглядає цілком імовірним числом, але настільки ж імовірним буде й показник «понад 100 убитих». Більше того, проблематичним є саме поняття «цивільного погрому». Як виокремити з подій «цивільний погром», якщо серед учасників, постановників, глядачів і фотографів майже всюди зустрічаємо німецьких військовослужбовців. Як бути з українською міліцією — парамілітарною формацією, членів якої навряд чи можна вважати цивільними. Якщо єврею, схопленому і приведеному до в'язниці міліціантами, по дорозі завдають важких тілесних ушкоджень цивільні мешканці міста, а у в'язниці — військові, і він помирає від ран на в'язничному подвір'ї, то чи можна таке вбивство приписати якійсь одній категорії учасників погрому?

Надійшла / Received 28.02.2023

Andriy Zayarnyuk

Ph. D., Professor,

History Department, University of Winnipeg (Winnipeg, Canada)

a.zayarnyuk@uwinnipeg.ca

<https://orcid.org/0009-0009-0031-3174>

CAN WE CALCULATE THE DEATH TOLL OF THE LVIV POGROM OF 1941?

[Book review: Anatolii Plichko. Estimates of the Number of Victims of the Lviv Pogrom of 1941. Lviv: Scientific Society Named After Shevchenko, 2022. 308 p.]

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.221>
УДК 929.522:655.55(Н.Саєнко)«1886/2020»

Валерій ТОМАЗОВ

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач сектору генеалогічних і геральдичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
tomazov.valery@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4052-9438>

ГОЛОСИ З МИНУЛОГО

Рецензія на книгу: Саєнко Ніна. Пам'ять роду: епістолярії родини Саєнків. 1886—2020. Харків: Видавництво «Контраст», 2021. 648 с.: 268 іл.

Епістолярні тексти цікаві з багатьох перспектив і масштабів, оскільки репрезентують суб'єктивні виміри та культурні проєкції тієї чи іншої історичної доби. У широкому розумінні такі тексти продукують відкриття нових контекстів та пов'язані з ними культурні, мистецькі, естетичні смисли. До того ж родинне листування пропонує своєрідні вертикальні зрізи суб'єктивних вражень, рефлексій, почувань, спостережень, оцінок тощо. Навіть більше, епістолярій дозволяє сформувати антропологічні, а певною мірою й екзистенційні координати історичного часу і тому є надзвичайно важливим джерелом для різноманітних запитів як істориків, так і широкого кола учених-гуманітаріїв. Саме ці міркування обумовили наші спостереження під час рецензування видання епістолярної спадщини родини Саєнків.

З метою розкриття контекстів, які вводять читача до призначення і особливостей викладу рецензованої книги, необхідно зупинитися на постаті авторки-упорядниці.

Ім'я Ніни Олександрівни Саєнко — мисткині, мистецтвознавця, громадської і культурної діячки — добре відоме в Україні та за її межами. Килими,

Цитування: Томазов В. Голоси з минулого. [Рец. на кн.: Саєнко Ніна. Пам'ять роду: епістолярії родини Саєнків. 1886—2020. Харків: Видавництво «Контраст», 2021. 648 с.: 268 іл.]. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 221—224. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.221>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570)

гобелени, вибійки та праці соломкою, створені нею, прикрашають експозиції музеїв та зберігаються у приватних колекціях України, Канади, США, Великої Британії, Франції, Бельгії та інших країн світу. Творчість Ніни Олександрівни є надзвичайно вдалим поєднанням народних традицій та авторської оригінальності, самобутності. Тому кожна виставка майстрині завжди є значною подією в українському культурному житті, викликає справжній інтерес любителів декоративно-ужиткового мистецтва, а кожна виставка за кордоном є пропагандою української культури, дійовим заходом публічної дипломатії, ознайомленням іноземців з минулим і сьогоденням нашої Батьківщини. Плідною є й педагогічна, громадська, культурницька діяльність Н.О. Саенко: вона багато років була консультантом Київської дитячої академії мистецтв, керівником і викладачем київської Мистецької студії імені Олександра Саенка для глухонімих дітей та сиріт, активним учасником Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги.

Неоціненним є внесок Ніни Олександрівни у справу увічнення пам'яті її батька — видатного художника Олександра Ферапонтовича Саенка (1899—1985 рр.). Ще 1996 р. за її ініціативи та зусиль на історичній батьківщині митця — у Борзні на Чернігівщині — було засновано художньо-меморіальний музей «Садиба народного художника України О. Саенка», який і досі залишається об'єктом пильної уваги та піклування з боку Ніни Олександрівни. 2006 р. вона очолила Міжнародний благодійний «Фонд Олександра Саенка», покликаний сприяти популяризації та вивченню творчості цієї непересічної постаті вітчизняної культури. Незважаючи на таку різнопланову діяльність, Ніна Олександрівна встигає багато працювати як дослідниця творчого та життєвого шляху Олександра Саенка — її перу належить ціла низка книг та статей, присвячених батьку, зокрема «Олександр Саенко: До становлення і розвитку українського монументально-декоративного мистецтва ХХ століття: книга-альбом» (Київ: Видавництва Олени Теліги, 2003. 560 с.: 264 іл.); «Олександр Саенко: Мистецька спадщина і сучасність» (Київ: Компанія ЛІК, 2009. 320 с.: 310 іл.); «Шевченкіана Олександра Саенка: книга-альбом» (Харків: Видавництво «НТМТ», 2014. 192 с.).

По крихтах, використовуючи потенціал державних архівів і родинного зібрання, дослідниця крок за кроком відновлює історію свого роду, який корінням заглиблений в славні часи козацької України, є невід'ємною частиною нашого народу та його минулого. Може саме це і визначило подальшу долю його представників, які завжди були у самій гуштині громадських, політичних і культурних подій своєї батьківщини, віддаючи всі свої сили й енергію на вітвар боротьби за її незалежне та вільне існування, її славне майбутнє.

У роді Саєнків було чимало яскравих особистостей, кожна з яких гідна окремого дослідження. Тому, нам здається, що авторці дуже непросто в її дослідницьких студіях, оскільки перед нею постає ще величезна кількість завдань, вирішення яких вимагає багато часу та неабияких подальших зусиль. Окрім Олександра Ферапонтовича, знаковими фігурами роду були відомий педагог Ферапонт Петрович Саєнко (1861—1923 рр.), дідусь Ніни Олександрівни, та знаний агроном Микола Ферапонтович Саєнко (1891—1952 рр.), її дядько. Вони обидва відзначилися також на ниві громадського, політичного та культурного життя.

Але значною особливістю роду Саєнків, як, до речі, багатьох українських славних родів, була ціла плеяда непересічних жінок: Мотрона Іллівна Саєнко (1861—1939 рр.), народжена Федюрко — дружина Ферапонта Петровича; Маргарита Ферапонтівна Саєнко (1889—1933 рр.) — його донька та ін. Читаючи праці Ніни Олександрівни, розумієш, наскільки важливим у житті чоловіків з родини Саєнків була присутність цих жінок, які створювали необхідну для їхньої діяльності атмосферу, поділяли їхні інтереси та всі тяготи їхньої долі, підтримували, надихали.

Нова книга Ніни Олександрівни «Пам'ять роду» продовжує серію праць з родової історії. В цьому розкішному альбомі представлено листування представників роду за півтора століття — найдавніший лист датується 19 січня 1886 р., а останні — 2020 р.

Треба зазначити, що листування, традиції якого, на жаль, поступово згащують сьогодні через появу нових засобів комунікації, покликаних до життя докорінними змінами у способі існування людства, є надзвичайно цінним історичним джерелом. Всебічним дослідженням приватного листування, його значенням для реконструкції минулого займається спеціальна історична дисципліна — епістолологія, або епістолографія (від давньогр. *επιστολή* — послання, лист, *λόγος* — вчення, наука, *γράφω* — писати, записувати). Приватне листування має значний інформаційний потенціал: може містити відомості соціально-політичного, побутового, суспільно-культурного характеру, біографічні, генеалогічні, просопографічні факти тощо. Зрозуміло, що не всі листи мають однакову джерельну цінність. Насиченість епістолярію різноманітною інформацією визначається особистістю автора та адресата, їхнім соціальним становищем, культурним та інтелектуальним рівнем, світоглядними орієнтирами. Звичайно, треба пам'ятати, що листування, як і щоденники, мемуари та інші джерела приватного походження, є надзвичайно суб'єктивним та вимагає верифікації наведених у ньому відомостей, критичного до них ставлення, але значення епістолярію для розуміння історичного контексту людського життя, відчуття родинної і професійної атмосфери є надзвичайним.

Саме цим вирізняється нова книга Н.О. Саєнко — спробою відтворити атмосферу життя кількох поколінь представників славного роду. Ми чуємо їхні живі голоси, що долинають до нас крізь століття.

Листи, що дбайливо зберігалися авторкою та були ретельно опрацьовані для публікації, різні за змістом — господарські, професійні, родинні, дружні. Вони розкривають внутрішній світ авторів і адресатів, коло їхніх зацікавлень, особли-

вості родинних стосунків, дружнє оточення, серед якого відомі діячі української культури — Ганна Барвінок, Михайло Стельмах, Василь Касіян та ін. Через це листування перед читачем розгортається не тільки історія окремих особистостей і всього роду — зі щоденними радощами та бідами, успіхами та невдачами, а й історія нашої багатостраждальної Батьківщини. Недарма Ніна Олександрівна у післяслові до книги зазначає: «За долею моєї родини поставало життя українського народу — боротьба за волю й незалежність: революції, війни, голодомори, репресії, чорнобильська трагедія і, врешті, як результат звитяжного переможного шляху — становлення й утворення незалежної Української Держави».

Окрім листів, у книзі наведено стислі, але інформативні довідки про життя відомих представників роду, опубліковано акти громадянського стану, документи про отримання освіти, нагородження, службові призначення тощо. Видання гарно ілюстровано, зокрема рідкісними фотографіями. Переважна більшість опублікованих матеріалів — це родинний архів Саєнків, але певна частина була виявлена авторкою в архівних та музейних фондах.

Книга розрахована, перш за все, на широке коло читачів, котрі цікавляться вітчизняною історією та культурою. Тому збірка документів, вміщена у виданні, не відповідає археографічним канонам та суворим вимогам істориків-професіоналів, зокрема відсутні легенди до документів, через що, на жаль, місце зберігання їх не завжди зрозуміло, а також заголовки, в яких, зазвичай, зазначається основна інформація: дата, різновид, автор, адресат, короткий зміст. Проте праця від цього не втрачає свого історико-культурного значення та буде корисною як для любителів, так і для науковців.

На початку книги вміщено родовідне дерево Саєнків, що дозволяє орієнтуватися в родинних зв'язках представників роду, листи яких опубліковано в основній частині видання, та вступну статтю авторки «Про рід Саєнків», що в концентрованій формі дає уявлення про історію роду. Іменний покажчик наприкінці книги значно полегшує пошук інформації про ту чи іншу особу.

І наостанок, хочеться привітати Ніну Олександрівну з виходом у світ цієї книги та побажати їй подальших творчих успіхів і наукових звершень!

Надійшла / Received 10.02.2023

Valerii TOMAZOV

Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher,
Head of Sector of Genealogical and Heraldic Research,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tomazov.valery@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4052-9438>

VOICES FROM THE PAST

[Book review: Saienko Nina. Memory of the Family: Epistolaries of the Saenko's Family. 1886—2020. Kharkiv: "Kontrast" Publishing House, 2021. 648 p.: 268 il.]

ДО 75-РІЧЧЯ ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК, ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРА ШАПОВАЛА

25 травня 2023 р. виповнилося 75 років від дня народження відомого в Україні та поза її межами вченого-правознавця, члена-кореспондента НАН України, доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Володимир Миколайовича Шаповала.

Як представник плеяди фундаторів сучасної вітчизняної доктрини конституційного права та конституціоналізму, ювіляр належить до когорти дослідників, котрі завдяки своїй активній діяльності заслуговують на звання класиків юридичної наукової думки. Понад 50 років життя В.М. Шаповал віддав юриспруденції, насамперед теорії конституційного права. Становлення, розвиток та організація конституційно-правових досліджень у нашій країні нерозривно пов'язані з іменем Володимира Миколайовича. Майже в усіх наукових працях у галузі теорії конституційного права за часів незалежності України відчувається думка професора В.М. Шаповала. Важко знайти студію з тематики сучасного конституціоналізму, національного та зарубіжного конституційного права, в якій не було б посилань на праці ювіляра. Проблематика конституцієтворення й конституціоналізму завжди була у центрі уваги досліджень ученого, його учнів і послідовників. В основі його наукової по-

Цитування: Скрипнюк О. До 75-річчя доктора юридичних наук, члена-кореспондента НАН України Володимира Шаповала. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 225—227.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

зиції лежить глибоке переконання в тому, що наука про сучасне конституційне право як про фундаментальну галузь національного права, котра регулює найважливіші державно-політичні відносини, має бути об'єктивною, прогностичною, працювати на випередження, визначаючи пріоритетні шляхи розвитку конституціоналізму й конституційно-правової практики, головні напрями конституційного будівництва. Саме тому вчений розглядає сучасне конституційне право як унікальне юридичне явище та феномен.

Життя, світоглядні переконання та наукові погляди Володимира Миколайовича є віддзеркаленням часу, в якому він живе та працює. Народився ювіляр у Києві в 1948 р. Закінчив Київський державний університет ім. Тараса Шевченка (1970 р.), аспірантуру Інституту держави і права АН УРСР, де працював до 1976 р. У 1976—1985 рр. викладав у Київській вищій школі МВС СРСР (нині — Національна академія внутрішніх справ). Упродовж 1986—1996 рр. — доцент, професор, завідувач кафедри (з 1994 р.) Київського держуніверситету ім. Тараса Шевченка.

Глибокі знання В.М. Шаповала з теорії вітчизняного та зарубіжного конституційного права об'єктивно були затребувані практикою національного конституцієтворення. На початку 1990-х рр. основну увагу представників правничої науки було зосереджено на дослідженні питань конституційного розвитку держави, юридичної природи й основних принципів Основного закону, а також на розробці важливих питань конституціоналізму та конституційного будівництва. Це був період кардинальної трансформації всієї правової системи України, виникнення нових галузей права, їх стрімкого розвитку, подолання застарілих стереотипів і зміни підходів до регулювання суспільних відносин тощо. Саме ці роки — період активної науково-експертної й консультативної роботи В.М. Шаповала. Як активний учасник конституційного процесу, він входив до складу Конституційної комісії Верховної Ради України та робочої групи з розробки проекту Основного закону нашої країни 1996 р.

У 1996 р. В.М. Шаповала призначено суддею Конституційного Суду України, а у 2002—2005 рр. він був заступником голови КСУ. Після відставки з 2005 до 2007 рр. — постійний представник Президента України в Конституційному Суді України.

Упродовж наступних років ювіляр як член Конституційної асамблеї, Науково-консультативної ради при Верховному Суді України, Комітету законодавчих ініціатив при Президентові України запропонував ряд оригінальних положень, необхідних для здійснення конституційної реформи у частині розширення гарантій прав людини, парламентаризму та забезпечення доступного й ефективного судочинства. Із 2007 до 2013 рр. В.М. Шаповал був головою Центральної виборчої комісії. В подальші роки він тривалий час працював в Інституті законодавства Верховної Ради України.

Варто зазначити, що незалежно від того, які б завдання не виконував Володимир Миколайович у науці, яку б державну посаду він не обіймав, або в

якій ролі він не виступав — завжди зберігалися головні риси його характеру, а саме принциповість, об'єктивність, фундаментальність, скрупульозність.

Серед новітніх досліджень В.М. Шаповала слід відзначити такі видання, як «Конституція Французької Республіки», «Конституція Польської Республіки», «Конституція Італійської Республіки», «Феномен конституційного права», «Основи теорії парламентаризму», «Основи конституціоналізму (нариси з історії, теорії і практики)», а також численні науково-правові висновки та аналітичні записки з актуальних питань державо- та правотворення. Загалом у його доробку понад 300 наукових праць.

В. М. Шаповал — повний кавалер ордена «За заслуги». Нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого V, IV, III ступеня, почесними грамотами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України.

Із нагоди славного ювілею складаємо найщиріші вітання Володимирові Миколайовичу й бажаємо йому міцного здоров'я, творчого натхнення та непохитної віри в нашу звитягу!

Надійшло / Received 06.06.2023

Олександр СКРИПНЮК (Київ)
Oleksandr SKRYPNIUK (Kyiv)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ ОЛЕКСІЯ ТОЛОЧКА

Відомому українському дослідникові-медієвісту європейського масштабу, загальновизнаному фахівцеві з історії Русі IX—XIII ст., літописання та джерелознавства Олексієві Петровичу Толочку цьогогоріч виповнюється 60. На сьогодні він оприлюднив близько 300 наукових публікацій і серед них — 7 резонансних монографій. Праці доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України, лауреата Державної премії України в галузі науки й техніки стосуються різноманітних питань, пов'язаних із руським періодом — від специфіки політичної організації та соціальних

структур, особливостей створення й характеру літописних творів до історичних репрезентацій Русі в ранньомодерну та модерну добу. Загалом публікації вченого формують наш науковий погляд на Русь і традиції її «пригадування».

Народився Олексій Толочко 7 червня 1963 р. в родині авторитетних науковців — археолога (нині — академіка НАН України) Петра Толочка та мистецтвознавиці Тетяни Кара-Васильєвої. Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. За спогадами вченого, зростання в оточенні археологів, зокрема розкопки й дослідження 1970-х рр. топографії княжого Києва, справили вирішальний вплив у виборі основного поля дослідницьких інтересів — питання середньовічної історії Східної Європи.

Цитування: Арістов В., Затилюк Я. До 60-річчя доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Олексія Толочка. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 228—232.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Початок наукової кар'єри Олексія Петровича ознаменувався новаторським дослідженням стосовно природи княжої влади, міжкнязівських відносин та особливостей землеволодіння в IX—XIII ст. Оpubлікована 1992 р. монографія «Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология» (її основою послужила захищена в 1989 р. кандидатська дисертація) стала справжнім стартом «нової політичної історії» Русі: фахівець запропонував дистанціюватися від попередніх юридичних і соціологічних підходів в інтерпретації особливостей міжкнязівських відносин указанного періоду. Скрупульозний аналіз літописних повідомлень та супутніх текстів став підставою для характеристики уявлень про владу князя, зокрема про право кожного члена роду Рюриковичів на «київське причастя» й т. д. Надалі вчений зосередився на розкритті особливостей «ментальності» Русі загалом.

На початку 1990-х рр. історія ідей та уявлень виявилася зовсім неосвоєною ділянкою української історіографії. У 1992 р. Олексій Толочко разом із Наталею Яковенко та Лесею Довгою започаткували видання революційного як на той час альманаху «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей» (за 1992—1998 рр. вийшло п'ять томів). Статті вченого у цьому часописі, а також окрема праця «Русь: держава і образ держави» (1994 р.) захоплюють читача спостереженнями щодо цінностей та стереотипів руських книжників, зокрема відносно культу князя, ставлення до міжусобиць і святості тощо. Принципово важливою у цих працях стала інтерпретація Русі як культурно-історичного феномену та пропозиція відійти від її усталеного пояснення в категоріях модерної держави з територією й кордонами. Адаже «на Русі те, що ми називаємо “державою” є формою буття однієї сім'ї», відповідно сама Русь персоніфікується у правлячому роді.

Водночас дослідження ідей та уявлень супроводжувалося спробами реконструювати минуле Русі на основі перегляду усталених інтерпретацій. Результатом стала підготовка загального нарису киево-руського минулого «Київська Русь» (у співавторстві з П.П. Толочком), що вийшов окремим (четвертим) томом у серії «Україна крізь віки» (1998 р.). Олексій Толочко асоціює ранню Русь із військово-політичною інкорпорацією та відзначає всі ризики при використанні «Повісті временних літ» поч. XII ст. в реконструкції «початків» Русі IX—X ст. У подальших студіюваннях повідомлень і текстів руського літописання (Київський кінець XII ст., Галицько-Волинський літописи), втілених у численних публікаціях у вітчизняних і закордонних виданнях, учений звертає увагу на специфіку літописів як наративного джерела, яке на основі різних літературних прийомів моделює реальність, а не відтворює її достовірно. Відповідно, літописні повідомлення повинні піддаватися систематичній повірці за відомими літературними взірцями, а також синхронізуватися з іншими джерелами.

Подальші багаторічні ретельні спостереження вченого над різними типами джерел із ранньої історії Русі увінчалися публікацією 2015 р. «Очерков начальной руси». Монографія висуває пропозицію дослідити походження та заняття військово-торгівельної спільноти «русь» IX—X ст. без опори на

літопис початку XII ст. і лише за синхронними свідченнями. Автор пропонує переконливі й несподівані для всієї історіографічної традиції аналогії, водночас остаточно підважує авторитет «початкового» руського літопису поч. XII ст., «Повісті временних літ», у ролі надійного джерела для реконструкції первісної руської історії. Натомість цей наратив є важливим для дослідження історії уявлень часу Володимира Мономаха про «витоки» Русі. У цьому — перспектива подальших студій минулого Русі та літописання.

У 2001 р. Олексій Толочко стає завідувачем центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАН України, а вже наступного року спільно з Володимиром Ричкою започатковує видання спеціалізованого альманаху середньовічної історії та археології Східної Європи «*Ruthenica*», який (минулого 2022 р. вийшов 17-й том) користується незмінним авторитетом у науковому світі. Водночас при центрі в різних форматах функціонує семінар (спершу як «Києво-руський», згодом — «Літописний»), незмінним керівником якого є Олексій Петрович. Нині центр та альманах залишаються провідним осередком рутеністики в Україні.

Науковий успіх альманаху ознаменувався появою спеціалізованої рубрики «*Ruthenica. Supplementum*», у рамках якої публікуються окремі спеціалізовані дослідження джерел з історії Русі. Другим томом цієї рубрики стала праця Олексія Толочка, присвячена «Короткій правді»: «Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста» (2009 р.). У ній переконливо спростовано усталене серед дослідників переконання про першість «Короткої правди» та її зв'язок із розпорядженнями князя Ярослава в 1016—1018 рр. Дослідник звертає увагу на те, що всі відомі старші списки «Короткої правди» знані тільки у складі літописів. Проведене фахівцем скрупульозне текстологічне зіставлення стало підставою для аргументованого висновку, що «Коротка правда» — це конструкт новгородського книжника XV ст., який зробив механічну вибірку статей із тексту «Докладної правди», вміщеної у складі новгородської Синодальної кормчої. Мотивом цього було конструювання красивої історії про «новгородські вольності», а стимулом стало протистояння новгородців із московськими великими князями.

Іншою сферою постійних зацікавлень Олексія Толочка є питання рецепції літописів та Русі в пізніших історіографічних традиціях. У 1990-х рр. учений підготував низку публікацій із джерелознавчими коментарями до ранньомодерних українських наративів. Так, досі не втрачають актуальності його ідеї щодо образу Русі у цих творах (їх висловлено у праці 1994 р. «Русь очима України в пошуках самоідентифікації та континуїтету»), а також спостереження про взаємозв'язок київського перекладу польської «Хроніки» Мацея Стрийковського поч. XVII ст. з «Українським хронографом» 1630-х рр. та «Синописом» 1674 р. Вагомим результатом джерелознавчого студіювання пам'яток ранньомодерного українського історієписання є гарвардське видання Густинського літопису (2013 р.), що стало 11-м томом у серії «*Harvard Library of Early Ukrainian Literature*». Видання унікальної пам'ятки за всіма

відомими списками споряджено докладною джерелознавчою передмовою, в якій запропоновано цілком нові версії щодо датування, джерел, способу роботи та «ідейної програми» автора твору.

Ще раніше Олексій Толочко провів фундаментальне дослідження «Історії російської» Василя Татищева — праці початку XVIII ст., що в історіографії має репутацію сумлінної компіляції з оригінальних втрачених літописів. Ретельний джерелознавчий аналіз «повідомлень» В.М. Татищева переконливо показує, що останній працював як історик, котрий інтерпретував інформацію з відомих джерел відповідно до власних поглядів. Як й інші праці, ця книга написана в манері детективного розслідування та читається із захопленням. На її основі 2005 р. Олексій Толочко отримав ступінь доктора історичних наук.

Стрижнем студювань Олексієм Толочком пам'яток ранньомодерної історіографії є характеристики способів роботи авторів наративів того часу, а також цілком аргументована відмова вбачати в них відображення повідомлень якихось унікальних руських літописів, котрі не збереглися. При цьому відзначимо аналогічну позицію вченого відносно власне руського літописання XI—XIII ст., а саме — годі шукати гіпотетичні «літописні зводи», що передують «Повісті временних літ».

Ще однією важливою сферою зацікавлень ювіляра стало з'ясування місця Русі та суперечка за неї в російських й українських національних проектах упродовж XIX ст. Ці питання повно розкрито в монографії «Киевская Русь и Малороссия в XIX веке» (2012 р.). Їй передувала низка українськомовних публікацій автора, зокрема в першому томі підготовленого в Інституті історії України НАНУ видання «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (2004 р.).

Олексій Толочко має реноме не лише ретельного дослідника, ерудованого та цікавого автора, а й блискучого викладача. Він вів курси з середньовічної і ранньомодерної історії Східної Європи в Гарвардському (Кембридж, США), Центральноєвропейському (Будапешт, Угорщина), Варшавському (Польща) університетах. Найдовше вчений викладав у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (впродовж 2002—2010 рр.). Із цим вишем зараз асоціюють ще одне дітище ювіляра — відомий «семінар по вівторках», хоч його він започаткував разом із Наталею Яковенко наприкінці 1995 р. у приміщенні Інституту східноєвропейських досліджень НАНУ (на 6-му поверсі будівлі по вул. Грушевського, 4). До Могилянки семінар було перенесено наприкінці 1990-х рр., і кожен його новий сезон розпочинається з доповіді Олексія Петровича. Студенти зі вдячністю пригадують лекції, на яких не пропонувалося готувати знання, натомість слухач учився аналізувати минуле через постановку питань та оцінювання різних версій. Зрештою як у слухача лекцій, так й у читача книг і статей Олексія Толочка кожен присутній сюжет розпочинається зі з'ясування, що та звідки ми знаємо, і далі — наскільки ці «істини» знаходять надійне опертя у джерелах. Наступний етап — пошук пояснень — має засновуватися на врахуванні методологічно стрункого інструментарію з одночасним відкиданням неперевіраних гіпотез-фікцій.

Ці засади визначають успіх і резонанс усіх обговорених вище книг ювіляра, а також його численних статей. Навіть невелика стаття є важливим внеском у дисципліну. Згадаймо, наприклад, деконструкцію традиції про «Нестора-літописця», замітки з історичної топографії Києва або критичні зауваження щодо дати заснування Софії Київської.

Доречно також згадати, що на цих самих засадах під керівництвом Олексія Толочка у центрі досліджень з історії Київської Русі нещодавно реалізовано масштабний проект із дослідження Галицько-Волинського літопису. Його втіленням стало фундаментальне видання «Галицько-Волинський літопис: текстологія» (2020 р.), ідейним натхненником, редактором й основним автором котрого є Олексій Петрович.

Без сумніву, попереду ще чимало новаторських пояснень середньовічних джерел, а також блискучих відкриттів і дослідницьких проектів. Щиро бажаємо ювілярові міцного здоров'я й невичерпного натхнення в їх реалізації!

Надійшло / Received 06.06.2023

Вадим АРИСТОВ (Київ)

Ярослав ЗАТІЛІЮК (Київ)

Vadym ARISTOV (Kyiv)

Yaroslav ZATYLIUK (Kyiv)

БІЛОКІНЬ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

Відійшов у Вічність найбільший джерелознавець культури Сергій Білокінь (1.07.1948, Київ, Україна — 14.04.2023, Пало-Альто, США) — останній нонконформістський історик-джерелознавець української культури доби національного відродження, яких називають совістю нації¹. Він відійшов символічно, у страсну п'ятницю: помер після тривалої хвороби у Сполучених Штатах Америки. Більшість його книг і статей про людей, які пережили страсті від немилосердного і сатанинського російсько-більшовицького режиму. І він сам ніби кожного разу переживав страдницький

шлях, пишучи про Георгія Нарбута чи Стефана Таранушенка, Василя Липківського чи Михайла Бойчука. Він особисто переживав драму російсько-більшовицької Голгофи життя кожного видатного і звичайного українського інтелігента — діяча культури, про кого писав. Він був сув'яззю поколінь між минулим і нашим часом відродженої Держави.

¹ На сьогодні вже існують перші спроби оцінки творчості С. Білокіня і його значення для української культури: Гирич І. Оборонець і дослідник національної культурної спадщини. *Пам'ятки України*. 1998, 3—4 (120—121): 139—144; Його ж. Грушевська і С. Білокінь, або приватні збірки як культурна проблема. *Культурологічна думка*. 2009, 1: 164—168; Швидкий Василь. «Масовий терор» С. Білокіня і новітні праці з історії голодомору: Текстологічні спостереження. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей*. 2004, 7: 51—520. Ще одна найдокладніша стаття-передмова І. Гирича з історіографічною оцінкою доробку Сергія Білокіня у збірнику на його пошану так досі і не з'явилася друком разом із самим збірником.

Цитування: Гирич І. Білокінь Сергій Іванович. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 233—241.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 3 (570)

Сергій Білокінь був Дон-Кіхотом, воював з незворушним, здавалося, молохом тоталітарної системи. Ніколи не пристосовувався, казав і робив неприйнятні речі для тодішнього компартійного керівництва та соціуму. З нього дивувалися, посміювалися, не сприймали його невгнутості, проте час виявився на його боці. Щось він, мабуть, знав, можливо відчував майбутнє і його наближав. Він сам іноді здавався людиною 1920-х рр. Говорив і писав доскрипниківським правописом («очевидячки», «вразіння», «значіння»).

Видатний американський дослідник Голодомору Джеймс Мейс колись казав: «Мене обрали ваші мерці». Мабуть і Сергія Івановича обрали ті, кого ми називаємо інтелектуальним цвітом нації. Бо він ту біль замордованого покоління акумулював у собі і передав нащадкам у вигляді розлогих досліджень-роздумів про великих людей генерації, яка відійшла зламанною окупантами.

Його особу варто ставити поруч з іншими видатними гуманітаріями: Ярославом Дашкевичем, Михайлом Браичевським, Ярославом Дзирою. Як і вони, він тривалий час був вимушено безробітним. Працював кілька років у лаврському музеї книги і друкарства (1971—1974), Рукописному відділі ЦНБ (тепер НБУВ, Інститут рукопису) (1978—1981), у літературно-меморіальному музеї Лесі Українки (1984—1989), а друкуєчись в газетах, підписувався саркастично «постійним позаштатним кореспондентом газети «Молода гвардія» (1981—1985). Роботи йому не було, бо не крився Сергій Іванович у своєму ставленні до радянської влади. Щоправда у добу передодня Незалежності працевлаштувався в Інститут історії України, де попрацював від 1989 р. до 2022 року. Власне останні роки працював за контрактом, який не було продовжено для співробітників, які виїхали за кордон. Більше року лікувався, спочатку у Франції, потім у США, де проживають дві його доньки.

Чи не найпершим С. Білокінь розпочав займатися усною історією «розстріляного Відродження». Благо у 1960—1970-ті ще живими були «недобитки» справжньої української інтелігенції, які повернулися з концтраків і доживали «вільне» життя у більшій зоні. Сергій Іванович цих людей лагідно називав мої «бабусі» і «дідусі». Вони стали його університетами. Бібліограф Федір Максименко, історик архітектури Стефан Таранушенко, бібліолог Юр Меженко, СВУшники Борис Матушевський і Всеволод Ганцов, львівська мисткиня Ярослава Музика. Він листувався з низкою видатних істориків і мистецтвознавців: Поліною Кульженко, Євгенією Спаською, бував у Марії Трубецької, спілкувався з вдовою неперевершеного мистецтвознавця Києва Федора Ернста, вів переписку з видатним архівістом, директором архіву давніх актів Віктором Романовським, який жив на Кубані. Сьогодні ці листування — незамінне джерело історії нашої правдивої культури (на жаль, видане воно лише частково).

Важливе значення для становлення Серія Івановича як дослідника мали генетичні родинні корені та вплив шістдесятників. Батько С. Білоконя — професор ботаніки і директор Ботанічного саду ім. акад. О. В. Фоміна. Дід був священником у селі Кожанка під Васильковом. Ще школярем Сергій Івано-

вич відвідував знаковий для шістдесятництва Клуб творчої молоді, де познайомився з Є. Сверстюком, І. Світличним, І. Дзюбою, Л. Танюком, Л. Костенко. Суттєвий вплив справила на нього Алла Горська — справжній лідер київського руху опору. Ніби як згадка про ті часи, в кімнаті Сергія Івановича висів портрет історика, написаний рукою чоловіка Алли — Віктором Зарецьким. С. Білокінь на ньому у білосніжному костюмі, як на показі мод у Кардена — емоційне сприйняття молодого юнака художником, який модерністично прикрашав портретованих.

Ще в юнацтві С. Білокінь почав збирати свою бібліотеку, яка сьогодні є можливо найкращою приватною книгозбірнею з українознавства у державі. Саме тут зберігався повний рукопис «Архітектури Лівобережної України» С. Таранушенка, який було видано видавництвом «Мистецтво» у скороченому втричі варіанті, а з часом повністю перевидало харківським видавцем Олександром Савчуком. С. Білокінь не збирався залишати собі колекцію, а віддати її по смерті українському народу, для чого підписав угоди з Інститутом рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і Національним університетом «Києво-Могилянська академія» про передавання на збереження своєї архівно-книжкової колекції. Просив про незначне — створити історико-культурний центр Сергія Білокіня в межах існуючих державних установ і зберігати його колекцію цілісною. Та хіба ж вона такого не заслуговує? Сподіваємося може хоч зараз, по смерті, відповідні владні структури прислухаються до бажання небіжчика.

Колекціонером було зібрано фактично нелегальні архіви, що не мали потрапити на державне зберігання, бо походили від осіб, яких більшовицька влада трактувала як «ворогів народу». Завдяки жертвному ставленню до проблеми, Сергій Іванович зберіг від загибелі документи, що мають національне значення. Ці архіви часто пов'язані із його книжковими колекціями. Після здобуття Україною незалежності С. Білокінь привіз десятки коробок архівних документів і видань української діаспори, чим суттєво збагатив свою колекцію. Він не продавав книжки і архівні збірки, а весь свій книжково-рукописний спадок призначив на користь і славу українського нації.

Сергій Іванович дозволяв користуватися своєю бібліотекою усім, ніколи не відмовляв. Часто були випадки, що книгу не повертали, тоді він сам починав шукати, кому дав ту чи ту книжку. Якось він таким чином загубив працю Володимира Щербини «Нові студії з історії Києва», яка дісталася йому через доньку останнього.

Вчений уважно стежив за публікаціями молоді та нав'язував першим контакт. Наше знайомство відбулося в історичному архіві на Солом'янці, коли мені було дев'ятнадцять. С. Білокінь підійшов у відділ, де я працював, після прочитання моєї статті про київських фотографів у «Вечірньому Києві»². «Це перша стаття після відомого дослідження О. Сімзена-Сичевського», —

² Гирич І. Фотографія у Києві. *Вечірній Київ*. 1981. 15 груд. № 287 (11405).

сказав він при першій зустрічі і запросив до себе переглянути його бібліотеку. З тих пір ми більше сорока років співпрацювали у різних наукових справах.

С. Білокінь був видатним просвітником. Він першим відкривав забуту Атлантиду репресованого киевознавства і не тільки. В музеї історії Києва у 1980-х роках відбувалися вечори пам'яті Федора Сенгалевича, Сергія Шамрая, Ніни Шеліхової, Галини Алфьорової, Пилипа Клименка, Наталі Мірзи-Авак'янц. Двоє останніх радше були не киевознавцями, а істориками України, що свого часу постраждали від комуністичних репресій. Під час цих зустрічей згадували й митців Розстріляного відродження: передусім Георгія Нарбута, Михайла Бойчука, художників Рисувальної школи М. Мурашка — Олександра Архипенка, Павла Ковжуна та інших, друкарів Стефана і Василя Кульженків. На кожен вечір С. Білокінь видавав програмку обсягом 6—10 сторінок з коротенькими текстами і бібліографічним переліком видань, публікацій автора і літератури. Як правило це були або забуті бібліографічні позиції, або література зі «спецхранів». Відбивалася у цьому ще одна пристрасть Сергія Івановича — бібліографія. Програмки не треба було затверджувати в Головліті — комуністичній цензурі. Всього вишло 33 такі програмки, які вже й самі стали колекційними раритетами.

Спраглі до заборонених знань кияни набивали повну актову залу Музею міста на Клові. До зали Сергій Іванович заходив у незмінному светрі, з високо піднятою головою, зі стосиком книжок і потертим шкіряним портфелем, коли вже усі сиділи у передчутті незнаних фактів минулого. Говорив він не голосно, але на півтори години зала перебувала у магії його широких енциклопедичних знань. Під кінець лекції голос його зовсім зтишувався, із залу лунали вигукки: «Говоріть гучніше!» Сергій Іванович спокійним голосом відповідав, що гучніше він не може і залу доводилося ловити кожне слово його тихого голосу.

В добу так званої «перебудови», за часів СРСР, С. Білокінь організував у тоді ще режимному Інституті історії публічне обговорення постаті Михайла Грушевського. Конференц-зал зібрав щонайменше тисячу зацікавлених осіб. З партійного боку виступали Рем Симоненко і Віталій Сарбей, від національного — Сергій Білокінь і Ярослав Дашкевич. Завдяки доповіді останнього опозиція тоталітарному режиму отримала гучну перемогу і цей акт можна називати поверненням М. Грушевського до свого народу після десятиліть більшовицького остракізму.

Сергій Іванович був активістом культурологічного клубу «Спадщина», де часто робив доповіді, планував порядок денний, фактично очолював там історичну секцію. Він був активістом православного братства Андрія Первозваного, одним з чільних людей, які відроджували нашу автокефальну церкву. На 100-річчя з дня народження Георгія Нарбута започаткував «Нарбутівські читання», у яких брали участь усі найвидатніші дослідники української культури. У 1980-х рр. організував реабілітацію школи художників М. Бойчука, зробив центральну доповідь у Будинку художника на Львівській площі. На це потрібно було і сміливості, і сили духу, якого вистачало з надлишком у цій кволій на фізичне здоров'я людині.

Білокінь примудрився бути протисистемним істориком і таким залишався все своє життя, навіть працюючи в офіційній державній установі. У «совєтські» часи істориків, які виказували свої антикомуністичні настрої і публічно визнавали належність до національної схеми історії України, було вкрай мало. Крім вже названих, були ще Олена Апанович, Олена Компан, Іван Шовкопляс, Іван Бутич, Олег Купчинський і Микола Крикун у Львові. Останні працювали в офіційній науці, попри звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі». С. Білокінь, втративши посаду в рукописному відділі ЦНБ, так на роботу і не зміг влаштуватися аж до самої «перебудови», коли постав Народний рух. Він розповідав як з ним проводили бесіди «компетентні органи» і розпитували, чому він пише лише про опозиційних і репресованих людей, адже були й ті, хто не потрапив під переслідування. «Хто, наприклад?», — питався Білокінь. «Ну, Рильський чи Сосюра, наприклад», — відповідав службовець з КДБ. «Е, ні, — казав Сергій Іванович. — Першого водили під револьвером по Хрещатику і рік тримали у в'язниці. А другий ховався у психушці». Він був глибоко переконаний, що радянський режим — злочинний і діє на шкоду українцям.

У 1990-х рр. С. Білокінь одним з перших почав писати про необхідність реорганізації історичної науки з партійних засад на засади національної історіографії. Він виступив публічно та видав статтю «Чи є в Україні історична наука?», в якій висловив крामольну думку про те, що коли не визнається історичний процес в Україні як окреме явище, то чи можна взагалі казати про існування об'єктивної науки? Сказано це було ще у пострадянському суспільстві, коли до повної дерусифікації та деколонізації українського культурного простору лишалося ще тридцять років. Досліднику було трохи за сорок, він був повний сил, коли почав виношувати ідею створення в Україні альтернативної АН УРСР структури. З цією метою він створив і очолив Наукове товариство ім. Петра Могили, що надзвичайно важко було зробити в 1990-ті. Проте практична організація будь-якої наукової чи культурної структури не була сильною стороною Сергія Івановича, він був людиною не колективної, а індивідуальної вдачі. Пам'ятаю, як відомий меценат діаспори Мар'ян Коць дав йому кошти на видавничу діяльність, власне на відновлення журналу доби Української революції «Наше минуле». С. Білокінь видав перший номер і на цьому журнал знову помер, а зміст його нагадував не часопис, а збірник архівних документів.

Друкована спадщина Сергія Білоконя величезна. Лише у покажчику до його сорокаріччя було зафіксовано 341 авторську позицію. Це переважно були газетні статті та енциклопедичні гасла (близько 300 з них в одному енциклопедичному довіднику «Київ»). У своїй анкеті для Інституту історії України 2008 року він вказав, що є автором 1300 опублікованих праць. Якщо врахувати, що С. Білокінь був одним з найактивніших дописувачів до усіх енциклопедій останніх сорока років: УРЕ, «Енциклопедії історії України» «Довідника з історії України» (під ред. І. Підкови, Р. Шуста) та ін., і де вийшло, мабуть, під тисячу його гасел, то на 2020-ті роки він їх мав загально десь близько 3 тисяч, а може й більше.

Не було жодного періодичного серйозного видання з історії, де б не друкувався Сергій Білокінь. Він намагався не пропускати жодного номера і стабільно подавав до таких періодик свої матеріали, ображаючись, якщо його раптом забули попередити про збір чергового числа. Сім публікацій приміром вийшло в неіснуючому нині збірнику «Наука і культура», де Сергій Іванович був улюбленим автором, і його радо друкувала головний редактор щорічника Олена Филімонівна Сергієнко. Свої публікації джерел С. Білокінь залюбки подавав до «Українського археографічного щорічника». Фактичний головний редактор Ярослав Федорук ставився до матеріалів С. Білокіня як до публікацій, що за життя автора є класикою. «Приносьте, Сергію Івановичу, – казав Ярослав, – усе надрукуємо, не хвилюйтеся за обсяг». Головний редактор «Пам'яток України» Олександр Рибалко намагався надавати у кожному номері місце для його статей та документальних публікацій. Ці матеріали насьогодні залишаються одними з найцікавіших в «Пам'ятках України». Саме на сторінках цього пам'яткознавчого журналу з'явилися перші дослідження Білокіня про Федора Ернста і спогади про нього. Редактор історичного журналу «Генеза» Віталій Пономарьов готовий був прийняти від Сергія Івановича будь-що, а він відгукнувся знаковою річчю — статтею про долю української інтелігенції у ХХ ст.

Систематично з'являлися статті С. Білокіня в журналах «Слово і час», «Артанія», «Ант», «Вісник книжкової палати», «Сучасність», «Православний вісник», «Пам'ять століть», «Образотворче мистецтво», «Визвольний шлях» (Лондон), «Український історик» (Нью-Йорк), «Альманах Українського Народного Союзу» (Джерсі-Сіті), «Студії мистецтвознавчі», у музейних щорічниках «Київ і кияни», «Лаврський альманах», спеціалізованих і відділівських збірниках Інституту історії України НАН України, в ювілейних збірниках на пошану тощо. С. Білокінь був постійним автором публікацій у низці рідкісних провінційних видань: «Конотопська старовина», «Батурицькі читання», «Сіверщина в історії України». Та це ледь половинний список усіх видань, не рахуючи газет, де друкувався дослідник. Часто-густо це були значні за обсягом публікації на 3—4 друкованих аркуші, а іноді лише коротенькі шкіци, або промовистий документ. Гадаю, за кількістю публікацій Сергій Білокінь мав би випередити таких надзвичайно плідних авторів як Я. Дашкевич і М. Браїчевський. Обшир його дослідницьких тем був колосальним. Він писав як про ключові постаті українського культурного процесу 1920-х рр., так і про зовсім незнаних, рядових поетів, письменників, краєзнавців, бібліографів, істориків, мистецтвознавців, художників. Сам лише перелік прізвищ зайняв би, може, цілий друкований аркуш. Про декого з них стаття С. Білокіня була першою і на сьогодні лишається останньою публікацією.

Свій пошуковий доробок Сергій Білокінь почав з дослідження постаті Георгія Нарбута — найвидатнішого художника доби національного відродження за часів УНР, вивчаючи не стільки мистецтвознавчу складову його діяльності, скільки державотворче історичне значення його творчості для українства. Нарбут надихнув його на збір живої інформації від свідків доби. Пізні-

ше він неодноразово жалкував, що не розпитував своїх «дідусів» і «бабусь» про інших людей, адже покоління визвольних змагань незабаром повністю вигасло. Попри те, що Нарбутом цікавився і видавав його репродукції, як мистецтвознавець, Платон Білецький, по-справжньому у науковий контекст доби його ввів саме С. Білокінь. На жаль, не вийшла друком його узагальнююча монографія або хоч би збірник нарбутознавчих статей.

Другом Георгія Нарбута був Вадим Модзалевський. Працюючи у рукописному відділі ЦНБ, С. Білокінь описав архів В. Модзалевського. До Сергія Івановича про чернігівського історика і генеалога писав лише чернігівець Олександр Коваленко. У низці власних статей С. Білокінь зумів належним чином оцінити найвидатнішого українського генеалога, бо і сам кохався у генеалогії й надавав їй великого значення у своїх дослідженнях. Його власна увага до дрібниць у біографічних нотатках сформувалася саме під впливом «Малоросійського родословника» Вадима Львовича.

Постать історика мистецтва і киевознавця Федора Ернста для України також відкрив С. Білокінь. Він відстежив його всебічні зацікавлення в історії архітектури, вивченні малярства, музейництва, принципів у захисті пам'яток архітектури і мистецтва. Сергій Іванович першим наголосив на ролі Ернста у творенні канону українського мистецтвознавства, формуванні національної термінології, збереженні культурної спадщини нашого народу. Це був один із найулюбленіших персонажів його творчості. З архівом Ернста він працював з кінця 1960-х рр. і протягом сорока останніх років. Вінцем діяльності дослідника стала вступна стаття до знаменитого видання «Київ. Провідник» Ф. Ернста — найкращого путівника усіх часів, перевиданого харків'янином Олександром Савчуком у 2019 році.

Павло Потоцький — ще один улюблений персонаж Сергія Івановича. Йому він присвятив одну з перших своїх книжок. Потоцький (полтавець за народженням) зумів за часів М. Скрипника перевезти свою колекцію з Петербурга до Києва. Для її зберігання йому виділили цілий флігель у Києво-Печерській лаврі. Для С. Білокіня П. Потоцький — класичний інтелігент, втілював ідею служіння народу своїм колекціонерським подвижництвом. Його колекція дійсно варта була окремого музею, бо там були і сотні живописних робіт, і історичні речі, і книжки. П. Потоцький уособлював собою ідею страдницького життя «під советами», пережив закриття свого дітища, відбув репресії, помер у Лук'янівській в'язниці.

С. Білокінь був відкривачем забороненої спадщини Михайла Бойчука та його художньої школи для сучасної України. Цій тематиці він віддав майже усе своє творче життя. Писав не лише про М. Бойчука, а й про його учнів: С. Налепінську-Бойчук, Т. Бойчука, В. Седяра, Л. Падалку, О. Павленко. Зустрічався і збирав спогади ще живих бойчукістів. Сьогодні будь-який дослідник такого мистецького явища, як школа монументального мистецтва проф. М. Бойчука, не зможе пройти повз бойчукістознавчу спадщину Сергія Івановича. І знову важливий аспект його робіт: цих художників С. Білокінь

бачив не у вузькому мистецтвознавчому аспекті, а у ширшій перспективі суспільного їх значення як творців нового національного мистецтва, яке постало в результаті існування УНР та її Української державної академії мистецтв, яка власне й об'єднала М. Бойчука і Г. Нарбута.

Піонерськими були перші публікації С. Білоконя про Михайла Грушевського. Його можна розглядати як одного із перших грушевськознавців. Саме його стаття в «Літературній Україні» зрушила ідеологічні підвалини комуністичної влади і навіть спричинила виступ В. Щербинського на захист російсько-більшовицького панування в Україні. Неперевершеним внеском у грушевськознавство була публікація «Споминів» М. Грушевського доби Української революції, які потрапили до колекції Сергія Івановича. Вони вийшли друком у журналі «Київ» у 1989—1990 рр. і досі залишаються не перевиданими. Та й саму «Історію України-Руси» читач побачив з подачі С. Білоконя в тому ж таки журналі.

Головним же внеском Сергія Білоконя в історіографію, його основною синтетичною працею, стала книжка «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР», за яку у 2002 році він одержав Шевченківську премію. У ній було науково обґрунтовано терористичний характер комуністичної влади в СРСР, яка саме і була тим реальним «ворогом народу». Для досягнення своїх фантастичних мрій радянсько-російський режим нищів цілі пласти суспільства, кидав у топку мільйонами людський матеріал, який мусив піти в жертву нездійсненній доктрині. Знищення відбувалося «науково» за тематичними стратами (священники, члені небільшовицьких партій, професура тощо), винищувалися найкращі. Варто казати не про «окремі перегини» партії, а про системний підхід. С. Білокінь пише про антиєвгенічний експеримент більшовиків. Щоб створити слухняний однорідний народ, який заглядає в рота владі, треба вбити на превентивній основі усю потенційну опозиційну силу. Звісно, що найбільше від цього експерименту більшовицьких держиморд постраждав укорінений в історію і землю український народ. Крім згаданого *magnum opus*, С. Білокінь написав меншого обсягу низку знакових книжечок і студій, в яких розвивав проблему масового терору. Вони мали не лише вузьке тематичне, а й методично-джерелознавче спрямування. Голодомор був однією з центральних точок масового терору. Саме цій проблематиці С. Білокінь присвятив низку публікацій фактографічного і концептуального спрямування.

Власне усі тематичні зацікавлення С. Білоконя так чи інакше в перспективі торкалися масового терору російської червоної держави проти українського мистецтва, бібліографії, духівництва, національної книги, киевознавства, краєзнавства і музейництва та в цілому культурної спадщини.

Серед тих сфер дослідницьких інтересів Білоконя, в яких він працював упродовж усього життя і в яких його внесок як історика-джерелознавця є неоціненним, є кілька, на які варто звернути особливу увагу. Він був одним з перших дослідників історії УАПЦ та її ієрархії, діяльності Музейного містечка в лаврі та його чільних музейників; писав про радянські руйнування заповідника Києво-Печерської лаври, про дореволюційні київські музеї, відкрив

значення В. Різниченка як видатного краєзнавця й аматора історії, писав про спецхрани та нищення некомуністичної літератури в Україні (приміром, фундаментальною є його стаття про книжки, знищені на стадії верстки на початку 1930-х рр.), про визначні кооперативні видавництва 1920-х рр. (зокрема «Друкар»), про усі періодичні видання дореволюційного Києва (енциклопедичний довідник «Київ»); про шістдесятників, про окремі періодики, бібліографів (Ф. Максименка) і бібліологів тощо. С. Білокінь — видатний джерелознавець, він встиг надрукувати таку кількість джерел, яку не під силу видати й цілому інститутіві. Його праці в сукупності — це справжня енциклопедія української культурології.

За своєю натурою Сергій Білокінь був радше аналітиком. Синтетичних праць він створив небагато, проте якості синтетика проявилися в його концептуальних статтях. Бібліографічна душа виробила оригінальний стиль його писань, не схожий на стиль будь-якого іншого автора. Його руку можна пізнати, не читаючи прізвища автора. Він намагався не казати банальностей, але мислив у широкому філософському контексті, любив метафори й алегорії. Він був публіцистичним у своєму науковому письмі, але, можливо, навіть зловживав примітками і коментарями. Намагався у підрядку надолужити фактаж, якого не було в основному тексті. Якщо писав про якусь людину, то в примітці подавав енциклопедичну довідку про неї, пересипаючи назвами книжок, дат життя або промовистими фактами. У другій половині XIX — на початку XX ст. таким був професор Київського університету Володимир Іконников, якого за таку ж звичку називали поза очі «приміткою». Щось подібне, невитравне, може, здавалося б, дріб'язкове, мав і Білокінь. Але грань між значущим і неосновним для кожного користувача різна. Його іноді важко читати, знайти щось найважливіше, відшукати якийсь раніше згаданий факт. Де він — у тексті чи примітці? Але така інформація може мати винятково важливе значення для якогось окремого читача, який шукає біографічні дані потрібного йому персонажа.

Сергій Білокінь назавжди залишиться у нашій культурі значущою постаттю носія та дослідника національних цінностей, оборонця української культурної спадщини. Варто видати його повну бібліографію, хроніку життя, складену самим автором перед смертю, видати неопубліковані праці, каталог бібліотеки й архіву.

Надійшов / Received 22.04.2023

Ігор ГИРИЧ (Київ)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу uhj2023@history.org.ua. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,5 авт. арк.** (20 тис. знаків), матеріали до ювілеїв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом від 1,5 до 2 тис. знаків українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але й *Рецензії й огляди* будуть отримувати DOI (у форматі <https://doi.org/>). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик *Ювілеї* та *In Memoriam* обов'язково повинні містити фотографії й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять жорсткий відбір шляхом «сліпого» експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на вебресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!